

DL
1
A2

AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE,

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1913.

III. RÆKKE.

3. BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

INDHOLD AF AARGANGEN

1913.

	Side
Kr. Nyrop: Profan Kunst i Middelalderens Kirker.....	1
Chr. Axel Jensen: Fonten i Fausing.....	24
Sigurður Nordal: Om Orkneyingasaga.....	31
Kr. Kålund: En islandsk Vejviser for Pilgrimme fra 12. Aar-	
hundrede.....	51
Lis Jacobsen: Nyfundne Runeindskrifter i Danmark	106
Sophus Müller: Sønderjyllands Stenalder.....	169

I Teksten findes indsat følgende Afbildninger:

- S. 12 og 21: Aristoteles og Phyllis, i franske Kirker, S. 22: paa Kristoffer d. II's Tumba i Sorø.
- S. 25 flg.: Døbefonten i Fausing Kirke.
- S. 109: Runestenen ved Hurup Kirke, S. 117: ved Flarup, S. 121: i Randers, S. 126 og 129: Sønder Vilstrup- eller Landerup-Stenen, S. 133: Aasø-Stenen, S. 140 flg.: Bodilsker-Stenen, S. 147 og 149: Runeindskriften paa Søndbjerg Sokkelsten.
- S. 151 og 156: Runeindskrifter i Tornby Kirke, S. 159 og 151—163: i Asmindrup Kirke.
- S. 171 og 177: Oldsager fra den ældste og den ældre Stenalder, S. 178: den ældste Grønstens Øxe.
- S. 182—185, 187, 190, 193, 195, 200: Stenalderens Grave i Sønderjylland.
- S. 257 flg., 260, 262—267: Oldsager fra de ældste Dyssers Tid.
- S. 269—272, 276, 281—284: Den ældste rige Ornamentik paa Lerkar.
- S. 285: Ske af Ler, S. 286: Kardiumsskal og Ornament udført med Kardiumsinstrument.
- S. 291: Ornamenteringsredskab af Ben.
- S. 292: Ornament paa et spansk Lerkar.

S. 303—305: Oldsager fra de yngre Stengraves Tid.

S. 308—314: Oldsager fra Enkeltgravene.

S. 316: Lerkar fra Bornholm.

S. 320: Stenkølle fra Sønderjylland.

Samtlige Figurer ere zinkætsede ved Pacht & Crone. Tegningerne S. 177 flg., 185, 193, 258, 262—264, 266, 276, 285, 304 og 313 ere udførte af B. Müller.

PROFAN KUNST I MIDDELALDERENS KIRKER.

AF

KR. NYROP.

Spørgsmålet om anvendelsen af profan kunst i de middelalderlige kirker er overordentlig omfattende og mange-sidigt. I denne studie vil kun en ganske enkelt side af sagen blive undersøgt, idet jeg indskrænker mig til at behandle de kunstværker, hvis motiver er hentede fra den samtidige profane litteratur.

I.

Jeg tager mit udgangspunkt i en kirke, som ligger et par mil fra København, mellem Ballerup og Glostrup, i landsbyen Herstedvester (Smørum herred). Kirken stammer fra midten af det 15. århundrede, og efter en indberetning fra J. Kornerup, der er udgivet af Magnus Petersen¹, fandtes der i triumfbuens underflade fem malede medailloner, der indeholdt allegorier på de menneskelige laster og dårskaber. Den ene af dem fremstillede en abe, som holder et spejl, hvori en bjørn, der spiller på sækkepibe, spejler sig. I en anden af dem så man en kvinde ridende på en mand; hun sidder overskrævs på ham; i højre hånd holder hun en tømme og i venstre noget, der kan se ud som skaftet af en pisk eller svøbe; han kryber rundt på alle fire, i munden har han et bidsel; hans hår er langt, og på hovedet bærer han en rundpullet hat.

Denne sidste medaillon har forekommet Magnus Petersen

¹ *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker* ved J. Magnus Petersen. København, 1895. S. 89.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1913.

så mærkelig, at han har ladet den reproducere; derimod har hverken han eller Kornerup gjort noget forsøg på at oplyse om, hvad den forestiller, og dog vil sikkert de fleste være enige om, at den mærkelige scene i høj grad trænger til en nærmere forklaring. Her må litteraturhistorikeren træde til. Enhver, der er fortrolig med middelalderens fortællende og underholdende litteratur, vil straks have forstået, at medailonen fremstiller hovedscenen i en gammel, skæmtsom fortælling, der er overleveret i flere redaktioner, af hvilke den bedste skyldes Henri d'Andeli, en fransk trouvère, der levede i det 13. århundrede¹. Hans rimede fortælling hedder »Le lai d'Aristote« (sangen om Aristoteles). Hovedindholdet af den er følgende:

Alexander den store var en såre mægtig hersker, og mange lande havde han lagt under sit scepter. Men kærligheden er stærkere end den stærkeste mand, og kejseren fik dens magt at føle. En ung og skøn kvinde vandt hans hjerte, og med hende levede han i det fjerne Indien, ganske glemmende sine herskerpligter. Da hans tidligere lærer, den for sin visdom og klogskab over all så berømte Aristoteles, erfarede dette, begav han sig til Alexander og irettesatte ham med strenge ord. Kejseren skammede sig over sin letsindighed og lovede bod og bedring; han søgte efter bedste ævne at glemme den unge pige, men alle hans anstrengelser var forgæves; en skønne dag genoptog han sit tidligere liv og glemte alle sine gode forsætter i den elskedes arme. Hermed var sagen dog ikke til ende. Pigen, der virkelig elskede kejseren, svor højt og dyrt, at hun nok skulde vide at hævne sig på den, der havde villet ødelægge deres lykke. Hun udtænkte en snedig plan og bad blot kejseren, om han den næste morgen fra et skjult sted vilde holde øje med, hvad der foregik i slotshaven, så skulde han få mærkelige ting at se.

¹ *Oeuvres de Henri d'Andeli, trouvère normand du XIIIe siècle. Publiées avec introduction, variantes, notes et glossaire, par A. Héron. Rouen, 1880. (Publication de la Société rouennaise des Bibliophiles).*

Den følgende dags morgen indfandt hun sig i haven, kun iført et løst hængende gevandt; hun gav sig straks til at spaserer frem og tilbage foran et vindu, bag hvilket den lærde Aristoteles sad og studerede. Vejret var skønt og varmt; solen skinnede og blomsterne duftede; fuglene kvidrede af hjertens lyst i den friske morgen, og hun gav sig til at synge om kap med dem. Herved blev Aristoteles forstyrret i sine granskninger; han så op fra bogen og blev ganske betagen af det billede, der frembød sig for hans øjne. Så megen ungdom og skønhed blændede ham; hans hjerte begyndte at slå uroligt, og han glemte helt sine bøger; elskov fyldte hans sind og sanser, og han lovede den unge kvinde alt, hvis hun vilde blive hans. Efter nogen modstand, der kun opildnede Aristoteles endnu mere, lovede hun dog til sidst at føje ham, men hun satte som betingelse, at han først skulde opfylde et af hendes ønsker. Hun havde pludselig fået lyst til en ridetur i den årle morgenstund, og det var ham, der skulde agere hest. Aristoteles, der var ganske optaget af sin elskovsrus, betænkte sig ikke, men gav sig straks til at kravle rundt på alle fire; hun satte sig op på hans ryg, gav ham en tømme i munden og slog løs på ham med en kvist. Rideturen var næppe begyndt, før man hørte en skoggerlatter. Kejser Alexander havde bag en pille overværet den hele scene, og nu trådte han frem fra sit skjulested. Beskæmmet og skamfuld rejste Aristoteles sig op og vendte tilbage til sine bøger; han vogtede sig vel i fremtiden for at holde formaningsstaler til andre; nu havde han selv den bitreste erfaring for, at kærligheden er stærkere end alt og alle; det tilføjes i én version, at han rejste bort, fast besluttet på at skrive en stor bog om kvindens underfundighed¹.

¹ Det er ikke stedet her at komme ind på det iøvrigt ret indviklede spørgsmål om denne fortællings oprindelse. Nogle mener, at den er kommet til Europa fra Orienten; andre derimod hævder, at de europæiske former er ganske uafhængige af den orientalske. En Diskussion af spørgsmålet findes hos J. Bédier, *Les fabliaux* (Paris, 1893), s. 170—177.

II.

Det turde være udenfor al tvivl, at medaillonen i den sjællandske landsbykirke illustrerer den gamle, kåde fortælling om Aristoteles, og vi vil nu undersøge, hvad denne medaillon, rettelig forstået og fortolket, kan lære os med hensyn til middelalderlige kulturforhold. Den lærer os i alt væsentligt to ting. For det første, at kunstneren har søgt sit æmne i middelalderens profane litteratur; for det andet, at man ikke var bange for at tage sin tilflugt til endog særdeles verdslige æmner, når man skulde smykke en kirke. I begge disse punkter danner middelalderen en grel modsætning til nutiden, og de fortjener derfor en nærmere omtale.

I vore dage søger en kunstner forholdsvis sjældent til den samtidige litteratur for at finde æmner. Hverken Holger Drachmanns digte eller Jeppe Aakjærs bondefortællinger har afgivet stof for vore malere. Således synes forholdet at være overalt. Ganske særlig interessant er det at iagttage, at selv en Victor Hugo's himmelstormende fantasi ikke har haft nogen betydning for kunsten i Frankrig. Jeg ved vel, at der findes undtagelser; bekendt er det, at Louis Boulanger blev så henreven af nogle linier i et af digtene i »Les Orientales«, at han straks brugte dem som et motiv for et maleri¹; jeg ved også at Frits Syberg for nogle år siden udstillede et stilleben, der var inspireret af et digt af Johannes V. Jensen. Men det er og bliver kun undtagelser, og de rokker ikke ved den sætning, at litteraturen i vore dage i almindelighed ikke inspirerer den bildende kunst (her tales naturligvis ikke om bogillustrationer). Mange musikere derimod står i et nært forhold til den samtidige litteratur, hvor de har hentet inspirerende motiver. I middelalderen var forholdene helt anderledes, således at hvad der nu er undtagelse, var den gang ganske almindeligt. Vi ser atter og atter, at datidens kunstnere, enten de skulde smykke en kirke eller en borg,

¹ Kr. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*, IV, § 336.

enten de skulde udskære låget på et elfenbens skrin eller give tegning til et kostbart *arazzo*, hentede deres motiver fra litteraturen, fra den litteratur, der levede omkring dem; de kendte så vel de højtidelige eller kærlighedsfulde digte, troubadoren foredrog i borgens hal for baronerne og deres fruer, som de kåde, løsslupne fortællinger, han gav til bedste på byens plads, når folk strømmede sammen i anledning af et marked eller en kirkefest. De kendte dog ikke blot de vandrede sangeres og spillemænds repertoire, de var også fortrolige med de mærkelige beretninger om fantastiske dyr og vidunderlige naturforhold, som fandtes i bestiariene, volukrariene og lapidariene. Hele den brogede middelalderlige litteratur fyldte kunstnerens sind, satte hans fantasi i bevægelse og afgav motiver for hans kunst. Det gælder maleren såvel som billedhuggeren, mosaikarbejderen såvel som gravøren, ciseløren og emalløren; deres kunst røber stadig stærk litterær påvirkning. Jeg skal oplyse det med nogle eksempler. Den karolingiske og den bretonske sagncyklus nød en overordentlig stor popularitet i middelalderen, ikke blot i Frankrig, hvor de oprindelig hører hjemme, men også i mange andre lande, til hvilke de nåede frem gennem oversættelser. Kejser Karl og hans jævnunge, kong Arthur og ridderne om det runde bord, var kendte fra Island til Sicilien, og deres bevægede liv har afgivet mange motiver for kunstnerne. Navnlig har de rettet deres opmærksomhed på det store tragiske drama, der fandt sted ved Roncevaux 778, hvor den franske hær blev oprevet, og Karl den Stores søstersøn led heltedøden. I domkirken i Chartres findes en stor rude, hvor forskellige scener af kejserens sagnhistorie er fremstillet i malet glas¹. En af medaillonerne viser os i en naiv fremstilling Rolands sidste øjeblikke; han støder fortvivlet i sin olifant og hugger i klippen med Dyrendal.

¹ P. Durand, *Monographie de Notre-Dame de Chartres. Explication des planches*. Paris, 1881. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France).

I Verona holder to plumpt udhuggede stenstatuer vagt udenfor domkirkens portal; de forestiller Roland og hans Fælle Olivier; på Rolands sværd er indhugget navnet *Durindarda*, den italienske form for Dyrendal. Statuerne er fra slutningen af det 12. århundrede.

I hovedkirken i Brindisi findes et mosaikgulv udført i 1178 af en gejstlig ved navn Pantaléon. Man ser der først ærkebiskop Turpin efterfulgt af en kriger bærende en olifant; det er rimeligvis Roland. Derefter følger en slagscene. Franske riddere kæmper med saracenere, og en engel kommer og henter de døde ridders sjæle. Endelig ser man Roland hælde sig sørgende over sin døde fostbroders legeme; Oliviers sjæl flyver bort i skikkelse af et barn.

Da mange af Karl den Stores kampe havde karakteren af korstog, kan de episke sagndigte, hvori de besynges, neppe helt regnes til profan litteratur. Den store frankerkonge var omgivet af en strålende helgenglorie, og adskillige af de karolingiske *Chansons de gestes* har været sidestillede med almindelige helgendigte¹. En sådan betragtning kan derimod

¹ Også i nordiske kirker findes fremstillinger af karolingiske sagnfigurer. Om Skjævinge kirke (Strø herred) oplyses følgende i Magnus Petersens værk om de danske kalkmalerier: »I Skibets vestlige Del fandtes Malerier fra en sildigere Tid, og af en hel anden Character end de foregaaende. Istedetfor de almindelige bibelske Fremstillinger, omhandlede Billederne her Sagnet om Holger Danske. Paa den sydlige Del af vestlige Væg saas en meget utydelig, 5 Alen høj Figur, der var iført en Rustning fra Midten af 16. Aarhundrede; han havde en Turnérlandse i den ene Haand og et stort Slagsværd i den anden; ved hans ene Ben var nogle Rester af et Skriftbaand med Bogstaverne... *Ris* (Berner Rise?). Paa den nordre Del af samme Væg var en anden ligesaa stor, men langt bedre bevaret Figur. Han var klædt i en Hofmandsdragt fra Christian den Tredies Tid; i højre Haand holder han et Slagsværd og i venstre en Landse, ved hans Ben staar *Holger Dansck*, om Figuren er kjække Ornamentslyngninger i gule og blaa Farver« (s. 97). Anbringelsen af disse billeder i Skjævinge kirke forklares vistnok derved, at Christian Pedersen, der jo havde oversat Holger Danskes krønike på dansk henlevede den sidste del af sit liv i nabobyen Helsing. For Sveriges vedkommende skal omtales de bekendte billeder af Holger Danske og Burman i Floda kirke, hvorom henvises til *Antiqua-*

ikke gøres gældende overfor den bretonske sagncyklus, hvor alt er idel verdslighed; her kæmpes ikke for at udbrede troen på Kristus men for at vinde jordiske kvinders kærlighed.

Kong Arthur og hans riddere træffer vi på et mærkeligt basrelief, der er udført i den første halvdel af det 12. århundrede; det findes på den nordøstlige portal af domkirken i Modena¹. I midten af basrelieffet findes en borg, bag hvis krenelerede tinde ses en kvinde og en mand; deres navne er vedføjede, de hedder *Winlogée* og *Mardoc*. Borgen belejres. Fra højre side rykker tre riddere frem til hest med fældede lanser; de bærer navnene *Galvagus*, *Galuariun* og *Che*. En enlig ridder, ved navn *Carrado*, drager ud imod dem fra borgen. Fra venstre side rykker ligeledes tre riddere frem; det er *Artus de Bretonia* og *Isdernus*; den tredie har intet navn; ud imod dem går en person, der synes at være vanskabt; han er væbnet med en økse og hedder *Burmaltus*. Dette basrelief har ikke blot kunsthistorisk interesse; det er et betydningsfuldt dokument for litteraturforskeren, og da det gennem Zimmermanns reproduktion i det anførte værk var bleven almindelig tilgængeligt, søgte både tyske, italienske og franske videnskabsmænd at udrede, hvad det lærer os i litterær henseende². Der er ingen tvivl om, at emnet er hentet fra en bretonsk roman; der er heller ingen tvivl om, at denne er kommet til Italien fra Frankrig; det fremgår ganske tydeligt bl. a. af de optrædende personers navne³.

Kunsten har således her ydet litteraturhistorien en god *risk tidskrift*, vol. 14 (Stockholm, 1899), s. 119. Andre oplysninger findes i en afhandling af J. J. A. Worsaae i *Folkekalender for Danmark*, 1871, s. 96—101.

¹ Max Zimmermann, *Oberitalische Plastik im frühen und hohen Mittelalter*. Leipzig, 1897. S. 44.

² Se forskellige artikler i *Zeitschrift für romanische Philologie*, XXII (1898), s. 243—248, 526—529, og *Romania*, XXVII (1898), s. 510—511, XXVIII (1899), s. 145.

³ De franske former for de anførte navne er *Gueneloë*, *Mardoc*, *Gauvain*, *Ké*, *Caradoc*, *Artus de Bretagne*, *Ider*. *Galuariun* og *Burmaltus* kan ikke identificeres.

håndsrækning. Vi vidste, at de franske Arthurromaner var trængt ind i Italien, hvor de vandt stor yndest; men de overleverede tekster oplyste os ikke om, hvor langt tilbage i tiden denne påvirkning gik. Nu lærer basrelieffet i Modena os, at de franske romaner har været kendt i Norditalien allerede i første halvdel af det 12. århundrede. Hvilken roman der har afgivet motivet, er det derimod ikke lykkedes at bestemme. Litteraturforskeren har endnu ikke løst den opgave, arkæologen har stillet ham. Muligvis refererer billedet sig til et digt, der er gået tabt, og det bliver derved så meget værdifuldere¹. Det er nu ikke blot de store episke og episk-

¹ Jeg benytter lejligheden til at omtale et andet basrelief, hvis motiv er hentet fra den bretonske cyclus, og som er blevet ganske misforstået. Det findes i Bourges i en gammel, fornem bygning, som har tilhørt Jacques Coeur. Det forestiller en kvinde med krone på hovedet; hun ligger på en eng i en noget udfordrende stilling og gør tegn til en mand i hofdragt, at han skal komme hen til hende; men manden holder sig forsigtigt tilbage og peger på en kilde i deres nærhed, hvor vandets overflade afspejler billedet af en mand, der må sidde ovenover kilden i et træ. På et lille basrelief ved siden af ses en nar med sin narrebriks; han er mere tavs og alvorlig, end narre plejer at være. Vi har her øjensynlig en illustration til en berømt scene i den gamle kærlighedsroman om Tristan og Isolde. Flere af de arkæologer, som har omtalt denne skulptur, har misforstået den grundigt. Jacques Coeur var en rig købmand, der skaffede Karl VII midlerne til hans kampe mod englænderne. Han havde mange fjender, der bagtalte ham, og han blev landsforvist. Nogle har påstået, at han stod i forhold til kongens elskerinde, Agnès Sorel, og at dette var den virkelige grund til hans ulykke. Eftertiden gav snart Jacques Coeur fuld oprejsning, og man har ment, at basrelieffet var udført for at bevise hans uskyldighed; billedet skulde symbolsk vise, at han havde modstået Agnès Sorel's tilnærmelser under henvisning til kongen, hvis træk skulde findes på hovedet i vandet (Champfleury, *Historie de la caricature au moyen âge et sous la Renaissance*, Deuxième édition. Paris, s. a. S. 175). Den hvilende kvinde er Iseut (Isolde), den unge helt er Tristan, og manden, der har skjult sig i træet, er hans onkel, kong Marc. Han har villet overraske de elskende ved et af deres stævnemøder, og væbnet med en flitsbue er han kravlet op i et træ for uset at kunne dræbe Tristan; men månen hjælper de elskende; de opdager begge kongens skygge i kilden, og ved deres beherskede optræden lykkes det dem at narre kongen (smlg. *Le roman de Tristan et Iseut*. Renouvelé par J. Bédier. Paris, s. a. S. 102).

lyriske sagnkrese, der har afgivet profane motiver for kunstnerne. Endnu vigtigere kilder har vi i dyrefablerne, der gennem forskellige mellemlid går tilbage til Fædrus og Æsop, og i Rævebogen (*le Roman de Renart*), en omfattende satirisk komposition, der nød stor yndest i middelalderen, hvor den morede alle samfundsklasser.

Ræven var i lang tid et yndet kunstnerisk motiv. Såvel i Frankrig som i Italien, England, Tyskland, Flandern og Sverige træffer vi den i mange kirker, snart hugget i sten, snart skåret i træ, snart brændt i glas. Ræven havde sin gang overalt; dyrescener, hvori den spiller hovedrollen, findes såvel uden på kirkerne, som inden i dem; portaler, kapitæler, korstole og ruder fremviser rævens snedige og spotske fysiologi.

I Saint Fiacre kirken i Le Faonet, en lille landsby i Morbihan, findes på pulpituret tre basreliefs¹, som fremstiller nogle scener af rævens liv og gerninger. På det første ses en borgmur, oppe fra hvilken ræven spejder efter en høne og dens kyllinger. På det andet overfalder ræven flokken og dræber en af kyllingerne. På det tredje ligger ræven på ryggen og synes død; hønsene nærmer sig nysgerrigt; vi har utvivlsomt her en fremstilling af et af de mange snedige påfund, ræven benytter sig af for at lokke sit bytte til sig. Den gamle fabel om ræven og storken, der gensidig narrer hinanden, ses udhugget på et kapitæl i domkirken i Autun², der blev fuldført 1178. Skåren i træ findes den i mange andre kirker.

En kirkerude i Limoges, der stammer fra det 14. århundrede, viser os, at man ikke var bange for at lade ræven spille en af de falske profeters rolle³. Iført gejstlig dragt står den på en prædikestol. Den er åbenbart i færd med at prædike; med den højre pote slår den ud, medens den i venstre

¹ Reproducerede i Champfleury's anførte bog, S. 47.

² *Loc. cit.* S. 139. ³ *Loc. cit.* S. 147.

har et stykke pergament, der synes at indeholde prædikenens tekst; nedenunder lytter hønsene andægtigt.

Ræven var tidens yndlingsdyr; vi møder også dens spidse snude og plirende øjne på flere af de hellige genstande, som fandtes i kirkerne. I en berømt gammel messebog (*Missale Ambaniense*), der opbevares i et bibliotek i Haag, vrimler det med ræve og ulve blandt miniaturbilledernes arabesker¹. De er klædte som munke og står og synger salmer ved deres bedepulte. På et andet blad træffes løven, under fabelnavnet kong Nobel; den sidder på en tronstol, har en krone på hovedet og holder i hånden en pergamentsrulle, hvorpå læses: *Pailardie, Orgueil, Envie* (vellyst, hovmod, misundelse); ved dens side agerer ræven og ulven hofmænd; den ene er klædt som dominikaner, den anden som karmelitermunk.

Foruden mer eller mindre naturtro fremstillinger af virkelige dyr træffer man også vidunderlige fabeldyr, groteske fantasifostre, der stammer fra de såkaldte bestiariere eller andre af middelalderens lærebøger i naturhistorie². Her kunde kunstneren give sin fantasi fuldstændig fri tøjl, og man nåede til de mest overraskende resultater. Enhver pariserrejsende kender de sælsomme og uhyggelige uhyrer, der har taget forskellige dele af Notre Dame-kirkens yderside i besiddelse.

III.

Et af de mærkeligste eksempler på, i hvilken grad middelalderens kunstnere søgte deres emner i den samtidige fortællende litteratur, træffer vi i Saint-Pierrekirken i Caen, der stammer fra det 14. århundrede. Når man kommer ind i kirken ad hovedindgangen, ser man straks på en af de første piller til venstre et mærkeligt kapitæl, på hvilket der er udhugget 8 forskellige billeder. De er alle mer eller mindre

¹ *Loc. cit.* S. 151.

² Émile Male, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Paris, 1898. S. 45 ff.

medtagne af tidens tand, og deres tydning har voldet adskilligt besvær og givet anledning til flere lærde disputer og drøftelser. Nu er man på det rene med, at alle otte billeder har hentet deres æmner fra folkelitteraturen, og det er lykkedes at tyde dem alle i de mindste detailler¹. Tre af dem fremstiller de bekendteste af middelalderens fabeldyr: enhjørningen, der lægger sit hoved i jomfruens skød; fønixsfuglen, der opbrænder sig selv i sin rede, og pelikanen, der udgyder sit blod for at kalde sine unger til live igen. Tre andre gengiver scener af nogle af de bretonske romaner; her er således løverridderen Ivain, ridende på sit trofaste dyr, endvidere Lancelot du Lac fremstillet i to forskellige situationer, der begge viser de frygtelige farer, han må udstå, inden han når frem til dronning Genièvre og befrier hende fra den vilde kæmpe Méléaguant, der holder hende fangen; på det ene billede ser man ham kravle over sværdbroen (*le pont de l'épée*), der skærer hans hænder og fødder tilblods; på det andet hviler han i den »farlige seng« (*le lit aventureux*), mod hvilke usynlige hænder slynger gloende lanser og spyd. — Endelig har de to sidste billeder hentet deres motiver fra et par af middelalderens bekendteste og lystigste elskovsnoveller; det ene viser os en kurv, der er hejset halvt op på siden af et tårn²: i kurven findes en ældre mand; det er Virgil, hvem middelalderen væsentlig kendte som troldmand; han er blevet forelsket i en svigefuld kvinde, selve den romerske kejsers datter, der bor højt oppe i et tårn. Et stævnemøde er blevet aftalt, og han har taget plads i en kurv for at lade sig hejse op til den skønne; men hun holder ham kun for nar, kurven standser halvvejs, og der hænger han så svævende mellem himmel og jord, til spot og spe for hele Rom; den mægtige mager, der kunde alt og vidste alt, blev dog over-

¹ Armand Gasté, *Un chapiteau de l'église Saint-Pierre de Caen. Étude archéologique et littéraire*. Caen, 1887.

² Om denne fortælling henvises til min afhandling *Elskeren i kurven* (trykt i »*Nordisk tidskrift for filologi*«. Ny række, IV, 272—281).

listet af en kvinde¹. Det andet billede (fig. 1) fremstiller samme scene, som fandtes i Herstedvester kirke: en kvinde ridende på en gammel mand, der kravler om på alle fire.

Her er altså to kåde, tildels frivole elskovsnoveller afbildet, versificerede noveller af den art, som man kalder *fabliaux*. Det vækker

Fig. 1. Efter Armand Gasté.

straks nogen overraskelse, at de er blevet benyttede til at smykke en kirke; men tilfældet er ikke enestående; andre kirker frembyder paralel-

ler af endnu mere drastisk art. Den gotiske kirkes udsmykning tjente ikke altid til umiddelbart at fremkalde andagt og alvorlige tanker; den kaldte også på smilet, tit på en høj-røstet latter. Rundt omkring, hvor man mindst ventede det, var der udhugget eller malet groteske figurer, lattervækkende, ofte anstødelige karikaturer, snart et ansigt, der skærer grimacer eller rækker tunge, snart en præst med æselshoved eller bukkefødder, snart en munk, der har drukket for meget og kaster op. Det mangler end ikke på realistiske fremstillinger af en endnu mere frastødende art, billeder, hvor f. eks. »flatus« spiller hovedrollen.

For Danmarks vedkommende skal jeg henvise til hvad Magnus Petersen² beretter om kirken i Saltum (Hvetbo herred): »I Kirkens østlige Del er der paa Hvælvingerne fremdraget Kalkmalerier af en egen Art. Imellem slynget Bladværk og Blomster sees en Mængde Billeder, som synes beregnede paa at vække Latter hos Beskueren, f. ex. en Mand, der forretter sin Nødtørft, en anden, der vomerer, 2 Figurer ved en Gryde, hvori de røre med en Slev, en Fugl med en Menneskekrop, en Rytter uden Hoved, men med Ansigtet paa

¹ Smlg. den anførte bog af Émile Male, S. 429.

² *Loc. cit.* S. 56.

Brystet; endvidere smaa nøgne Genier i Kamp med Fugle, osv. Malerierne er vistnok udførte ved Reformationstiden.«

I svenske kirker træffer man groteske folkelivsbilleder, muntre djævlescener, havfruer, dyr og mennesker i fantastiske sammenstillinger, svin der rider bjørne, og kvinder, der rides af djævla, osv.¹

Middelalderen var i det hele taget ikke bange for det drastiske. Ligesom man uden omskrivning nævnede tingene med deres rette navn, gik man heller ikke af vejen for at fremstille dem, som de var. Når man mindes, at Bayeux-tapetet, der utvivlsomt er virket af kvinder, indeholder under de historiske fremstillinger enkelte stærkt erotiske scener (udeladte på reproduktionen i Frederiksborg), forbavses man noget mindre over de gamle håndskrevne bibler, hvor miniaturene snart er fromme og opbyggelige, snart meget anstødelige.

Tilsvarende forhold finder vi på andre områder. Eufemistiske omsvøb brød man sig ikke om, man gik altid direkte løs på sagen. Derfor træffer man f. eks. i La Tour Landry's berømte opdragelsesbog for unge piger, der stammer fra det 14. århundrede, moraliserende fortællinger med sådanne detailler, at sædelighedspolitiet i vore dage strax vilde beslaglægge bogen.

IV.

De fleste moderne mennesker vil sikkert strax stå noget uforstående overfor en tidsånd, som tillader, at så verdslige, tildels letfærdige motiver som de ovenfor anførte benyttes som udsmykning i en kirke. Man behøver kun at transponere forholdet og iklæde det nutidsform for at forstå, hvor langt vi er kommet bort fra middelalderen. Hvad vilde man f. eks. mene om en kunstner, der fik til opgave at smykke den ny

¹ *Antiquarisk tidskrift*. vol. 14. Stockholm, 1899. S. 111, 73, 144, 161, 171. Sammenlign også Otto Rydbeck, *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor*. Lund, 1904. S. 59, 61, et passim.

Sacré-Coeur kirke på Montmartre i Paris, hvis han benyttede scener fra Guy de Maupassant's frivole noveller som motiver for sine malerier? Eller hvad vilde menigheden sige, om arkitekten i et af kapitælerne i den nys afslørede Essaiaskirke i København havde anbragt illustrationer fra Gustav Wied's satyrspil?

Hvad der nu vilde vække den største forargelse, var den gang ganske naturligt. — Vi møder overalt i middelalderen en ejendommelig blanding af helligt og profant, ophøjet og vulgært. I de kirkelige skuespil, de såkaldte mysterier og mirakler, vexler stadig gribende martyrsccener med vilde farceløjer. Det samme forhold kommer frem i meget af, hvad der vedrører kirken. Forklaringen må søges i mange forskellige omstændigheder; jeg skal fremhæve en enkelt.

I vore dage repræsenterer kirken, særlig i de protestantiske lande, noget ophøjet, fornemt og tilbagetrukkent, noget man i almindelighed kun nærmer sig i alvor og andagt. I middelalderen var forholdene tildels anderledes. Kirken var ikke blot den troendes sikre tilflugtssted; den var i mange henseender centrum for hele det daglige, praktiske liv. Borgerskabet havde lagt beslag på kirken til verdsligt, kommunalt brug. I kapellerne holdt byens laug møder; i midtskibet spaserede byens borgere op og ned; her blev truffet aftaler, gjort forretninger og lagt råd op om mangt og meget; der var altid tid til en passiar efter andagten. Rundt omkring ved pillerne blev der falbudt varer af forskellig slags. Den gotiske kirke var som en stor offentlig forsamlingsplads.

Det daglige livs travlhed og tummel trængte således ad flere veje ind i kirkerne og prægede livet dør. Vor tids undertiden pedantiske skelnen mellem helligt og profant kendtes den gang ikke. I vore dage er al verdslig brug af en kirke så godt som ganske udelukket. Man kan i det højeste få tilladelse til at afholde koncert dør, men musiken må, i hvert tilfælde her i nordcn, være af religiøs og alvorlig natur, og publikum har ikke lov til at klappe. I middelalderen brug-

tes kirkerne til store verdslige fester; de var tit både støjende og tøjlesløse, ganske særlig de såkaldte æselsfester og narrefester, hvor selve den liturgiske gudstjeneste blev parodieret¹. Ved forskellige lejligheder blev der også danset i de gamle kirker. En sidste rest heraf lever endnu i Sevilla; her opfører stadig *los seises* ved de store kirkefester deres traditionelle dans i domkirken; de er iført pragtfulde kostumer, og under dansen afsynger de en *villancico* (Mariahymne) under akkompagnement af raslende kastagnetter².

Al tidens verdslighed kunde således finde ly indenfor kirkens mure, uden at nogen forargedes derover. Og det kan tilføjes, at kirken ofte gik særdeles vidt i sin overbærenhed med selv de kådeste udslag af et godt humør. Den tålte, som alt berørt, endogså parodier, som nu vilde betragtes som fuldstændig blasfemiske. Banstrålen slyngedes kun mod dem, der tvivlede om dogmerne, ikke derimod mod dem, der gjorde løjer med dem. Alt parodieredes, både gudstjenesten og de hellige tekster. En meget berømt latinsk sequents (*Laetabundus*), der i et pompøst sprog priser Kristus som den jomfrufødte, blev i det 13. århundrede omsat på fransk til en vise til øllets pris³; i hvert af versene beholdtes et par linjer på latin, hvorved øllet og det hellige sammenblandedes på en højst drastisk måde, og alt tyder på, at klerkene har moret sig kosteligt over denne grovkornede spøg. Vi besidder også flere parodier på Fadervor og Mariahymner⁴; men der forlyder intet om, at kirkens vrede har ramt ophavsmændene til disse usmagelige produkter. I virkeligheden var kir-

¹ J. P. Jacobsen, *Det komiske Dramas oprindelse og udvikling i Frankrig før Renaissance*. København, 1903. S. 80 ff.

² Ch. Davillier, *Spanien i ældre og nyere tid*, oversat af Carl Bruun. København, 1878. S. 301. Carl Bratli, *Spanien. Kulturbilleder*. København, 1912, S. 99 ff.

³ Se herom en artikel af Gaston Paris i *Romania* XXI, s. 260. En dansk oversættelse af parodien findes i *Musikmindesmærker fra middelalderen i Danmark* af Angul Hammerich. København, 1913, S. 57.

⁴ Se *Romania*, XLI, s. 212.

ken i mange henseender langt mere overbærende, langt mere mild og menneskelig i middelalderen end senere. Man behøver blot at tænke på, hvorledes det i det 17. århundrede gik Claude le Petit¹; han havde skrevet en parodisk sang om jomfru Maria; manuskriptet lå i et åbentstående vindu og blæste ned på gaden, hvor en præst fandt det. Han læste det, blev forarget, opsporede ophavsmanden og fik ham dømt til bål og brand. Det var i 1665.

I hvilken grad det profane og det ophøjede stadig var blandet sammen, får man også et klart begreb om, når man studerer middelalderens prædikener og opbyggelseslitteratur. Enhver korrekt opbygget prædiken bestod af 6 punkter eller afdelinger². Først oplæstes dagens text, hvorover der skulde prædikes; den kaldtes »thema«. Derefter kom »exordium« eller »prothema«, en slags almindelig opbyggelig indledning, inden prædikanten gik over til den nærmere udlægning af themaet. Denne udlægning efterfulgtes af et »exemplum«, der skulde tjene som praktisk bevis for det fremførte eller til grundlag for yderligere betragtninger. Her skiftede prædikenen hyppig karakter; det gjaldt om at vedligeholde tilhørernes interesse eller påny at fange deres opmærksomhed, hvis de var blevet trætte, og derfor blev dette afsnit et af de vigtigste i prædikenen. Som eksempler benyttedes ikke blot legender og andre fromme fortællinger, man tog også sin tilflugt til ligefremme anekdoter af rent verdsligt indhold. Snart var det historiske småfortællinger fra oldtiden eller samtiden, snart Æsops fabler eller Ovids metamorphoser; man benyttede også en nylig stedfundet begivenhed, småtræk fra det daglige liv, og derved var jo vejen åbnet for eksempler af undertiden ret pikant indhold; man veg end ikke tilbage for at genfortælle letsindige, tit letfærdige elskovsnoveller.

¹ P. L. Jacob, *Paris ridicule et burlesque au XVIIe siècle*. Paris, 1859. S. II.

² Lecoy de la Marche, *La Chaire française au moyen âge*. Paris, 1868. S. 248.

Anekdoten viste sig hurtig at være et yderst praktisk virkemiddel; den morede, pirrede, æggede og forhindrede, at tilhørerne blev uopmærksomme eller faldt i søvn. Resultatet heraf blev imidlertid, at mange prædikanter, der stræbte efter at blive populære, gik for vidt i deres anvendelse af anekdoter, og det voxende misbrug medførte, at kirkeforsamlingerne i det 16. århundrede forbød, at præsterne i deres prædikener måtte benytte sådanne verdslige motiver, der stemples som ammetuehistorier eller kællingesnak (*anniles fabulæ*).

Mange af de småfortællinger, som middelalderens præster indflettede i deres prædikener, er opbevarede. Vi har flere samlinger, som udelukkende er bestemte til brug for præsterne, og det var gejstligheden selv, der lagde stoffet til rette. Jacques de Vitry, der var biskop i Acre og døde som kardinal 1240 har forfattet to store samlinger¹; en tredie skyldes dominikanermunken Étienne de Bourbon, der døde omkring 1261²; han har kaldt sin bog »Tractatus de diversiis materiis prædicabilibus«. En fjerde samling, ligeledes fra det 13. århundrede, hedder »Liber exemplorum ad usum prædicantium«³. Her kan også nævnes middelalderens berømteste anekdotesamling »Gesta Romanorum«, hvis brogede indhold gennem lange tider har afgivet stof til de gejstlige taleres exempla.

V.

Middelalderens prædikanter holdt altså opbyggelige prædikener over ganske verdslige, tit endogså letfærdige æmner, ganske ligesom kunstnerne anbragte groteske figurer og scener midt imellem højtidelige og hellige billeder. I almin-

¹ G. Paris, *La littérature française au moyen âge* § 150.

² *Anecdotes historiques, légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, Dominicain du XIIIe siècle*. P. p. Lecoy de la Marche. Paris, 1877.

³ Se nærmere *Romania*, XXI, 303, XXXVII; 615.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1913.

delighed tog ingen forargelse herover¹. Dette skyldes foruden de anførte grunde, tillige den omstændighed, der er af så afgørende betydning, at alt kunde tjene som symbol i middelalderen.

Gennem lange tider spillede symboliken en alt beherskende rolle. Tingene skulde aldrig forstås direkte; de var gerne et billede på et eller andet, havde altid en overført betydning, og denne betydning var at finde i religionen. En hvilkensomhelst fortælling i »Gesta Romanorum« efterfølges regelmæssig af en »Moralizatio«, hvor æmnet fortolkes tidt med forbløffende spidsfindighed. I kapitel 79 findes en gammel komisk fabel, der beretter om æslets uheld. En konge, der er ivrig jæger, lever stadig omgivet af sine hunde; de elsker ham, og han dem; hver gang han vender hjem til slottet, springer de gøende op ad ham, slikker hans hænder og ansigt og viser ham på enhver måde deres glæde, hvorefter han kærtegner dem og giver dem alskens godt at spise. Æslet føler sig tilsidesat; det vil gerne behandles lige så godt som hundene og forsøger derfor en dag, under megen larm og skryden at springe op ad kongen, der forskrækkes over denne uvante adfærd og lader dyret jage bort med stokkeprygl. Denne gamle æsopiske fabel, der med sit drastiske vid har moret unge og gamle fra oldtiden op til vore dage, transponeres fuldstændig af den middelalderlige fortæller: kongen er Jesus Kristus; de gøende hunde, der hilser ham, er de dygtige, nidkære præster, der prædiker til hans ære; æslet, der vil efterligne hundene, er den dårlige prædikant, der intet kan og derfor ikke finder nåde for Gud. På tilsvarende måde indlagdes de dybsindigste tanker i det ligegyldigste

¹ En undtagelse danner den hellige Bernhard fra Clairvaux; han har i stærke ord udtrykt sin indignation over, at man smykkede kirkerne med tåbelige og tit ganske latterlige dyrebilleder (se den anførte afhandling af A. Gasté, s. 11); derimod taler han ikke om fremstillinger af verdslige og letfærdige fortællinger. Middelalderen morede sig over dem med usnærpet naturlighed; først efter Renaissance begyndte de at vække anstød, og nidkære prælater lod dem fjerne (A. Gasté, s. 36. note 1).

motiv, og de mest anstødelige fortællinger gjordes til udtryk for ophøjede religiøse betragtninger.

Alt kunde tjene som symbol. Guillaume Durand, der levede i det 13. århundrede, forklarer i sin »Rationale«, at stenene i kirkens mure symboliserer de troende, der støtter hinanden; kalken, som binder stenene sammen, forestiller kærligheden, der forener menneskene; de fire vægge er de fire evangelister; bjælkerne i loftet er troens stridsmænd, der forsvarer dogmerne; tagstenene er ridderne, der beskytter sandheden, og selve taget er den guddommelige barmhjertighed, der dækker over syndernes mangfoldighed¹.

Samme Guillaume lærer også, at hvor verdslige motiverne end er i de billeder, som de læge kunstnere anbringer i kirkerne, bliver resultatet altid et helligt værk, et fromt arbejde, da deres bestræbelser, hvilke former de end antager, nødvendigvis må føre til et opbyggeligt symbol. Kirken heligede alt.

Vi må altså se på de verdslige billeder med middelalderens øjne, og gør man det, skifter de meget hurtigt udseende; de får strax et hidtil uanet perspektiv, hvorved de viser sig for os på en hel ny måde. Lad os vende tilbage til det mærkelige kapitæl i Caen. Den moderne betragter vil stude over her at træffe fuglen Fønix afbildet, da han ikke tænker sig nogen nærmere forbindelse mellem denne fugl, der hører hjemme i græske og ægyptiske oldtidssagn, og kristendommen. Men for middelalderens munk var Fønix noget andet og mere end et sælsomt fabeldyr; fuglen, den énbårne, der opbrænder sig selv og igen stiger nyskabt frem af asken, er et skønt poetisk symbol på Kristus, der giver sit liv for menneskene og atter opstår fra de døde².

¹ Raoul Rosières, *L'évolution de l'architecture en France*. Paris, 1894. S. 107.

² Også i de gamle skandinaviske kirker træffes afbildninger af Fønix; for Sveriges vedkommende henvises til Otto Sylwans afhandling *Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut* (*Antiquarisk tidskrift*. Vol. 14. Stockholm, 1899. S. 64, 106).

Også enhjørningen på det samme kapitæl symboliserer Kristus. Men her er symboliken adskilligt mere trukket ved hårene. Den vilde enhjørning kan kun tæmmes af en ren jomfru, og medens den trygt lægger hovedet i hendes skød, kommer jægeren og fanger den. Kristus, siger den ældste physiologus, er en åndelig enhjørning (*unicornis spiritualis*); han blev menneske ved den ubesmittede jomfru Maria, hvorefter jøderne fangede og korsfæstede ham. Symboliken frembyder stadig nye overraskelser; den var overordentlig elastisk. Enhjørningen symboliserer vel i almindelighed Kristus¹; men den forekommer også som symbol på jomfruelighed, hvilket er ganske naturligt, og desuden som symbolsk udtryk både for døden og for djævelen, hvilket kan forekomme noget overraskende².

Også de øvrige billedlige fremstillinger på kapitælet må forstås symbolsk. De forskellige farefulde situationer, hvori Lancelot befinder sig, skal i virkeligheden vise os de besværligheder og farer, for hvilke kærligheden udsætter os. Og den samme lære indprentes endnu kraftigere gennem billederne, der viser os Virgil i kurven og Aristoteles kravlende på alle fire. Således går det selv de klogeste og viseste mænd, når de falder i en kvindes garn; de glemmer alt, opgiver deres værdighed og bliver til spot og spe.

Derfor må manden tidlig og silde være på sin post mod kvinden; fra hende kommer al hans fordærv. Således prædikede middelalderens præster, og den samme tanke fandt på mangfoldig måde udtryk, både i litteraturen og kunsten.

Fortællingen om Aristoteles og hetæren har sikkert været anset som særlig belærende og derfor særlig opbyggelig. Den

¹ Om enhjørningen i svenske kirker se Otto Sylwans anførte afhandling, s. 157, H. Hildebrand, *Bidrag til svenska medeltidens konsthistoria* (*Antiquarisk tidskrift*, vol. I—II. Stockholm, 1864—69. S. 399), og Otto Rydbeck's tidligere citerede arbejde over skånske kalkmalerier, s. 143.

² Se nærmere herom F. Lauchert, *Geschichte des Physiologus* (Strassburg, 1889).

udmærkede biskop Jaques de Vitry brugte den selv som exemplum i sine prædikener og opmuntrede andre til at gøre det samme; den findes således i hans «Promptuarium exemplorum», den ene af de store samlinger, som han udgav til brug for præsterne. Samlingen blev meget benyttet og fandt udbredelse i flere lande; der er således sandsynlighed for, at fortællingen har været anvendt i hundrede og atter hun-

Fig. 2. Efter Émile Male.

drede af prædikener. Det er derfor højst naturligt, at kunstnerne har fået lyst til at benytte en så kendt fortælling som motiv; menigheden kunde jo kun glæde sig ved i kirkens udsmykning at finde den scene afbildet, som dens præst så tit havde omtalt for den til skræk og advarsel.

Kvinden, der bruger oldtidens største filosof som ridedyr, var et populært æmne i middelalderens kunst. Foruden på kapitælet i Caen finder vi scenen i domkirken i Rouen, dels hugget i sten ved hovedindgangen, dels skåret i træ i en korstol; desuden i kirker i Lyon (fig. 2) og Lausanne og sikkert endnu mange flere steder. Jeg tilføjer, at den ikke blot forekommer i kirker, men også har tjent til udsmykning på kaminplader, juvelskrin, lavatorier, aquamaniler, kamme og andre brugsgenstande.

Motivet nåede også til Skandinavien. En fremstilling af

det fandtes i den gamle kirke i Bunkeflo, syd for Malmø, der nu er forsvunden; det pågældende billede formenes at være bleven malet i midten af det 15. århundrede¹.

Fig. 3.

I Danmark træffer vi scenen mindst to steder. Først på et metalrelief på Kristoffer d. II's tumba i Sorø (fig. 3), der rimeligvis stammer fra slutningen af det 14. århundrede²; dernæst som freskomaleri fra midten af d. 15. århundrede³

¹ Otto Rydbeck, *loc. cit.*, s. 59, 74, 146.

² Se herom Julius Lange, *Iagttagelser over den plastiske udsmykning af Christoffer den Andens, Valdemar Atterdags og Margretes Gravmæler* (trykt i dette tidsskrift, 1893).

³ Karl Madsen har for flere år siden i *Tilskueren* (årgang 1896, s. 606) rigtig forklaret medaillonens indhold. Flere af de bemærkninger, han tilføjer, er imidlertid mindre rigtige. Han oplyser således, at medaillonens findes i Herrested kirke og skriver sig fra år 1519; støttende sig på denne tidsbestemmelse mener han, at den kan være en kopi af et hollandsk billede fra slutningen af det 15. århundrede. Disse oplysninger og den fremsatte formodning skyldes en navneforveksling; medaillonens findes ikke i Herrested kirke (Svendborg amt), hvis ornamentering er fra 1519, men i Herstedvester, der er fra midten af det 15. århundrede. Det mærke-

i Herstedvester kirke, og hermed er vi vendt tilbage til vort udgangspunkt, medaillonen i den sjællandske landsbykirke, efter at have forsøgt på i et hastigt rundskue at gøre rede for nogle af de ejendommelige kulturforhold, som den bringer bud om.

lige ved denne forvexling er, at allerede Magnus Petersen har gjort sig skyldig i den; han har anbragt medaillonen som slutningsvignet i det afsnit, hvor Herrested kirke behandles (S. 69), og skødesløsheden dukker atter op i de billedtavler, der afslutter bogen, idet medaillonen påny reproduceres her (tavle XXXVIII) og udtrykkelig henføres til Herrested. Det er på tide at anholde denne fejl, da den er vandret videre i den kirkearkæologiske litteratur. Otto Sylwan, der bygger på Karl Madsens oplysning, anfører medaillonen i Herstedvester som eksempel på, at gamle kobberstik eller træsnit har tjent til forbillede for malerier i kirker (*Antiquarisk tidskrift för Sverige*, vol. 14. Stockholm, 1899. S. 65).

FONTEN I FAUSING.

AF

CHR. AXEL JENSEN.

Som døbefonten i Fausing kirke (Sønderhald herred, Randers amt) indtil for få år siden stod, syntes den lidet mærkelig. Formet som et stort malmbæger, hvis fod og hvis kumme er støbt hver for sig¹, og hvis konturer og profileringer virker ganske fint, var den blottet for al anden udsmykning, når da fraregnes et uanseligt lille kors, som er indstemmet i kummens øverste rand. For lægmænd bød den kun lidet, og selv en fagmand vilde næppe ænse den videre. Man kunde blot glæde sig over de kønne profiler og undre sig over den forholdsvis sjældne form. Thi de middelalderlige malmfonte er ret fåtallige her i Danmark, og såvidt vides, er det blandt dem kun den lille font i Haraldsted kirke ved Ringsted, som i hovedlinjerne har nogen lighed med stykket i Fausing. Da denne, omend noget fjærne Slægtning efter et klokkestøbersegl er støbt c. 1350², kunde man anslå Fausingfonten til en noget lignende alder, uden at tidsbestemmelsen iøvrigt kunde gøre fordring på alt for stor sikkerhed.

Men så opklaredes det, at der til fonten hørte tre malmfigurer (fig. 1), som i sin tid var borttagne og bragte op på herregården Gammel-Estrup. Pastor Ring, som da var sognepræst i Fausing, fik dem tilbage til kirken og sørgede for, at de påny blev anbragte på fonten. Denne pietet fortjener i

¹ Den samlede højde er 78 cm, kummens diam. 75 cm og dens dybde omtr. 45 cm.

² Støberen Olaf Henriksøn Kegge. — F. Uldall: Danmarks middelald. Kirkeklokker, s. 63.

højeste grad at påskønnes. Thi de tre underlige sprællemænd var just ikke tiltalende, og de farver, hvormed man havde prydet dem, gjorde dem helt skrækkindjagende. De var malede sorte som negere, med røde læber og skinnende hvide tænder, og for yderligere at fremhæve den mørke hudfarve havde de fået hvide Klæder. I smag hermed var selve malmfonten bronceret.

At de virkelig har hørt til fonten, derom kan der ikke være ringeste tvivl. I deres nakker er der firkantede huller, som passer til nedadgående tapper på kummens underside,

Fig. 1.

og gennem figurernes fødder har der gået stifter ned i fodstykkets profiler. Stiller man dem på plads, forklares også figurernes ejendommelige holdning, deres hulstøbte rygge, deres stærkt fremludende hoveder og deres sære arm- og benstillinger; dekorativt set har de skullet bære kummen. Efter at både font og figurer på Nationalmuseets foranstaltning var blevne rensede for overmalingen, så at malmens overflade atter kom til sin ret, viste det sig også, at fontens helhedsvirkning blev særdeles god (fig. 2).

Enkeltvis taget har figurerne aldrig været større kunstværker. Visse detaljer er behandlede med omhu; håret med dets isseskilning er omhyggeligt ridset, og det samme gælder skæg og øjenbryn. Men ellers har modelløren handlet endnu dristigere med menneskelegemet, end middelalderlige

kunstnere plejer. Han har haft den i primitiv eller ubehjælpssom kunst så almindelige hang til at gøre hovederne uforholdsmæssigt store og lemmerne alt for spinkle, hans gengivelse af det nøgne legeme er yderst rå; hovederne mangler

Fig. 2.

øren, og i de flade ansigter med de brede næser, de meget kraftige hager og de fremstående kinder er der intet andet udtryk end en arkaisk smilen. Når man nusynes, at der er et vist springskhumør i de tre sære fremtoninger, har denne virkning sikkert slet ikke været tilsigtet.

Men hvad er da hensigten med de tre figurer? Har de overhovedet haft nogen mening?

De tre figurer er alle mandlige, men de er meget forskelligt klædte. Den ene er halvnøgen, hans overkrop og hans fødder er bare; kun om lænderne har han lavthængende, nedadtil snævre broge, der, såvidt modelleringen tillader at bestemme det, når næsten ned til anklerne. Den anden er klædt i en knælang kjortel med snævertsiddende ærmer, som når til håndleddene, og med livbælte; på fødderne bærer han støvler. Den tredje, der til forskel fra de andre har hageskæg, er ligeledes bestøvlet, og han er iført en lignende dragt med livbælte og ærmer, men derover bærer han en overklædning, tydeligt nok et langt stykke tøj, der med en udskæring for

hovedet er lagt over skuldrene og hænger løst ned både foran og bagved uden at være hægtet sammen i siderne. Langs randene af denne overkjortel er der graveret bræmmer, til venstre side rudeværk, til højre side firblade adskilte af dobbeltstreger, og forneden er klædningsstykket udskåret i tunger.

Nøglen til den gåde, figurerne rummer, kan man få i hænde ved at betragte et værk som den berømte malmfont i domkirken i Hildesheim, et meget omhyggeligt og fint arbejde fra tiden ved år 1225—50¹. Her bæres den relief-smykkede kumme af fire knælende figurer, som gyder vand af krukker, og hvorom indskrifter oplyser, at de forestiller de fire paradisfloder (1. Mosebog, 2, 10—14). Det er ganske naturligt at sætte paradisfloderne i forbindelse med en kristen kirkes døbefont. Men middelalderens symbolik nøjedes ikke med slige selvfølgeligheder; den greb navneligheder og tal-sammentræf og byggede af dem kunstfærdige systemer. Ligesom de fire store profeter har styrket herrens udvalgte folk, således udgyder de fire evangelister en livsvækkende strøm over hele den kristelige verden, og ligesom de fire paradisfloder vander edens have, således styrker de fire kristelige hoveddyder menneskehjertet. Alle disse fire firtalsgrupper er sammenstillede paa Hildesheimerfonten, og sammenknytningen mellem kardinaldyderne og paradisfloderne (jvfr. Jesu Sirach 24, 34—44²) er bleven særlig inderlig og har fået en afgørende indflydelse på flodskikkelsernes karakteristik. Til Tigris, »pilen« mellem floderne, hører styrken, fortitudo, og derfor er den afbildet som tænderskærende kriger, klædt i ringbrynje og førende sværd. Til Phison knyttes klogskaben, prudentia, og derfor får dens personifikation et klogt og roligt udtryk; den ædle skikkelse bærer en fornem, bræmmet dragt, det smukke hår falder i lange, glatte lokker ned over nakken, og det tænksomme åsyn er indrammet af et værdigt

¹ Sml. Zeitschrift für christliche Kunst, XIII, s. 128 f.

² Tilsvarende sammenstillinger findes hos Augustinus (De civitate dei 13, 21) og Ambrosius (De paradiso, cap. 3).

skæg. Den frugtbare Eufkrat sammenstilles med den samfundssikrende justitia, retfærdigheden, og til Geon, på latin hiatus terræ, vindens rensende pust, knyttes temperantia, mådeholdet. Mens Eufkrat afbildes i noget lignende dragt som Phison, men lidt tarveligere, med bælte om livet, med nøgne fødder, med kortere hår og dertil skægløs, er den ligeledes skægløse Geon som tegn på kyskhed kun klædt i et par tætsiddende korte benklæder og ellers nøgen — med ombundne lænder, således som jøderne, da de nød påskelammet ved Nilens bred (2. Mosebog 12, 11).

Ligheden mellem de tre sidstnævnte skikkelsers udstyr og de tre figurer på Fausingfonten er så slående, at den ikke kan bero på en tilfældighed. Selv om vandkrukkerne mangler, og selv om den krigerske Tigris aldrig har været fremstillet i Fausing, må det dog være traditionen om paradysfloderne, der gør sig gældende også oppe i den jyske landsbykirke. Man må nemlig erindre, at middelalderen selv kunde bringe forstyrrelse i sine kunstfærdige symbolske konstruktioner; det var ikke enhver præst, der havde studeret Durandi Rationale divinatorum officiorum eller lignende værker, og endnu mindre var det klokkestøberens eller grydestøberens sag at kende disse finesser. Han vidste måske blot, at der skulde stå nogle figurer under fonten, og huskede omtrentlig, hvorledes de skulde se ud. Om han forstod dem, blev et andet spørgsmål, og det er i al fald sandsynligt, at forklaringen på så sjældne ikonografiske foreteelser som paradysfloderne hurtigt er gået i glemmebogen¹. I virkeligheden findes der i Tyskland nogle fonte fra tiden ved år 1300, som viser mer eller mindre afstumpede billeder af de fire paradisiske strømme,

¹ Her i Danmark er paradysfloderne mig kun kendte fra to sentromanske røgelseskar, eet i Nationalmuseet (D. 7163) fra Værum kirke i Galten herred, et andet i Århus museum, samt fra det kobberforgyltde og emaljerede relikviegemme, der fra Slagelse Mikkelskirke er kommet til Nationalmuseet, et arbejde af tysk præg fra tiden ved 1350. — I alle tre tilfælde er floderne fremstillede uden individuelt særpræg, som småskikkelser med vandkrukker.

og særligt kan i denne sammenhæng nævnes malmfonten i Rostocks Mariekirke¹, hvor de knælende figurer endnu er kendelige ved deres krukke, men hvor disse bærer paaskrifterne aqua, aer, ignis, terra og derved omfortolker figurerne til at forestille de fire elementer.

Et nyligt udgivet værk over Nordtysklands malmfonte² yder desværre ikke fyldestgørende oplysninger om den ikonografiske side af sagen, men det viser med sikkerhed, at Fausingfonten i sin opbygning tilhører en yderst sjælden type. Allerede bægerformen er ret ualmindelig³, og kombination af bægerfod og figurer paa lignende måde som i Fausing forekommer overhovedet ikke, mens der vrimer af fonte i grydeform og affonte med frie støttefigurer⁴. Dette er så meget mere påfaldende, som Nordtyskland ellers er malmfontenes særlige hjemland, og under sådanne forhold fristes man til at sammenstille Fausingfonten med det eneste større danske malmværk udenfor kirkeklokkernes og fontenes gruppe, kong Kristoffer den andens og dronning Eufemias gravmæle i Sorø.

Som bekendt er gravmælet efter en nu forsvunden indskrift rejst af Valdemar Atterdag og tilhører altså tiden 1350—75⁵. Langt fra at være noget stort kunstværk har det interesse i vor sammenhæng, fordi det ligesom Fausingfonten

¹ Schlie: Bau- und Kunstdenkmäler Mecklenburg, I, 31.

² Alb. Mundt: Die Erzaufen Norddeutschlands, Leipzig 1908 (Kunstwissenschaftliche Studien III).

³ Nærmest Fausing kommer måske fonten i Halberstadts Johanniskirke (Bau- und Kunstdenkmäl. der Provinz Sachsen XXIII, s. 374). Jvfr. om pokaltypen Mundt s. 5 f.

⁴ Til sidstnævnte type hører fonten i Ribe domkirke. På en fodring er der her anbragt sex støttefigurer, tre engle og tre løver, som bærer kummen. Dennes sider er smykkede med spinkle spir og gavle, hvorunder figurer og våbenskjolde: de tre løver, stiftets mærke og et indridset våben, der ikke passer på nogen af hisperne efter 1364. Rimeligvis er fonten støbt c. 1350.

⁵ Morten Pedersøn: Absolons oc Her Esbern Snaris Herrekomst oc adelige Stamme. Kiøbenhaffn 1589 (Ark G). — Jvfr. Beckett i Tidsskrift for Industri 1906, s. 27.

er et ret enestående arbejde, hvortil der ikke kendes noget ganske tilsvarende i udlandet¹, og fordi det i visse henseender minder om fonten. Begge værker er gjorte af en grovkornet og ufin, men djærv modellør; ansigterne, især øjnene, stemmer ganske godt overens, og måden, hvorpå klædebonnene er formede og deres bræmmer graverede, er ikke uden indbyrdes ligheder. Deraf at slutte, at de to arbejder skulde være udgåede fra samme værksted, vilde dog være forhastet. Hvad der med denne sammenstilling skal siges, er kun, at de tilhører samme kunstprovins, den nordtyske malmstøberkreds, at de muligvis kan være gjorte her i Danmark, og at gravmælet med dets udpræget gotiske arkitektur, der sammen med dets dragtformer stadfæster den forsvundne indskrifts aldersangivelse, er noget yngre end fonten, som slet ikke har dekorativ arkitektur, og hvis figurers klædedragter synes noget ældre. Eufrats dragt yder ganske vist ingen absolut sikre holdepunkter, men overkjortlens sjældne form har dog megen lighed med den hættekappe, som bæres af en hyrde på et af reliefferne i det kobberdrevne antemensale fra Ølst (nu i Nationalmuseet), og ligesom dette stykke hører hjemme i tiden omkring 1225, således er også de udtungede kjortelrande en mode fra 1200'erne.

Alle de træk, som tidsfæster fonten, giver hvert for sig kun en omtrentlig aldersbestemmelse. Men alle peger de dog på tiden ved eller snarere kort efter år 1300, og er dette resultat rigtigt, bliver Fausingfonten ikke blot vort Lands ejendommeligste, men også dets ældste malmfont.

¹ Sml. Lürer & Creutz: *Geschichte der Metalkunst I*, s. 335 (1904).

OM ORKNEYINGASAGA

AF SIGURÐUR NORDAL.

I.

Haandskrifter. Der findes nu kun én gammel membran, der har bevaret Orkneyingasaga i en nogenlunde fuldstændig skikkelse, nemlig Flateyjarbók. Her findes sagaen indsat i de to Ólafssagaer, spaltet i fem stykker (i udgaven I s. 219—229, 558—560. II s. 176—182, 404—519, 529—530). Desuden har vi brudstykker af tre membraner af sagaen, alle betydelig ældre end Flat., det er AM 325 I 4to, bestaaende af 18 blade, AM 325 III *a* 4to, bestaaende af to blade, og AM 325 III *β* 4to, kun ét blad bevaret. Den codex, hvoraf 325 III *a* er de kummerlige levninger, har, medens størstedelen af den var bevaret, været i præsten Magnús Ólafssons (1573—1636) hænder, og nogle citater og uddrag, han har taget af den, haves endnu, dels i hans Lexicon Runicum (udg. af O. Worm 1650), dels i et haandskrift i Upsala Univ. Bibl. (Isl. R: 702; jfr. Icel. sagas I, Preface s. XXXIII). Endnu en femte membran af sagaen ved vi, har eksisteret, selvom den selv fuldstændig er gaaet til grunde. De sidste blade af den tilhørte Universitets-Bibliotheket og brændte i 1728, men heldigvis havde Árni Magnússon ladet Ásgeir Jónsson afskrive dem og denne afskrift findes nu i AM 332 4to. Og længe før, medens haandskriftet har været fuldstændigt paa ét blad nær, var der blevet udført en dansk oversættelse af det. Den haves nu kun i ét haandskrift, fra 1615 (Stockh. Kgl. Bibl. Isl. hdskr. 39 fol.), men G. Storm har oplyst, at det netop er dette haandskrift, som Anders Sørensen Vedel omtaler i sin »Promus condus« som »Orknøers Jarlers Historie . . . Af sl. Canceler Herr Joh. Friisis

Bøger udskreven«, og da Friis døde i 1570, maa selve oversættelsen altsaa være ældre end dette aar, og Storm mener, den er udført i Bergen (se Sn. Sturl. Historieskr. s. 261—63 og Laur. Hanssöns Sagaoversættelse, fort. s. VIII). Oversættelsen er idethele ret dygtig udført og af stor betydning for sagaens tekstkritik. Den udelader som regel stiltiende versene, men medtager dog enkelte i rimede oversættelser.

Alle papirshaandskrifter af Orkneyingasaga, med undtagelse af det ovennævnte 332, er afskrifter og afskrifters afskrifter af de to sidste stykker i Flat. og altsaa uden nogen betydning. Det er ogsaa Flat.'s tekst, der ligger til grund for den danske oversættelse af sagaen, som findes i AM 92 og 103 fol., men her er hele sagaen medtagen, ogsaa »Fundinn Noregr« (Flat. I s. 219—220). Desuden indskydes Njálas fortælling om Briansslaget, og som indledning til den antydes de vigtigste af sagaens begivenheder i et højst usagamæssigt referat. I det haandskrift af Njála, hvorfra indskuddet er taget, synes der at have manglet et blad; i oversættelsen (begge haandskrifter) udelades nemlig stykket fra »þat mun vera makligast« til »syngva kunnu« (F. Jónssons udg. i Saga-Bibliothek s. 411¹—417⁸). For sagaens tekstkritik har denne oversættelse ikke den ringeste værdi (hvor der derfor i det følgende tales om overs., menes Holm. 39 fol.).

Udgaver. Orkneyingasaga er, foruden i Flat., to gange blevet udgiven, ved Jón Jónsson (Jonæus) 1780 og Guðbrandur Vigfússon i 1887 (Icelandic Sagas I). Deraf fortjener den første udgave næppe at nævnes; til grund for den ligger stykket om Orknøjarlerne i Snorres Olaf den helliges saga, taget fra membranbrudstykket AM 325 VII 4to, og papirshaandskriftet AM 48 fol. Derimod har Vigfússons udgave bragt kendskabet til sagaen et betydeligt skridt fremad, især ved at fremdrage Magnús Ólafssons uddrag og benytte overs. til at berigtige og supplere Flat.'s tekst. Men der mangler dog meget i, at den kan kaldes en tilfredsstillende videnskabelig udgave. Det vil være fremgaaet af den ovenstaaende oversigt over sagaens

haandskriftmateriale, at det er i høj grad broget og brudstykkeagtigt. Et af de første krav, man derfor maa stille til en kritisk udgave, er, at den klart og tydelig gør rede for hele dette materiale og i selve teksten paa en anskuelig maade viser, hvorfra hver ting er tagen. Dette sidste har Vigfússon ikke brudt sig meget om; kun genoversættelserne fra overs. er trykte med smaa typer. Intet havde dog været lettere end ved bogstaver i marginen paa hver side at angive, fra hvilket haandskrift teksten var tagen, og dette vilde have gjort udgaven langt brugbarere. Indledningen er et mønster paa uklarhed og vilkaarlighed. Man faar ikke engang numrene paa alle de benyttede haandskrifter at vide, endsige da en beskrivelse af dem. Der tales om et haandskrift *b*, hvorom man faar den oplysning, at det har været i Árni Magnússons eje, intet videre. Det er AM 325 III *a*. Endnu sparsommere er dog oplysningerne om 325 III *β*. Det nævnes slet ikke i indledningen, men der hentes dog enkelte varianter fra det, og saa hedder det i en fodnote (s. 34): »Here begins fragm. *a* (a single vellum leaf)«! Der tales i indledningen vidt og bredt om Flat.'s tilblivelseshistorie osv. og helt uvedkommende haandskrifter (af Hákonar saga o. fl., s. xx—xxi), medens der ikke gøres noget forsøg paa at gøre rede for slægtskabet mellem sagaens haandskrifter, et spørgsmaal af stor betydning for tekstens behandling. Ogsaa enkelte unøjagtigheder findes; 325 I kaldes 325, 2; overs. siges at være fra 1570, men er netop ældre end dette aar (jfr. ovenfor).

Hvad behandlingen af teksten angaar, har det sikkert været Vigfússons hensigt at komme det oprindelige saa nær som muligt. Derfor har han flere steder optaget ord og sætninger, to gange endogsaa længere stykker fra overs., genoversat dem til Islandsk og indsat dem i teksten. Flere steder har han her sikkert truffet det rette; men en saadan genoversættelse hører dog snarest hjemme i en folkelig udgave, og selv her vilde man fordre, at den var nøjagtig, hvad Vigfússons ikke altid er. I stykket om Erik blodøkse (s. 10) hedder

det saaledes i overs. (fol. 5 r): »oc førðte kring paa Skotland oc norden paa Engeland«, overensstemmende med Heimskringla (F. Jónssons store udgave) I s. 169⁸⁻⁹: »hann herjaði ok alt norðrum England«. Vigfússon oversætter kun: »ok herjaði á Skotland ok England«. Nogle linjer nedenfor udelades efter ordene »meðan Aðalsteinn konungr lifði« sætningen: »hand døde den tid hand hæfde veret konning i 14 aar«, hvad der staar i overs. og stemmer overens med Heimskr. I s. 171⁴⁻⁵. En vilkaarlighed er det ogsaa, naar Vigfússon i stykket om Olaf Tryggvason (s. 15) ændrer »Englands« til »Írlands«, selv om det første staar ikke alene i overs., men ogsaa i Heimskr. (I s. 311—312) og Odds Olaf Tryggvasons saga (Stockh. [ved Munch] s. 14, AM 310 [ved Groth] s. 29) og sikkert er det oprindelige. Ogsaa ved den maade, hvorpaa de oversatte stykker indføres i teksten, faar læseren undertiden helt urigtige forestillinger ikke alene om den oprindelige tekst, men ogsaa om, hvad der staar i haandskrifterne. Naar man saaledes læser slutningen af k. 12 og begyndelsen af k. 13, ser man, at Sigurd jarls sønner indføres to gange med nogle linjers mellemrum. Nu er k. 12 optaget fra overs., k. 13 fra Flat. Den sidste er kommen til at gentage sætningen om jarlens giftermaal med Skottekongens datter og deres søn Torfinn, der staar i slutningen af det første stykke af sagaen (I s. 229), i begyndelsen af det næste stykke (I s. 558). Men overs. har (fol. 8 v): »hand fick til ecte Melcolm kongens aff Skotlands daater, deris søn vaar Thorfinner Jarl, Sivord Jarl hæfde tilforne tre sønner som den tid vaare udi lifue, den ene hede Sumarlide, anden Brúse, tredie Einar Rangmuder (Vigfússon udelader tilnavnet i sin oversættelse), fem aar effter Oluf Tryggesøns død . . .« — og dette er sikkert den ægte tekst, uden nogen stødende gentagelse. — Et andet eksempel: I Zeitschr. f. deutsche Philol. 43. aarg. s. 428 anm. 1 skriver H. Gering: »Unrichtig ist die angabe der alten norweg. übersetzung der Orkneyingasaga, dass eine zweite tochter des jarls Erlendr, Cecilia, die grossmutter des Rognvaldr gewesen sei . . .«. Jeg havde tænkt

ganske det samme ved at læse begyndelsen af k. 61 i udgaven. Men i virkeligheden findes her ingen fejl i overs.; det er kun udgiveren, der har skabt en saadan ved sin ubehændige sammenføjning af to tekster. I overs. (fol. 45 v) staar der saaledes:

»Cecilia heed Mogens Jarlis søster ectefød, hun vaar gift øster i Norge oc haffde en mand som heede Isaker, deris søn heede Kolur.

Om Kole Kale søn.

Koler kale søn sad hiemme paa Augdum paa sine gaarde oc drog ikke til Orknør . . .«

Her er alt rigtigt og ingen sammenblanding af Kolr Ísaksson (jfr. Icel. s. I s. 61) og Kolr Kalason mulig.

Hvad varianterne angaar, har Vigfússon øjensynlig ikke lagt an paa nogen fuldstændighed, hvad der maaske heller ikke har været nødvendigt, da mange af overs.s varianter skyldes unøjagtig gengivelse af grundteksten og Flat. allerede var bogstavret udgiven. Men han har dog sikkert været for vilkaarlig i sit valg. Jeg vil nøjes med et par eksempler. I Magnús Ólafssons uddrag kaldes de to digtere Ármóðr og Oddi islandske, i Flat. shetlandske (Icel. s. I s. 153). Her staar haandskrift mod haandskrift, og da der er tale om et lille litteraturhistorisk spørgsmaal, var det vel umagen værd at anføre, hvad overs., som repræsenterer et tredje haandskrift, har; men det har Vigfússon forsømt. Den stemmer nøjagtig med M. Ó., og det er sikkert afgørende for, hvad der er det oprindelige. — S. 72 l. 5 f. n. har Vigfússon ikke kunnet læse nogle ord i 325 III a. Her havde der været al grund til at anføre Flat.'s og overs.s læsemaader, der her stemmer overens og giver en god mening, omend maaske ikke den oprindelige ordlyd.

Det vilde være en let sag at fortsætte med disse indvendinger. Men jeg haaber, de allerede fremførte er tilstrækkelige til i al fald foreløbig at begrunde min ovenfor udtalte dom om udgaven.

II.

Det har nu længe været almindelig erkendt, at der har eksisteret en saga om Orknøjarlerne paa den tid, da Snorre skrev sin Heimskringla, og som han har benyttet i denne — og jeg tror ikke, der med gode grunde kan rokkes ved denne antagelse, hvorfor jeg ikke opholder mig ved den. Derimod maa jeg gøre en bemærkning om sagaens navn. Vi har flere navne overleverede: Orkneyinga sögur, saga Orkneyinga jarla, Orkneyinga jalla þáttr, Jarlasögur (se nærmere herom F. Jónsson, Litt. hist. II s. 653); men de fleste lærde har været enige om, at det sidste var det eneste rigtige. Jeg finder det dog ikke rimeligt, at det har været det fuldstændige navn; dertil er det for ubestemt. Vi maa betænke, at hvor det forekommer, er det i saadanne forbindelser, at ingen kunde være i tvivl om, hvilke jarler der mentes. Men nu har der sandsynligvis ogsaa været en saga om Ladejarlerne, strækkende sig over flere slægtled (jfr. F. Jónsson, Litt. hist. II s. 639), og den kunde sikkert i lignende forbindelser kaldes Jarlasögur. Men hvad sagde man, naar det gjaldt at skelne de to værker fra hinanden? Naar Vigfússon i fortalen til sin udgave (s. XII) siger, at Orknøjarlerne i gamle dage var »jarlerne« par excellence, saa er dette et meget daarligt argument for rigtigheden af betegnelsen »Jarlasögur«; thi i de islandske sagaer hviler der en langt større glans over Ladejarlerne. Og naar han videre paapeger, at navnet er dannet i lighed med Konunga sögur, saa er dette forsaavidt rigtigt; men er ikke netop det sidste en forkortelse af Nóregs konunga sögur? Jeg mener altsaa, at det fulde navn har været Orkneyja (jfr. Magnús Eyjajarl) eller Orkneyinga jarla sögur (forkortet Orkneyinga sögur, Jarlasögur eller lignende). Men da navnet Orkneyingasaga har vundet hævd, er mere velklingende end det fulde navn, mere konkret end Jarlasögur og overfor Orkneyinga sögur har den fordel, at det betegner sagaen som en enhed (hvad den i sin nuværende skikkelse utvivlsomt er og rime-

ligvis fra begyndelsen af har været), saa synes jeg ikke, der er nogen grund til at forlade det.

Man har paavist nogle interpolationer i sagaen, som den nu foreligger. Det er først den sagnhistoriske indledning (jfr. fortalen til udg. s. xi og F. Jónsson, Litt. hist. II s. 658), endvidere nogle stykker i afsnittet om Magnus den hellige og henvisningen til Snorre Sturluson (Icel. s. I s. 73), der passer saa daarligt i sammenhængen (jfr. F. Jónsson, Litt. hist. II s. 656—657). Alt dette er sikkert rigtigt. De tilføjelser, der er særlige for Flat., behøver jeg ikke at opholde mig ved. Endelig har Maurer (Ausdrücke s. 655) antaget enkelte indskud fra Snorre foruden den omtalte henvisning, hvorom nærmere nedenfor.

Bortset fra disse steder har man ment, at sagaen var bevaret i sin oprindelige skikkelse (saaledes Storm, Sn. St. Hist. s. 61, F. Jónsson, Litt. hist. II s. 656), og ved at sammenligne den med Heimskringla mente man at kunne konstatere, at Snorre dels har gjort uddrag af den, dels ligefrem afskrevet den (se Maurer, Ausdrücke s. 654—55, Storm, anf. skr. s. 61—62 og 164).

Imod dette tror jeg dog, der er overordentlig meget at indvende.

K. 17 i Vigfússons udgave begynder saaledes: »Einarr jarl var optast á sumrum í hernaði um Írland ok Skotland ok Bretland. Þat var eitt sumar er Einarr jarl herjaði á Írland, at hann barðist í Ulfreksfirði við Konufögur Írakonung; fékk Einarr jarl þar úsigr mikinn ok mannalát. Annat sumar eptir fór Eyvindr úrarhorn vestan af Írlandi ok ætlaði til Noregs; veðr var hvast ok stormr mikill. Þá sneri Eyvindr til Ásmundarvágs ok lá þar veðrfastr um hríð. En er þat spyrr Einarr jarl þá hélt hann þangat liði miklu; tók hann Eyvind ok lét drepa, en gaf grið flestum mönnum hans«. Da dette er første gang, Eyvindr nævnes i sagaen, spørger vi uvilkaarligt: hvem er Eyvindr úrarhorn? Er han en af disse berømte mænd, som omtales i enhver nok saa kort saga, der om-

handler hans samtid, og hvis blotte navn er tilstrækkeligt til at indføre ham for læseren (jfr. f. eks. Einarr Þambarskelfir og Kálfr Árnason i k. 24)? Nej. Foruden her i Orkneyingasaga omtales Eyvindr kun i Heimskringla og de værker, som stammer fra den, og hvad der her fortælles om ham, hører netop til de stykker af Olaf den helliges saga, som der er al sandsynlighed for, at Snorre har været den første til at optegne. Hvis altsaa det anførte stykke var oprindeligt i Orkn. s., saa havde dens forfatter dermed for første gang indført Eyvindr i sagalitteraturen, og er det saa rimeligt, at han havde gjort det saa hovedkulds? I den henseende plejer dog sagaskriverne at være meget nøjeregnende. Men der er mere at bemærke. Jarlen lader Eyvindr dræbe, men frigiver hans mænd. Her tales ikke om nogen plyndring, det hele ser snarere ud til at være hævn end et simpelt hærgetog. Men hvad vilde jarlen hævne paa Eyvindr?

Gaaden løses ved at se efter i Heimskringla (II s. 160—161). Eyvindr havde deltaget i slaget mellem jarlen og Konufögur paa den sidstes side, og jarlen havde givet ham skylden for sit nederlag. I Heimskringla faar man nøjagtige oplysninger om Eyvinds oprindelse og forhold til Olaf den hellige, og man lærer at forstaa, hvorfor kongen kan omtale ham som sin »hirðmann.... ok félagsmann kæran« (Icel. s. I s. 26), noget som i Orkneyingasaga kommer ganske uforberedt. Men samtidig maa jeg tilføje: naar man er nødt til at gaa til Heimskringla for at kunne forklare et stykke i Orkneyingasaga, saa kan grunden kun være den, at vedkommende stykke i sin nuværende skikkelse er hentet fra Heimskringla.

Nu findes begyndelsen af k. 17 i alt væsentligt overensstemmende i overs. og Flat. Interpolationen er altsaa ikke ejendommelig for den sidste alene, men har været indsat i den selvstændige saga. Det er næsten sikkert, at dette er sket samtidig med, at den ovennævnte henvisning til Snorre er indkommen; den findes i 325 III *a*, overs., Flat. og de særskilte sagaer om Magnus den hellige (Icel. s. I s. 248—49 og 284).

En undersøgelse af alle disse haandskrifters slægtskabsforhold kunde maaske hjælpe til at bestemme tiden for denne bearbejdelse af sagaen nærmere; sandsynligvis falder den noget efter midten af det 13de aarhundrede.

Hvad interpolationens omfang angaar, er det naturligt at antage, at hele stykket fra begyndelsen af k. 14 til henimod slutningen af k. 21, som næsten ord til andet stemmer med Heimskringla (II s. 199—214), i dets nuværende skikkelse er optaget fra denne. De ubetydelige afvigelser, som findes, er let forklarlige, dels som sædvanlige afskriverændringer, dels som bearbejderens værk (saaledes udeladelsen af halvverset Hkr. II s. 199, der kommer senere i Orkn. s. 29). Det kan bemærkes, at overs. kun har ét kapitel svarende til udgavens k. 15—17, ligesom Heimskr.; udgavens inddeling stammer fra Flat.

Endelig maa slutningen af k. 21 omtales særlig. Her afviger 332 betydelig fra Heimskringla, medens Flat. (II s. 182) nøjagtig stemmer med den. Dette forhold er dog ikke vanskeligt at opklare. Heimskringla foregriber her nemlig senere begivenheder som Bruses og Torfinns død; men dette kunde umulig staa paa denne plads i den selvstændige Orkneyingasaga, hvor netop størstedelen af Torfinns saga var tilbage; derfor maatte bearbejderen udelade det. Dog tror jeg, man ogsaa i 332 her har en ujævnhed, som ikke er bleven udvisket. I Heimskringla (II s. 214) hedder det: »En þó at þetta skipti yrði eigi bráðfengis, þá er þó þat sagt i Jarlasögunum, at þetta skipti færi fram, at Þorfinnr hefði ii. hluti, en Brúsi þriðjung...«. Meget tyder paa, at det er med denne sætning, Snorre begynder at fortælle om ting, der har staaet senere i Orkneyingasaga, baade sætningens begyndelse (En þó . . . eigi þá bráðfengis) og at han netop her henviser til sagaen. Men sætningen staar ganske paa samme maade i 332, undtagen at henvisningen til sagaen naturligvis udelades. Derved er gentagelsen af ordene »þetta skipti«, som i Heimskringla er fjernede fra hinanden ved henvisningen, kommen til at virke

meget stødende. At vi ikke senere hen i sagaen finder øernes deling omtalt, kan ikke omstøde denne antagelse. Bearbejderen har, da han traf bemærkningen derom, husket, at han allerede havde fortalt om den, og derfor udskudt den fra sin oprindelige plads. Slutningen af kap. 133 i Flat. viser, at stykket II s. 176—182 ligefrem er udskrevet af den Olaf den helliges saga, som har foreligget Flat.'s skriver, ligesom forholdet har været med Færeyinga saga.

Jeg kommer nu til Snorres virkelige andel i stykket. Da det jo omhandler en af de vigtigste begivenheder i Orknøernes historie, kan man gaa ud fra, at idetmindste dets hovedindhold har været fortalt i den oprindelige saga. Og vi kan sikkert gaa videre og sige, at Snorre ikke vilde have fortalt med en saadan udførlighed f. eks. om Þorkell fóstri, hvis han ikke havde forefundet det meste af stoffet i sin skrevne kilde. Et træk som Þorkell fóstis løfte til Torfinn jarl (Hkr. II s. 212, Icel. s. I s. 27) er saaledes utvivlsomt oprindeligt i sagaen, da det senere spiller en rolle i den (s. 52 nederst), men ingen i Heimskringla. M. h. t. Færeyingasaga, hvor et lignende tilfælde foreligger, nemlig at et stykke af den oprindelige saga nu kun er bevaret i Snorres bearbejdelse (jfr. Golthers afhandling i Festskr. til Maurer), har Finnur Jónsson udtalt, at »Snorre efter sin arbejdsmaade næppe har haft nogen grund til at ændre noget videre i den oprindelige fremstilling« (Litt. hist. II s. 651) — og nogle vilde maaske bedømme det foreliggende tilfælde paa samme maade. Imod dette taler dog ikke alene den ovenfor behandlede ujævnhed med Eyvindr, som viser en bearbejdervirksomhed fra Snorres side, men ogsaa den forskel, som der er paa de to tilfælde. Vi har intet, som tyder paa, at Færeyingasaga i sin selvstændige skikkelse er bleven interpoleret fra Heimskr.; det er rimeligvis kun Flat.'s skriver, som har afskrevet vedkommende stykke af øernes historie efter Snorre istedenfor efter sagaen — og det ganske uden hensyn til stykkernes lighed eller forskellighed. Derimod var Orkneyingasaga, som ovenfor paavist, bleven interpoleret længe før

og som en særskilt saga, og hvorfor i al verden skulde man have gjort dette, hvis man ikke havde fundet det omtalte stykke smukkere og fyldigere i Snorres bearbejdelse? I enkeltheder at afgøre, hvad stykket skylder ham, vil dog altid blive umuligt, da hans hovedkilde, det udskudte stykke af den oprindelige saga, for bestandig er tabt. Der kan kun være tale om mere eller mindre sandsynlige formodninger. Med størst sikkerhed kan der siges, at det, der fortælles om Eyvindr úrarhorn, enten er blevet ændret eller tilføjet af Snorre. Hvad de rent orknøske begivenheder angaar, som fjendtlighederne mellem Einarr jarl og Þorkell fóstri og jarlens drab, saa er det muligt, at Snorre, som baade i Oddi og paa Borg har haft lejlighed til at høre orknøske mænds fortællinger, har føjet enkelte smaa træk til, men det er ikke sandsynligt, at han her har vidst ret meget mere end Orkneyingasagas forfatter. Anderledes stiller sagen sig derimod m. h. t. Olaf den helliges rolle i sagaen. Det billede, man faar af kongen under forhandlingerne med jarlerne, stemmer paafaldende godt med den opfattelse af ham, som man har al grund til at tro, at Snorre har været den første til at slaa fast, og som man næppe kan tro, at Orkneyingasagas forfatter har haft. Og er ikke en sætning som denne: »skilði konungr þat af vizku sinni, at Brúsi gekk tregliga at þllu sáttmáli, en mælti þat eina um, er hann ætlaði sér at halda; en þar er Þorfinnr var, þá er hann hafði ráðit, hvern hann skyldi upp taka, þá gekk hann glatt at þllum skildaga ok dró um þat engan hlut, sem hann veitti in fyrstu ákvæði; en þat grunaði konung, at jarl myndi gera eptir sumar sættir« (Hkr. II s. 210) ligefrem typisk for Snorre, med hans stedse vaagende psykologiske interesse og diplomatens skarpe blik for personer og forhold, men uden sidestykke i Orkneyingasaga? Jeg mener saaledes, at Snorres andel i skildringen af jarlernes underkastelse er meget betydelig.

Endelig er der stilen. P. A. Munch var i sin tid saa sikker paa, at stilen og fremstillingen i dette selvsamme stykke var

Snorres, men ikke den øvrige Orkneyingasagas, at han deraf sluttede, at det oprindelig var forfattet af ham og var sagaens ældste del (Det norske Folks Hist. III s. 1050—51). Imod Munchs slutninger taler saa meget, at de ikke kan opretholdes; men hans indtryk af stilen er sikkert rigtigt, selvom det vanskelig kan begrundes, da vi mangler detail-undersøgelser af Snorres fremstillingsmaade i det hele. Og ved ovenstaaende antagelse er der givet en forklaring af denne lighed i stil mellem et stykke i Orkneyingasaga, der ogsaa findes i Heimskr., og den øvrige del af den sidste, som jeg mener, fuldstændig maatte have tilfredsstillet Munch.

Af det ovenstaaende vil for en udgiver af Orkneyingasaga følge, at han maa tage hensyn til Heimskringlas tekst af dette stykke. I de fleste tilfælde, hvor Flat., som her er det eneste haandskrift foruden overs., afviger fra den, har vi med blotte afskriverændringer at gøre, og den sidste har naturligvis den daarligste tekst. Rigtigst vilde det ogsaa være at medtage k. 86 i Hkr. II, idetmindste som en fodnote, thi hvis Eyvindr overhovedet er bleven omtalt i den oprindelige saga, har ogsaa indholdet af dette kapitel staaet der; ialfald hører det ligefrem sammen med begyndelsen af k. 17 i Vigfússons udgave og er en nødvendig forklaring til den.

Endvidere følger heraf, at Maurers og Storms udsagn, at Snorre har »afskrevet« et stykke af Orkneyingasaga, er urigtige. Endnu engang har man her begaaet den fejl, som var grundskaden i P. E. Müllers undersøgelser af kilderne til Heimskringla, nemlig at reducere Snorre til en simpel afskriver ved at antage hans egne værker for at være hans kilder. Og endnu engang har det her vist sig, at Snorre for hans eftertid stod som klassikeren; hvad der var gaaet gennem hans hænder ansaa man for at have faaet den endelige form; i den vilde man lade det gaa videre til efterkommerne.

Endelig maa man herefter betragte Orkneyingasagas kilde-spørgsmaal fra et nyt synspunkt. Det har vist sig, at Heimskringlas indflydelse paa den ikke indskrænker sig til den

korte henvisning til Snorre. Overalt, hvor de to værker stemmer overens, maa man altsaa spørge: kan dette ikke være et senere indskud i Orkneyingasaga, hentet fra Heimskringla? Sagaens forhold til kongesagaen bliver saaledes meget indviklet og vanskeligt at udrede i alle enkeltheder. For det første hører mange af de ting, som Orkneyingasaga beretter om de norske konger, netop til de mest almenkendte, og man kunde fristes til at sige, at forfatteren angaaende dem ikke havde behøvet at støtte sig til nogen skriftlig kilde. Denne mulighed svækkes dog meget, dels ved de mange verbale overensstemmelser, som udelukker to uafhængige optegnelser, dels ved sagaens udtrykkelige henvisninger til (skrevne) kongesagaer (s. 38 og 179). Dernæst er sagaen ikke alene interpoleret fra Heimskringla, men den er ogsaa dennes kilde. Her maa man altsaa søge særlige kriterier i de enkelte tilfælde, ligesom man ogsaa kan gøre den almindelige betragtning gældende, at det i og for sig er naturligt, at Snorre, som en specialist i Norges historie, er den modtagende, naar han fortæller om orknøske tildragelser, Orkneyingasaga derimod, hvor den kommer ind paa norske begivenheder, jfr. ogsaa det ovenforsagte om sagaens henvisninger til kongesagaerne. Allermest indviklet er dog forholdet til kongesagaerne efter 1030. Da Morkinskinna's kongesagaer er ældre end Orkneyingasaga, medens samlingen, som den nu foreligger, er yngre og henviser til sagaen (se Flat. III s. 270, Fagrskinna [ved F. Jónsson] s. 201, jfr. Mork. s. 44¹⁶⁻¹⁷ sammenholdt med Icel. s. I s. 53—54), saa har vi, hvor Mork., Orkn.s og Heimskr. stemmer overens, følgende hovedmuligheder: 1) O og M gaar tilbage til en fælles, tabt kilde, H øser af M. 2) M er fælles kilde for O og H. 3) M er H's kilde, O er interpoleret fra H. 4) O er H's kilde og M-samlingen er interpoleret fra den.

Det er ikke min hensigt her at behandle dette forhold i sin helhed, men kun, med alle de omtalte vanskeligheder i tankerne, at gennemgaa de tilfælde, som ved de ovenfor indvundne resultater angaaende forholdet mellem Orkneyinga-

saga og Heimskringla er komne til at staa i et andet lys end tidligere.

Angaaende de første jarlers historie, til og med Torf-Einar, vil der næppe være meget at forandre i Storms opfattelse (Sn. St. Hist. s. 61—62 og 119); vi har her sikkert for det meste sagaen bevaret i dens oprindelige skikkelse, som den har foreligget Snorre. Dog findes her et par vanskelige punkter, og da der er tale om ting af historisk betydning, vil jeg omtale dem lidt nærmere.

I Orkneyingasaga omtales to vesterhavstog, foretagne af Harald haarfager. Paa det første erobres de vestlige øer og gives til Rognvald jarl, hvis søn Ivar er falden paa toget. Det sidste foretager kongen for at hævne sin søns drab paa Torf-Einar (Icel. s. I s. 4—5 og 10). Hermed stemmer Heimskr. I ganske overens (s. 128—129 og 143). Endvidere omtaler Landnáma (F. Jónssons udgave s. 96 og 210) Ivars fald »i Syderøerne med kong Harald haarfager«. Derimod har Vatnsdœla (k. 9) og Flat. I (s. 575) en anden fremstilling, idet de lader Ivar falde i Hafrsfjord og ikke beretter noget om, at kong Harald havde erobret øerne, førend han skænkede dem til Rognvald. Hertil slutter sig nærmest Snorres fremstilling i Heimskr. II (s. 197—98), hvor der kun tales om ét vesterhavstog, nemlig det sidste (imod Torf-Einar), og der henvises til Glymdrápa som bevis for, at kongen ved denne lejlighed hærgede paa Skotland, øjensynlig det samme vers, som i Harald haarfagers saga anføres ved omtalen af det første tog. Endnu en tredje variation findes i Flat. I (s. 418), hvorefter kong Harald skulde have givet Rognvald øerne »í hárskurðar laun«. Den er selvfølgelig historisk set betydningsløs, men viser yderligere, hvor vaklende opfattelsen af dette punkt har været.

Det hele er meget vanskeligt at forklare, og jeg vil kun som en mulighed til overvejelse fremsætte følgende hypotese. I den oprindelige Orkneyingasaga har der kun været tale om ét vesterhavstog, det sidste. Harald har som bod for Ivar, falden i Hafrsfjordslaget eller andensteds med kongen, givet

Rognvald bemyndigelse til at erobre de vestlige øer og en passende hærstyrke dertil (jfr. forholdet med Torf-Einar Icel. s. I s. 7³⁻⁴). Denne fremstilling har vi bevaret i Vatnsdœla og Heimskringla II, som begge henviser til Orkneyingasaga, endvidere i Flat. (I s. 575), som dog maaske gengiver den samme tradition, uden skriftligt fællesskab. Nu er der meget, der tyder paa, at Olaf den helliges saga er Heimskringlas ældste del; senere har da Snorre syntes, det var urimeligt, at kongen gav øerne bort uden først at have erobret dem. I verset af Glymdrápa saa han nu en beretning om dette første tog, og henførte saa Ivars fald dertil. Maaske har han ogsaa haft støtte i nogen tradition, men i hans beskrivelse af toget er der intet træk, som ikke kunde forklares udfra dette synspunkt. Det vilde rigtignok være en af hans dristigste kombinationer, men langt fra utænkelig. Orkneyingasagas bearbejder optog saa Snorres beretning, og i virkeligheden ser sagaens fortælling om toget ud som et uddrag af Heimskr. Fra samme kilde stammer endelig Landnámas bemærkning, indkommen ved Snorres elev, Sturla Þórðarson. Hvis denne opfattelse af forholdet mellem kilderne var rigtig, vilde man have mindre betænkelighed ved at gaa ind paa Finnur Jónssons antagelse, at der kun har været ét vesterhavstog ca. 890 (se Litt. hist. I s. 429—430).

Det stykke, som Vigfússon s. 10—11 har optaget fra overs., handler mest om Erik blodøkse og hans sønner. Meget taler for, at det i sin nuværende skikkelse stammer fra Heimskringla. Jeg lægger her ingen vægt paa, at det mangler i Flat.; Vigfússon har sikkert ret i, at den her forkorter for at undgaa at gentage ovenfor fortalte ting. Derimod er det af vigtighed, at sagaen her øjensynlig støtter sig til en kongesaga (saaledes ogsaa F. Jónsson, Litt. hist. II s. 654), at de verbale overensstemmelser med Heimskr. beviser skriftligt slægtskab og at der intet findes i Orkneyingasaga, som ikke kunde være hentet fra Heimskr. Bemærkningen om, at Kong Adelsten vilde forlige Erik og Hakon, kan godt være en bearbejders uhel-

dige tilføjelse. Paa den anden side viser Heimskr. kendskab til detaillere, som peger paa en anden kilde end Orkneyingasaga, saaledes angivelsen af kong Adelstens regeringstid til 14 aar, 7 uger og 3 dage; overs. har kun 14 aar. At vi her har med en bearbejders indskud at gøre, slutter jeg ogsaa deraf, at stykket hele tiden gaar ud fra Erik og hans sønner som hovedpersoner, ikke fra jarlerne. Man sammenligne saaledes denne sætning (s. 10 nederst): »Ok eitt vár fór Eiríkr konungr norðr fyrir Skotland ok þaðan í Orkneyjar, ok tók með sér jarla af Orkneyjum, sonu Torf-Einars, Arnkel ok Erlend« med begyndelsen af k. 40: »þá er þeir bræðr Páll ok Erlendr höfðu ríki tekit í Orkneyjum, kom austan ór Noregi Haraldr Sigurðarson . . .«. I Heimskringla er sætningen »þá var þar jarl Þorfiðr hausakljúfr« (I s. 173¹¹) udmærket paa sin plads, da det er første gang jarlen nævnes, i Orkneyingasaga ikke, da han er bleven omtalt kort i forvejen, o. s. v. Naturligvis har der staaet noget om disse jarler i den oprindelige saga, kun kortere, og man gør sikkert rettere i herefter at tilskrive Snorre alene f. eks. forklaringen af Eriksønnernes rejse til Danmark (jfr. Storm, Sn. St. Hist. s. 124).

Med endnu større sikkerhed kan k. 12, som nu kun findes i overs., da Flat. istedenfor har et kapitel af den længere Olaf Tryggvasons saga, siges at være en interpolation fra Heimskringla. Begyndelsen: »Ólafr Tryggvason var fjóra vetr í hernaði í Vestrlöndum síðan er hann kom af Vindlandi, áðr hann léti skírast í Syllingum« forudsætter saa tydelig som muligt en saga om Olaf, og denne saga kan kun være Snorres; kun han lader Olaf drage fra Venden til vesterleden (Oddr lader ham rejse til Garðaríki), kun han har tidsangivelsen 4 aar (I s. 308). Endvidere har Snorre (I s. 346) en detailoplysning som »Péttlandsfjórðr var eigi færr«, som viser et nærmere kendskab til begivenheden, end han kunde hente fra Orkneyingasaga, som den nu foreligger. Af det par uoverensstemmelser, som findes, skyldes den ene en fejllæsning af Vigfússon: Overs. (fol. 8 a) har »Kaurans Irlands konges

söstter«, overensstemmende med Heimskr. (I s. 312), men skriveren har først skrevet »daatter« (derfor de to t-er i söstter), og saaledes har Vigfússon læst. Den anden (overs.: jarlen agter sig paa hærgetog med 3 skibe, Hkr.: over til Katanes med ét skib) kan ikke forklares, men den var ialfald ligesaa uforklarlig, hvis vi her i Orkneyingasaga havde med Snorres eneste kilde at gøre. Hvormeget af dette kapitels indhold der har staaet i den oprindelige saga, lader sig ikke afgøre.

M. h. t. stykket s. 36—38, om Harald haardraade og Magnus den gode, er vi forsaavidt heldigt stillede som sagaen her ligefrem henviser til en kongesaga. Maurer har i sin tid (Ausdrücke s. 655) udtalt, at henvisningen kun kunde gælde Snorre, og enkelte ting er kun fælles for Orkneyingasaga og Heimskr. (f. ex. sætningen »er ísa leysti um v́́rit« Icel. s. I s. 38, Hkr. III s. 3); men hvis Maurer dengang havde været klar over Heimskringlas forhold til Morkinskinna, vilde han dog sikkert have ytret sig mere forsigtigt. Saaledes omtaler Orkneyingasaga og Morkinskinna (d. v. s. Flat III s. 262 og Fagrskinna s. 191), men ikke Snorre, antallet af de mænd, som svor eden i Holmgaard; kun Orkn. og Ágrip lader Rögnvald Brúsason være i følge med de norske sendemænd (Ágrip sp. 54) o. l. Alligevel tror jeg, at Maurers mening er rigtig; den bestyrkes ved de andre tilfælde, hvor interpolationerne fra Snorre er aabenlyse, og ved de utvivlsomme verbale overensstemmelser. Men i den oprindelige saga har der naturligvis ogsaa været fortalt noget om disse begivenheder, og derfra maa da afvigelserne fra Heimskringla stamme.

Som en aldeles sikker interpolation fra Heimskringla maa man betragte stykket om Magnus den godes død, som Vigfússon har optaget fra overs. som en fodnote s. 56. Da Flat. her ikke, som i de to ovennævnte tilfælde, havde nogen grund til at udelade, er det rimeligst, at vi her har med et senere indskud at gøre, maaske ejendommeligt for 332's og overs.s original alene. Stykket, som har hele sit indhold og en stor del af sin ordlyd fælles med Heimskr. (III s. 116—119), for-

tæller uforholdsmæssig bredt om en begivenhed, som saa lidt vedkommer jarlernes saga, og synes desuden at indeholde en kombination af to kilder, som det er langt sandsynligere, at Snorre end Orkneyingasagas forfatter kan have foretaget. Medens nemlig Morkinskinna (Flat. III s. 330—331) fortæller, at kong Magnus sendte sin broder Tore med budskabet om sin død til kong Svend, og at han var den første til at bringe denne det, hvad der jo er det naturligste, faar kong Svend her og i Heimskringla Magnus' død først at vide af »nogle mænd« (»en mand«); senere kommer saa Tore med sit budskab. Hvad det er for en sidekilde, som her har virket paa Snorres fremstilling, er vanskeligt at sige. Jeg nævner kun som en mulighed, at det kunde være Fagrskinna, der slet ikke nævner Tore som den biperson, han er, men lader istedenfor »en mand« fortælle Svend om Magnus' død (s. 249).

I den resterende del af sagaen findes der vel mange berøringer med kongesagaerne; enkelte steder er det endog saa sikkert, at en skriftlig kilde er benyttet (saaledes s. 68 ff. om Magnus barfods tog til vesterleden, s. 179 om Erling, jfr. henvisningen, s. 181 om Eysteins tog), andre steder sandsynligt (s. 61, 104—105, 147); men, som jeg ovenfor har fremhævet, er der her mange muligheder, og det er vanskeligt at finde nogle kriterier, hvorefter man kunde give én fortrinet. Jeg vil derfor kun nærmere omtale et punkt, opregningen af de mænd, som fulgte Magnus barfod paa hans vesterhavstog. Her findes den afvigelse mellem kilderne, at Orkneyingasaga (s. 68) og Ágrip (sp. 81) har denne opregning ved det første tog, Morkinskinna (s. 153) og Heimskringla (III s. 260) ved det sidste. Heraf har Finnur Jónsson sluttet, at den samling af norske kongesagaer, der har været benyttet i Orkneyingasaga, har været nærbeslægtet med Ágrip (Litt. hist. II s. 654). Men ser vi paa listerne, som de nu foreligger, viser det sig, at af de fire omtalte værker staar de to sidste længst fra hinanden, idet Ágrip kun har 3, Orkneyingasaga 9 navne, og af disse er kun 2 fælles (se ellers angaaende disse

lister Storm, Sn. St. Hist. s. 188—189). Alligevel kan Finnur Jónsson godt have ret deri, at det er Ágrip eller et dermed nærbeslægtet værk, som den oprindelige forfatter har benyttet, der har bevirket, at listen er kommen til at staa ved det første tog. Kun maa det saa tilføjes, at den i sin nuværende skikkelse ikke synes at kunne stamme derfra, men maa være udvidet efter en anden kilde og da snarest Heimskringla. Af dennes 6 navne findes de 5 i Orkneyingasaga (Úlfr Hranason, som ogsaa staar i Ágr. og Mork., udelades). Det 6te er Kali, som er ejendommeligt for Orkneyingasaga. De øvrige tre er Skopte-sønnerne, som ikke findes i Heimskringlas liste, da Snorre lader dem være dragne af landet paa det sidste vesterhavstogs tid. Men for en bearbejder, som kendte Heimskringla og deraf havde set deres nære forhold til kong Magnus under Svenskekrigen, maatte det ligge ret nær at tage dem med i en liste over deltagerne i det første tog. Det kan bemærkes, at Ógmundr Skoptason nævnes i Mork.'s liste, og nogle vilde maaske deraf slutte, at det snarere var fra den end fra Snorre, listen var tagen. Men det vejer næppe op imod, at Orkneyingasaga og Heimskringla stemmer overens imod Mork. ved at udelade Sigurðr Sigurðarson og Sigurðr ullstreng, og at desuden Þórðr Skoptason slet ikke nævnes i Mork. (eller Ágrip), men derimod i Heimskringla.

III.

Jeg er forberedt paa, at man maaske vil finde mine ovenfor udtalte anskuelser svagt begrundede, og jeg indrømmer, at i enkelthederne er der meget usikkert. Men i en undersøgelse af denne natur kan det vel som regel ikke være anderledes; man maa ofte regne med kriterier, som isolerede vilde være af en ringe betydning, men som, naar de alle peger i samme retning og desuden kan støtte sig til andre mere beviskraftige, faar en anden og større værdi. Jeg har da ogsaa bestræbt mig for at ytre mig med forsigtighed om mange enkeltheder og min fremstilling af disse vil maaske ogsaa

blive forandret, men saa meget haaber jeg dog maa blive tilbage, at man herefter vil se noget anderledes, end man hidtil har gjort paa Orkneyingasagas overlevering, dens kilder og især dens forhold til Snorre, samt som følge deraf paa den vedkommende del af Heimskringlas kildespørgsmaal.

Endelig mener jeg at have paavist nødvendigheden af en ny udgave af denne historisk vigtige og interessante saga. Selv en saa lidet omfattende undersøgelse som den, jeg her har foretaget, vilde have lidt ved at udføres ved hjælp af Vigfússons udgave alene. Og det er ikke alene de fejl, der kan opregnes, som forringer dens brugbarhed, men ogsaa det, at man aldrig tør stole paa den og derfor helst altid vil have haandskrifterne (især overs.) ved haanden. Det er ikke min hensigt her at give nogen plan for en ny udgave. De fordringer, jeg synes, man er berettiget til at stille til en saadan, vil indirekte være fremgaaede af min kritik af Vigfússons udgave, og er jo ogsaa de samme, som nutiden stiller til enhver videnskabelig udgave. Kun er der her særlig grund til at kræve, at udgaven gør alt for at lette oversigten over det brudstykkeagtige haandskriftmateriale og, da sagaen nu engang ikke kan føres tilbage til sin oprindelige skikkelse, lægger mere vægt derpaa end paa at fremstille en smukt afrundet tekst. Forhaabentlig vilde en saadan udgave bidrage til løsningen af nogle af de spørgsmaal angaaende sagaen, som endnu er uopklarede.

EN ISLANDSK VEJVISER FOR PILGRIMME FRA 12. ÅRHUNDREDE.

VED

KR. KÅLUND.

Nr. 194 blandt den Arnamagnæanske samlings oktav-håndskrifter er i flere henseender mærkeligt. Den lille skindbog er dateret (skr. 1387), og skriveren har desuden i lønskrift tilføjet forskellige oplysninger, hvoraf man ser, at den er skrevet af en præst i det vestlige Island, som her har indrettet sig en hel encyklopædi, samlet fra til dels meget gamle kilder¹. Æmnerne, i håndskriftets nuværende defekte tilstand i alt 25, veksler fra ganske korte notitser til små afhandlinger. Blandt de større optegnelser er stykker af komputistisk, geografisk og medicinsk indhold. Det geografiske afsnit, som i det følgende nærmere skal behandles, gengives her i dansk oversættelse, dog således at indledningen og slutningen kun kortelig er refereret og den første af de to hovedbestanddele, hvoraf afhandlingen antages at bestå, er sat i skarpe klammer. I oversættelsen er dels originalens stednavne benyttede — i normaliseret retskrivning eller undertiden i tillæmpet sprogform — med kursiveret forklaring i parentes, dels disse gengivne ved de nu almindelig benyttede navne, om nødvendigt med originalens navneform i parentes,

¹ Håndskriftet er udgivet af nærv. forf. under titlen *Alfræði íslenzk*, I, Kbh. 1908; tidligere er det geografiske afsnits hovedparti udg., med latinsk oversættelse og fortrinlige oplysninger, af C. E. Werlauff som universitetsprogram 1821. De af mig i navneregistret til *Alfræði* givne oplysninger til stednavnene er i nærv. afhandling i adskillige tilfælde øgede eller ændrede, uden at dette i det enkelte her fremhæves.

men da ukursiveret. På islandsk vis er de fleste fremmede stednavne stærkt ændrede, enten ligefrem omtydede ved folke-etymologi eller tilrettelagte for nordisk udtale, hvorom nærmere i et efterfølgende afsnit. Efter oversættelsen følger en redegørelse for afhandlingens indhold og de heri nævnte lokaliteter; en stjerne foran stednavnet i oversættelsen betegner, at nærmere oplysning foreligger i kommentaren, men anvendes ingeniunde for alle i denne belyste lokaliteter.

Guds ven Moses i Jødeland var den første, som skrev hellige bøger om guds storværker, 5 i alt, en fra verdens skabelse til hans egen levetid, 4 om de begivenheder, som skete i hans dage; hans bøger er grundvolden for alle hellige skrifter både under gammel og ny lov.

Om Paradis siger Moses, at det er et sted, hverken i himlen eller på jorden, men midt imellem begge. Dær er alle goder, hverken frost eller sne, ingen skadelige dyr, et herligt kildevæld, som hedder livets kilde, eviggrønne, frugtbærende træer, deriblandt kundskabens træ. I Paradis er fuglen Fønix, den bader sig i livets kilde og stråler i solens lys i alle farver. Den flyver til Ægypten, dær tilbedes den af indbyggerne, som danner et billede af den, og vender atter tilbage til Paradis.

Apostelen Johannes fortæller om Paradis, at 4000 år før Kristi fødsel (1000 år efter verdens skabelse), da var Fønix bleven gammel og opbrændte sig selv, men opstod 3 dage efter som ung, og således går det hvert tusinde år. Paradis er i verdens østlige del, dær er livets træ. Dær er en brønd, hvorfra 4 floder løber til denne verden. Det er Ganges, Nilen, Tigris, Eufrat; Eufrat løber ned fra Armenien, hvor fjældene Tabor og Hermon er, mellem de fjælde stansede Noas ark, og dær steg han og hans slægt i land.

Noa delte verden mellem sine sønner i tre dele, Asien, Afrika, Europa; disses sønner stiftede igen riger i hver af verdensdelene. Som riger i Europa opregnes en del af Svitjod det store (regnes i øvrigt til Asien), Kylfingaland eller Gardarige, Grækenland, Bulgarien, Ungarn, Saxland, Frakland, Spanien, Romer-land, Danmark, Sverig, Norge, Gallien, Kappadocien¹.

[Det siges, at jorden er tredelt i henseende til navne, én del hedder Asien, den strækker sig fra nordost i sydvest og når til jordens midte. I den del af jorden, i den østlige del af verden, er de tre Indie-lande. I det yderste Indien forkyndte apostelen

¹ »Guds ven M. — Kappadocien« indeholder en forkortet gengivelse af den geografiske afhandlings begyndelse.

Bartolomæus kristendommen, og dær lod han sit liv; i det nærmest derved liggende Indien prædikede apostelen Tomas den kristne lære, og ligeledes i det, som er herhen imod, og dær døde han for guds skyld. I den del af verden, som hedder Asien, står byen Ninive, som er den største i udstrækning af alle byer; den er 3 dagsrejser lang og 1 bred. I den del af verden er det gamle og store Babilon; i denne by herskede Nabugodnosor, men den er nu ødelagt, så at folk ikke kan bo der for slanger og alle slags udyr. I Asien er Jerusalem og Antiochia; i denne by satte St. Peter sin bispestol, og dær sang han først af alle mænd messe. Lille-Asien hedder et land i det store Asien; dær prædikede apostelen Johannes troen, og dær er hans grav i den by, som hedder Efesus. I Ægypten er det nye Babilon (*Gamle Kairo*) og den storby, som hedder Alexandria.

Den anden del af Jorden hedder Afrika, den strækker sig fra sydvest mod vest og nordvest; i den del af jorden er Serkland (*Saracenernes land*) og Blåland (*Ætiopien*). Middelhavet skiller Afrika og Europa.

Europa hedder den tredje del af jorden, den ligger i vest og nordvest og strækker sig mod nordost. I den østre del af Europa er Gardarige, dær er Kænugård (*Kiev*) og Holmgård (*Novgorod ved Ilmensøen*), Palteskja (*Polotsk*) og Smaleskja (*Smolensk*). Nærmest ved Gardarige mod sydvest er den græske konges rige, dette riges hovedstad er Constantinopolis, som vi kalder Miklagård. I Miklagård er den kirke, som på deres sprog hedder Agiosophia, og som Nordboerne kalder Ægisif (*Sofiemoskeen*); den kirke er af alle kirker i verden den fortrinligste og anseligste i henseende til bygning og størrelse. Under den græske konge hører Bulgarien og en mængde øer, som kaldes Grækenlands-øer; af Grækenlands-øerne er Kreta og Cypern (*Kípr*) de ypperste. Sicilien er et stort rige og indgår i den del af verden, som hedder Europa. Italien hedder det rige, som ligger syd for den fjældkæde, som man kalder Mundio (*Alperne*). Nedenfor Italien mod øst er Apulien, som Nordboerne kalder Púlsland. Midt i Italien står byen Rom. I den nordlige del af Italien ligger Langbardia, som vi kalder Langbarda-land. Nord for fjældet (*d. v. s. Alperne*) er mod øst Saxland, mod sydvest Frakland. Hyspania, som vi kalder Spánland, er et stort rige i syd mod Middelhavet, mellem Langbardaland og Frakland. Rin hedder en stor flod, som løber imod nord fra Alperne (Mundio) mellem Saxland og Frakland. I Rin-mundingerne ligger Frisland mod nord ud mod havet. Nord for Saxland er Danmark. Igennem Danmark strækker havet sig til landene i øst. Svitjod ligger øst for Danmark og Norge nord for. Norge kaldes landet fra Vægistav i nord —

dær er Finmarken, det er ved Gandvík (*det hvide hav*) — til Gautelven i syd; rigets grænser er Gandvík mod nord, Gautelv mod syd, Eidaskog (*skov mellem Norge og Værmeland*) mod øst, Øngulsø-sund (*Menai Strait mellem Anglesey og Wales*) mod vest. Hovedbyerne i Norge er købingen i Trondhjem (*d. v. s. Nidaros*), dær hviler den hellige kong Olav, for det andet Bergen i Hordaland, dær hviler den hellige Sunniva, den tredje er øst på i Vík (*d. v. s. Oslo*), dær hviler den hellige Hallvard, kong Olavs frænde.

Gautland ligger øst for Gautelven, dernæst Svitjod, dernæst Helsingeland, derefter Finnland, og da er opregnet indtil Gardarige, som før er [anført]. På den anden side af Gautland ligger Danmark; dær er i Skåne en anselig by Lund, hvor den hellige biskop »Licius« (*d. v. s. Laurentius*) hviler, en anden er Odense i Fyn, hvor den hellige kong Knud den ældre hviler, men i Ringsted i Sælland hviler den yngre kong Knud (*d. v. s. K. lavard*), og i Roskilde på Sælland er den fagre »mø« Margrete.

Nærmest Danmark er det lille Svitjod (*d. v. s. Sverig*), derefter Øland, så Gotland, så Helsingeland, så Værmeland, så de to Kvenlande, som ligger nord for Bjarmeland. Fra Bjarmeland strækker sig ubeboede lande imod nord, indtil Grønland begynder. Syd for Grønland er Helleland, derpå Markland, derefter er der ikke langt til Vinland det gode, som nogle formoder udgår fra Afrika, og hvis det er således, da falder verdenshavet ind mellem Vinland og Markland. Det fortælles, at Torfinn karlsevne huggede træ til en »hus-pryder« og siden rejste for at opsøge Vinland det gode og kom dær hvor de troede det land var, men nåede ikke at undersøge det, eller noget af landets frembringelser. Leiv den heldige var den første, som opdagede Vinland, og da traf han på havet købmænd ilde stedte og frelste dem ved guds miskund. Han indførte kristendommen i Grønland, og den voksede dær således, at en bispestol oprettedes på det sted, som hedder Gardar. England og Skotland er én ø, men sit kongerige hvert. Irland er en stor ø. Island er også en stor ø nord for Irland. Disse lande ligger alle i den verdensdel, som hedder Europa]¹.

Så er sagt, at omkring Island er 7 døgers sejlads² med rask bær, som skifter således som det behøves, ti man kan ikke bruge samme vind. Mellem Island og Norge regnes lige så langt. Fra Norge skal man først rejse til Ålborg i Danmark. Romfarerne regner, at fra Ålborg er 2 dages rejse til Viborg, derpå en uges rejse til *Hedeby, hvorfra der er kort til Slesvig, derpå en dags-

¹ Det i skarpe klammer satte stykke »Det siges—Europa« kan ikke antages oprindelig at have hørt sammen med den efterfølgende »vejviser«.

² Om udtrykket døger (døegr) se s. 103—5.

rejse til Ejderen. Dær mødes landene Danmark, Holsten, Saxland og Venden. Derfra er en dagsrejse til Heitsinnaby (*Itzeho*) i Holsten; derefter sætter man over Saxelven (*Elben*) til Stade (Støðuborg). I Saxland er en fint dannet befolkning, og Nordboerne lærer dær meget, som de efterligner. I Stade er en bispestol ved Marie-kirken. Derfra er 2 dages rejse til Verden (Ferðuborg); derfra er kort til Nienburg (Nýjuborg). Derpå kommer *Minden (Mundio-borg), hvor der er en bispestol ved Peters-kirken. Nu skifter sprogene. Da er der 2 dages rejse til Paderborn (Pøddubrunnar), hvor der er en bispestol ved Liborius kirke, og dær hviler han. Da er der 4 dages rejse til Mainz (Meginzu-borg); dær imellem er en landsby, som hedder *Horus, og en anden, som hedder *Kiliandr, og dær er *Gnitaheden, hvor Sigurd dræbte Favne. En anden vej er fra Stade at rejse østligere gennem Saxland til Harsefeld (Horsafell), derfra til Valsoborg (*Walsrode*), derfra til Hannover (Hanabruin-borg), så til Hildisheim, hvor der er en bispestol, og hvor den hellige Gudhardus hviler, så til Gandersheim, så til Fritzlar (Friðlar), så til *Arinsborg (*Arnsburg*), hvorfra der ikke er langt til Mainz, hvor vi før rejste. Disse to hovedveje rejser Nordboerne, og vejene mødes i Mainz, når disse følges, og det er den almindelige vej. En anden vej til Rom er at rejse fra Norge [til Frisland¹?] til Deventer eller Utrecht (Trekt), hvor man tager stav og pose og indvielse til Rom-færden. Fra Utrecht er 6 dages rejse til Køln, hvor der er en ærkebiskopsstol ved Peters-kirken. Af Kølns biskop skal kejseren modtage indvielse i den kirke, som hedder Aqvisgrani (*d. v. s. byen Aachen*). Fra Køln er 3 dages rejse op langs Rhinen til Mainz, hvor der er en ærkebiskopsstol ved Peters og Pauls kirke. Derfra er en dagsrejse til Speier (Spíra), hvor der er en bispestol ved Marie-kirken. Derfra er en dagsrejse til Selz (Selsborg). Så er en dagsrejse til Strassburg, hvor der er en bispestol ved Marie-kirken, og derfra 3 dages rejse til Basel (Boslaraborg). Derefter rejser man fra Rhinen på 1 dag til Solothurn (Sólatrar). Derpå er en dagsrejse til *Vivilsborg (*Avenches = Wiflisburg*), som var stor, indtil Lodbrogssønnerne brød den, men nu er den lille. Derfra er en dagsrejse til Fívizuborg (*Vevey*), som står ved *Martinssøen (*Genfersøen*). Her støder deres veje sammen, som rejser sydpå over Alperne (Mundio-fjall): Franker, Flamlændere, Kelter, Englændere, Saxer, Nordboere. Derpå er en dagsrejse til *Mauriciusborg (*St. Maurice*), dær hviler han med hele sit følge, 6666 mand. Dær er *Peters-kastel. Fra Mauriciusborg er 2 dages rejse til *Bernhards-hospits, det er anlagt oppe på fjældet. Oppe på Al-

¹ Bortsmulret i håndskriftet 194.

perne (Mundio) er *Peters-hospits. Dær er ofte ved Olavs-messe om somren (29. juli) sne på stenene og is på vandet.

Syd for Alperne er Trælletorp (þrælaþorp = *Etroubles*). Derpå kommer Augusta (*Aosta*), en god by, hvor der er en bispestol ved Ursus-kirken, og dær hviler han. Derpå kommer *Martins-kamrene (»*Camera*« ved *Pont St. Martin*). Derpå følger Jovurø (Jöfurey [ɔ: fyrsteøen] = *Ivrea*); herimellem og Aosta er 2 dages rejse. Da er der en dagsrejse til Fredsæla (Friðsæla = *Vercelli*), hvor der er en bispestol ved Eusebius-kirken, dær hviler han. Derfra er en dagsrejse bort fra Rom-vejen mod øst til Melansborg (*Milano*). Dersom du drager ad den lige vej til Rom, er der en dagsrejse til *Papø (Papey = *Pavia*), dær er en kejser-stol ved Sirus-kirken, og dær hviler han; dær voksede biskop Martin op, og han har her en hoved-kirke. Derfra er en dagsrejse til Piacenza (Plazinza), hvor der er en bispestol ved Marie-kirken. Mellem Pavia og Piacenza løber en stor flod, som hedder Po (Padus). Da kommer man til vejen for dem, der er rejst Ilians-vejen. Mod syd fra Piacenza er en dagsrejse til Donna-borg¹ (*Borgo San Donnino*), og herimellem ligger *Eriks-hospits. Så kommer en flod, som hedder Tár (*Taro*), det er et stort vandløb og klart, og den forurennes aldrig eller blandes, da alt fordærv og skarn, som kastes i den, synker til bunds. Dær imod syd er *Társ-borg (*Borgotaro*). Derefter skal man rejse over det fjæld, som hedder Munbarð (*Appenninerne*). Langbardaland hedder landet fra Appenninerne mod syd til Alperne i nord. Den ene ende af Alpe-fjældet når til havet mod vest i *Styrio-land, den anden mod øst i den inderste del af Fenø-bugten (Feneyjabotnar; Feneyjar [ɔ: Sumpøer] = *Venedig*). I Appenninerne ligger Crucis-markaðr og *Frakka-skáli. Derefter kommer *Montreflar (*Pontremoli*). Da er en dagsrejse til *Marie-gilde (Maríu-gildi). Derpå kommer Luna, ved byen ligger *Luna-sandene, 10 mil rejser man over de fagre sande, og til alle sider er byer, og der er dær en vid udsigt. Mellem Mariegilde og Luna ligger Stephanus-borg (*Stefano di Magra*) og *Marie-borg (*Sarzana*[?]). I Luna-sandene siger nogle at den ormegård er, som Gunnar blev sat i. Her er mod syd *Kioformunt. I Luna mødes vejene fra Spanien og Galicien (Jacobs, d. v. s. *Jacobsland*, med valfartssstedet *S. Jago de Compostella*). Fra Luna til Lucca er en dagsrejse; her er en bispestol ved Marie-kirken; dær er det crucifix, som Nikodemus lod gøre efter gud selv, det har talt 2 gange, den ene gang gav det sin sko til en fattig mand, den anden gang vidnede det for

¹ Donna-borg eller Domna-borg; benævnes i middelalderlige itinerarer S. Domin.

en bagvasket mand. Syd for Lucca er en by, som hedder Pisa (Pisis); derhen styrer købmænd fartøjer fra Grækenland og Sicilien (Sikiley), folk fra Ægypten, Syrere og Afrikanere. Dær sydfor er en landsby, som hedder *Arnblak. Derpå kommer *Matildes hospits; dermed løste hun sig fra (d. v. s. indfrie sit løfte til) Monte Cassino, ved at lade rejse et hospital, hvor enhver skal have underhold en nat. Derpå kommer *Sanctinus-borg. Derpå kommer *Martinus-borg (*Poggibonsi* [?]). Derpå kommer Semunt. Derpå kommer *Siena (Langasýn), det er en god by, dær er en bispestol ved Marie-kirken, og her er de skønneste kvinder. Der-til fra Lucca er 3 dages rejse, derfra til *Klerka-borg (*S. Quirico*) en dagsrejse og en anden til *Hanganda-borg (*Acquapendente*). Da rejser man over et fjæld, som hedder *Clemunt (*Radicofani*), dær oppe på er et kastel, som hedder *Mala mulier, det kalder vi Onde kvinde, dær er meget slemme folk; Hanganda-borg ligger syd for Clemunt. Herfra og nordpå til Appenninerne benævnes landet Tuscia (*Toscana*). Derefter er der 12 mil til *Kristine-borg (*Bolsena*); dær hviler hun, og dær er hendes fodspor i stenen. Derfra er 8 mil til *Fla[vians]-borg (*Montefiascone*). Derpå er der en dagsrejse til Boternis-borg (*Viterbo*), hvor *Didriksbad er. Derfra er 10 mile til den *Store Suder (Sútarinn mikli, d. v. s. *Sutri*). Derpå er en dagsrejse til den Lille Suder (Sútarinn lítli, *Storta* [?]), den er ved *Glædesbakken (Feginsbrekka, d. v. s. *Monte Mario*), som er nær Rom, nordfor byen.

Så er sagt, at *Rom er 4 mil i længden, 2 i bredden. Dær er 5 bispestole. En er ved *Johannes døberens kirke (*Lateran-kirken*); dær må ingen synge messe over højalteret, som har en ringere vielse end underbiskop (suffraganbiskop); dær er pave-stolen; dær er Christi blod og Maries klædning og en stor del af Johannes døberens ben; dær er Christi omskæring og mælk af Maries bryst, noget af Christi tornekrone og af hans kjortel, og mange andre helgen-lævnninger (relikvier), forvarede i et stort glas-kar.— Den anden bispestol er ved Marie-kirken (*S. Maria Maggiore*), dær skal paven synge messe juledag og påskedag. Den tredje er ved Stephani og Laurentii kirke (*S. Lorenzo fuori le mura*), dær skal paven synge messe 8de dag i jul og på julens festdage. 2 mil i øst derfra er *Agnes-kirken (*S. Agnese fuori le mura*), det er den prægtigste i hele byen; den lod Constantia bygge, datter af kong Constantin, da hun antog troen før end han, hun bad da om lov til at bygge en kirke for Agnes, og kongen tillod hende det udenfor byen efter pave Sylvesters råd. Derfra er 4 mil igennem byen, mod vest, til den port, som hedder Ante portam latinam (*Porta latina*), dær er apostelen Johannes kirke (*S. Giovanni a Porta latina*). Fra Johannes-kirken er kort til den *hal, som kong

Diocletian ejede (*Caracallas thermer*). Derefter kommer Mariekirken (*S. Maria in Domnica*). Derefter martyrerne Johannes og Pauli kirke (*S. Giovanni e Paolo*), de var Constantias hirdmænd. Derefter kommer den store og prægtige Alle helgens kirke (*S. Maria rotunda = Pantheon*), den er åben oventil som Pulkro kirken (*den hellige gravs kirke*) i Jerusalem¹. Vest for byen er *Pauls-kirken (*S. Paolo fuori le mura*), dær er et kloster og en »borg« uden om, som går ud fra Rom. Dær er det sted, som hedder *Catacumbas (*Katakomberne*). Dette er alt udenfor *Tiberen, den løber igennem byen Rom, den hed før A[lban]a. *Crescentius' kastel (*Castello S. Angelo*) er det højeste i byen på denne side floden og er meget anseligt. Derpå kommer apostelen *Peters udsalgshus, meget stort og langt. Dernæst kommer den anselige *Peters kirke, meget stor og prægtig, dær er fuld afgørelse for folks vanskeligheder hele verden over. Øst fra skal man gå ind i Peters-kirken, midt i kirken er et alter, og dær under alteret er Peters kiste, og dær var han i fængsel. »Peters-kirken er 460 fod lang fra indgangsdøren til højalteret og 230 fod bred« (*anført i originalen på latin*), og nærved hvor nu højalteret er, stod Petri kors, da han blev pint; i det (højalteret) er halvdelen af guds apostles Peters og Pauls ben, men halvdelen af bæggeres er i Pauls-kirken; i højalteret er gemt 25 ben af de Christi disciple, som fulgte Peter til Rom. I Peters-kirken er pave Sylvesters alter, hvor han hviler; Gregors alter er i Peters-kirken, hvor han hviler. *Peters nål (*obelisken, nu på Piazza di S. Pietro*) er udenfor på vestsiden. Det har pålidelige folk sagt, at ingen er så kundskabsrig, at det er sikkert, at han kender alle kirkerne i Rom. Roma kaldes byen nord for Tiberen, Latran syd for, men dog er alt tilsammen Rom (Róma-borg). Derfra er 10 mil til T . . . (*Tusculum [?] = Frascati*). Derefter en dagsrejse til Florenciusborg (*Ferentino*) og atter én til Separans-borg (*Ceprano*). Dær løber floden Garileam (*Garigliano*), den adskiller Romer-riget og Siciliens rige; dær udenfor (*d. v. s. sydfor*) er Campania eller Apulien (Púll), men nordfor er Italien. Derpå kommer [Aqvi]naborg (*Aquino*) 12 mil fra Ceprano (Separan), derefter 6 mil til fjældet Monte Cassino; dær er et rigt kloster med en »borg« uden om og 10 kirker i. Dær er Benedikts kirke den fornemste, i den må kvinder ikke komme; dær er Martins-kirken, som Benedikt lod bygge, dær er apostelen Matthæus' finger og biskop Martins arm; dær er Andreas-kirken, Maria-kirken, Stefans-kirken og Nikolaus-kirken. Derfra er 2 dagsrejser til Capua (Kápa). Nærmest ved Monte Cassino er Germanus-borg (*S. Germano*). Da (*d. v. s. fra Capua*) er 2 dages rejse til Benevent,

¹ Af latinsk »sepulcrum« (grav).

det er den største by i Apulien; i sydvest derfra er *Salerno (Salerni-borg), dær er de bedste læger. *Sepont (*Sipontum* = *Manfredonia*) står under Michaelsfjældet (*Monte Gargano*), er 3 mil i bredden og 10 mil i længden og når op på fjældet, dær er Michaels-hulen og en silkedug, som han gav hertil. Da er der en dagsrejse til Barletta (Barl), derpå 6 mil til Trani (Traon), derefter 4 til Bisseno-borg (*Bisceglia*), 4 til Malfeta-borg (*Molfetta*), 4 til Ivent (*Giovinazzo*), derpå 6 til *Nikolaus i Bár (Bari), dær hviler han. Der er en anden vej, mere vestlig, fra Rom til Capua: Fra Rom til Albano (Albanus-borg), derfra drager man til *Trajans-bro (*Via Appia*), den er 3 ugers rejse fra ende til anden, bygget gennem sumpe og skove, det er et ypperligt mandsværk, en fuld dagsrejse færdes man gennem skove og hvert fjed ufremkommeligt undtagen ad Trajansbroen. Derpå kommer *Terentiana (*Terracina*), den nedbrød Romerne, og den er nu lille. Så kommer Fundiana (*Fondi*). Så Gaida (*Gaeta*). Derefter er 2 dages rejse til Capua. Derpå rejser man til Benevent. Ud efter (*d. v. s. sydpå*) er Manupl (*Monopoli*) og derefter Brandeis (*Brindisi*). Derfra inderst i havbugten er *Fenøerne (*Venedig*), dær er en patriark-stol, dær er Markus' og Lukas' helgen-levninger.

Kort fra Duracur (*Dyrrhachium* ~ *Durazzo*) er *Marie-havn (*S. Maria del Kassopo* på Korfu). Derpå kommer Visgards-havn (*Porto Guiscardo* på Kephalaria). Derpå kommer Engilsnes (*Cap S. Angelo* ~ *Cap Malea* på Morea). Da er der kort til øen *Pacencia (*Sapienza*) eller [til] *Sicilien (Sikiley ~ *Cerigotto*), dær er underjordisk ild og kogende vande som på Island. Derefter er der en by, som hedder *Martini, den er i Bulgarien (Bolgara-land, *d. v. s. Morea*). Derpå skal man sejle til den ø, som hedder Ku (*Ko* ~ *Kos*); dær mødes vejene fra Apulien og Miklagård (*Konstantinopel*), retningen er mod nordost fra Apulien¹, men ud (*d. v. s. syd*) i havet til Kreta (Krit). Ud fra (*d. v. s. sydfør*) Ku er en ø, som hedder Roda (*Rhodos*). Derpå skal man sejle over til *Grækenland (*d. v. s. Lille-Asien*) til Røde-kastel (øen *Kastelloryzo*). Derpå kommer *Patera (*Patara*), dær fødtes biskop Nikolaus, og dær står endnu hans skole. Derpå kommer *Mirrea-borg (*Myra*), hvor han var biskop. Derfra er kort til *Jalandanes (*Cap Chelidonia* ~ *Schelidan Adassi*) i Tyrkland (*Lille-Asien*). Derefter er 2 døggers hav til Cypern (Kípr). Dær skærer sig en havbugt ind, som Nordboerne kalder *Atalsfjord, men Grækerne Gulfus Satalie (*bugten ved Adalia*). På Cypern er en by, som hedder Beffa (*Papho*), dær er en besætning af Væringer, dær døde den danske konge Erik Svenssøn, en broder til Knud den hellige. Han lagde

¹ Tekstens á Púl (til Apulien) må vistnok rettes til af Púl.

gods til i Lucca, så at hver mand af dansk tunge kunde drikke vederlagsfrit vin i tilstrækkelig mængde, og han lod bygge et hospits 8 mil syd for Piacenza, hvor hver mand bliver bispist. Ham tilstod pave Paschalis at flytte ærkebiskopsstolen fra Saxland til Danmark. Fra Cypern er 2 døggers hav til *Akr-borg (*Akka*), den er i Jorsalaland, [den hed forðum Tholomaida (*Ptolemais*); derpå kommer *Chafarnaum¹. Derpå Cesarea (*Kaisarieh*). Derpå kommer *Jaffa, den kristnede Balduin Jorsala-konge og den norske konge, kong Sigurd Olavsson. Derpå kommer *Askalon, den ligger i Serkland og er hedensk. Øst for (*d. v. s. nordfor*) Akr-borg er Syr (*Tyrus* ~ *Syro, Sur*), derpå Seth (*Sidon* ~ *Zaito, Saida*), så Tripulis, så Lik (*Laodicea* ~ *Ladikieh, Lalicia, Licia*). Da skærer en havbugt sig ind, som vi kalder Anthekio-fjord (*fjorden ved Antiochia, d. v. s. Alexandrette-bugten*). Dær er *Antiochia inderst inde i bugten, dær satte apostelen Peter sin patriark-stol. Alle disse byer ligger i Syrien (*Sýrland*). Galilea-bygden er oppe i landet ovenfor Akrborg. Dær er et stort fjæld, som hedder *Tabor, dær åbenbarede Moses og Elias sig for apostlene. Derpå kommer *Nazaret; dær besøgte engelen Gabriel Marie, og dær levede Christus 23 år. Derpå kommer en landsby, som hedder Gilin (*Dschenin*). Derpå kommer Johannes-kastel, som forðum hed *Samaria, dær blev Johannes døberens relikvier fundne; dær er Jakobs brønd, som Christus bad kvinden give sig at drikke af. Så kommer Nepl (*Nablus, fh. Sichem*), en stor by. Derpå kommer en by, som hedder *Casal (*Salemie*). Derpå kommer *Maka Maria (*Mahomeria major*). Derefter går vejen opad til *Jerusalem (*Jórsalaborg*), det er den ypperste af alle byer, om den synges overalt i hele kristenheden, ti dær ses endnu mærkelige vidnesbyrd om Christi pinsel. Dær er den kirke, som herrens grav er i, og det sted, hvor herrens kors stod, dær ser man tydelig Christi blod på stenen, som om det havde nylig blødt, og således vil det blive indtil dommedag; dær får man påske-aften lys ned fra himlen. Den hedder Pulkro kirke (*d. v. s. gravkirken*), den er åben oven over graven. Dær er jordens midtpunkt, dær skinner solen lige (lodret) ned fra himlen ved Johannes messe. Dær er Johannes døberens hospits (*Johanniterordenens hospital*), det er det rigeste i verden. Dær er *Davids tårn. I Jerusalem er *Templum Domini (*den nuv. Omars moské*) og *Salomons tempel (*kongeslottet med tempelherrenes residens*).

Sydvest for Jerusalem er det fjæld, som hedder Zion (*Synai fejlagtig orig.*); dær kom den hellige ånd over apostlene, og dær spiste Christus skærtorsdag aften, og dær står endnu det bord,

¹ De to sætninger, fra [, er i orig. omstillede.

som han spiste ved. Fire mil sydligere er Bethlehem, en lille, men smuk by, dær blev Christus født. Derfra er kort til Bethania kastel, hvor Christus oprejste Lazarus fra døden. Sydost for Jerusalem er en sø, som hedder det døde hav, dær nedsænkede Gud to byer, Sodoma på hin side og Gomorra på denne side; dær løber Jordan igennem og blander sig ikke med vandene, ti den er et såre helligt vand. Øst for byen er et fjæld, som hedder Mons Oliveti, dær steg Christus op til himlen. Mellem fjældet Oliveti og Jerusalem er en dal, som hedder Vallis Josaphat, dær er dronning Maries grav. Derefter er et langt stykke til *Querencium fjæld (*Quarantana*), dær fastede gud, og dær fristede djævelen ham. Dær er Abrahams kastel; dær stod Jericho; dær er *Abrahams-sletter. Da er der kort til Jordan, hvor Christus blev døbt, den løber fra nordost i sydvest. Dær udenfor floden er Arabien (*Ráðíta-land*), men på denne side er Jorsala-land, som man kalder Syrien (*Sýrland*). På flodbredden står et lille *kapel, dær afklædte Christus sig, og derfor blev kuppet senere bygget til vidnesbyrd om det sted. Dersom en mand ude ved Jordan ligger på ryggen på flad mark og rejser sit knæ og sætter næven ovenpå og rækker tommelfingeren op fra næven, da er polarstjærnen at se derover, lige så høj og ikke højere.

Ude fra Jordan er der en stiv 5 dages rejse til Akrsborg, derfra 14 døggers hav til Apulien, det er 18 hundred mil, 14 dages gang fra Bari til Rom, en lille 6 ugers rejse nordefter til Alperne og 3 nordpå til Hedeby. Men »østligere« ad Ilians-vejen (se s. 89) er 9 ugers rejse. Fra Hedeby til Viborg er 7 dages rejse, midtvejs er da Skodborgå (*Skõðuborgará*). Fra Viborg er 2 dages rejse til Ålborg. Denne vejviser og byfortegnelse og al denne kundskab er nedskrevet efter abbed Nikolaus' foresagn, en mand, som både var forstandig og højt ansét, af god hukommelse og kundskabsrig, indsigtfuld og sandfærdig, og hermed ender denne beretning.

Herefter indeholder jordbeskrivelsen en opregning af Roms hovedkirker og hovedhelgenernes hvilesteder i Italien, Spanien og Frankrig, samt relikvier i Konstantinopel, endvidere beskrivelse af den hellige gravs kirke i Jerusalem og andre lokaliteter i Jerusalem og omegn.

Den geografiske afhandlings hovedindhold er »Vejviseren«, en ledetråd for pilgrimme til Rom og det hellige land, hvis slutning udtrykkelig fremhæves, ved angivelsen, at den forangående vejledning er nedskreven efter abbed Nikolaus'

mundtlige meddelelse; hvad derefter følger af geografisk stof, er øjensynlig af kompilator hentet fra andre kilder og kendes også andenstedsfra. Vanskeligere er det at afgøre, hvor abbed Nikolaus' meddelelser begynder. Selve beretningen, abbed Nikolaus, kan med sikkerhed henføres til midten af 12. århundrede, han var abbed i et Benediktiner-kloster i det nordlige Island, vides at være hjemkommen fra en udenlandsrejse 1154 og døde 1159. Afhandlingens indledning — om Moses, Paradis med Fønix-fuglen og de dær udspringende floder, samt om Noa og verdensdelenes fordeling imellem hans sønner —, som for største delen går tilbage til biskop Isidors *Origines*, genfindes i forskellige historiske arbejder og er sandsynligvis af kompilator lånt fra et sådant. Derefter optages c. 2 blade af en kortfattet verdensbeskrivelse, som heller næppe har noget med abbed N. at gøre, hvad der bestyrkes ved, at dette parti foreligger som et selvstændigt hele i et håndskrift fra c. 1300 (AM. 736 I, 4to — og tillige uafsluttet i det omtrent samtidige AM. 47, folio), muligvis i 736 noget forkortet, eller snarere i 194 på flere steder senere udvidet. Beskrivelsen begynder med en oversigt over Asien, ved hvis slutning i 736 følger en opregning af Paradisfloderne, som i 194 allerede tidligere er nævnte; derefter kommer et kort stykke om Afrika, hvorpå landene i Europa udførligere opregnes. Bulgarernes land siges her (s. 53) at høre under den græske konge, hvori Werlauff ser et vidnesbyrd om, at denne beretning er ældre end 1186, da Bulgarerne løsrev sig fra det græske overherredømme; dog kan vel i det fjærne nord forestillingen om Bulgarien som en del af det græske rige have holdt sig længe efter at de politiske forhold her var ændrede. Yngre end 1170 må angivelsen af Bergen som hvilested for helgeninden Sunniva være (s. 54), da hendes relikvier først i nævnte år overførtes hertil fra øen Selja. Flere af de ejendommeligste perioder i 194 mangler noget tilsvarende i 736. Dette gælder således angivelsen af Norges grænser, som ord til andet genfindes i nogle beretninger om

Olav den hellige (Flateyjarbók III, 246), som tillægges den i det 13. årh. levende islandske gejstlige, historikeren Styrmir fróði, og utvivlsomt er lånt fra hans værk. Når strædet mellem den engelske ø Anglesey og England her (s. 54) opgives som Norges vestgrænse, sigter det til, at den norske konges herredømme over øgrupperne omkring Skotland i det norske riges største udstrækning efter nogle angivelser også omfattede denne ø¹. Ligeledes mangler i 736 den derpå følgende underretning om byer i Norge og Danmark med dertil knyttet opregning af nogle svenske landskaber. Hvad her berettes er heller næppe så gammelt som fra biskop Nikolaus' tid, således er helgeninden Margrete først kanoniseret 1178; at hun, — som levede i ægteskab — kaldes »mø«, er en unøjagtighed, ligeledes at den hellige Laurentius angives at hvile i Lund. Fælles for begge tekster er en opregning af Grønland, Helleland, Markland, Vinland. Men hvad 194 beretter om Torfinn Karlsevne, har intet tilsvarende i 736, og dette lille stykkes alder bliver således ganske uvis, hvad der er uheldigt, da det i flere henseender er ejendommeligt. Det stemmer kun dårlig med sagalitteraturens beretninger om Vinlands opdagelse, og udtryksmåden synes at forudsætte, at forfatteren ikke kender nogen skreven saga om disse begivenheder. Her berettes om Torfinn, at han 1) huggede sig træ til en »húsa-snotra«², 2) drog ud for at opsøge Vinland og kom i nærheden af et land, som de formodede var dette, men som de ikke var i stand til at undersøge eller medføre noget fra. Hovedkilden angående Vinlands-rejserne (Erik den rødes saga) fortæller derimod, at Torfinn ledede den

¹ En notits i 736, som mangler i 194, er angivelsen af, at Bjarmaland er skatskyldigt til den russiske konge (Gardakongen, d. v. s. fyrsten i Holmgård eller Novgorod), her føjet til en redegørelse for Norges udstrækning mod nord og nordøst.

² Da ordet lader sig ordret gengive ved »hus-pryder«, har man bl. a. gættet på, at det var en art vindfløj, uagtet det kun nævnes i forbindelse med skibe; snarest synes det dog at have været et større og for skibet nødvendiggere redskab.

eneste større undersøgelsesrejse til Vinland og opholdt sig dær 3 år med et stort følge, og nævner intet om »húsa-snotra«; den yngre, for mindre pålidelig ansete Grønlædinge-fortælling (páttr), som kender flere Vinlandsrejser, af hvilke Torfinn leder den ene, tillægger ham ligeledes et flerårigt ophold i Vinland og lader ham med rigtlastet skib sejle derfra. Under et senere ophold i Norge sælger han ifølge denne kilde sin kostbare, af træ fra Vinland forfærdigede »húsa-snotra« til en Tysker¹. Det vilde være besynderligt, om disse afvigelser skulde skyldes en uklar erindring om de nu kendte Vinlands-sagaer. — Også den forangående bemærkning om, at »udhavet« måske falder ind mellem Vinland og Markland, er ejendommelig for 194.

Med ordene »Så er sagt« (s. 54) begynder et nyt afsnit, og her tager sandsynligvis den fra abbed Nikolaus stammende beretning fat. At dette parti har udgjort en særlig afhandling, bestyrkes ved, at den uden forangående indledning findes i et andet håndskrift (AM. 736 II, 4to), hvor dog kun 1ste blad er bevaret, så at den her ender defekt. Først angives, hvor lang sejladsen er omkring Island og fra Island til Norge. Denne opgivelse synes dog ikke at have været særlig for abbed Nikolaus, således forekommer længere henne i 194 en udførligere angivelse af lignende indhold, og tilsvarende afstandsberegninger haves i flere andre håndskrifter. Fra Island rejser man til Norge, fra Norge til Ålborg, og nu følger en opregning af stationerne for Rom-farere med angivelse af vejlængde². Fra Ålborg går vejen til Viborg — fra Viborg til Hedeby, »hvorfra der er kort til Slesvig«. Af runologiske og arkæologiske grunde antages et senere affolket

¹ G. Storm, Studier over Vinlandsrejserne (Aarb. 1887), som går ud fra, at vi i 194 har en særdeles gammel, måske fra abbed Nikolaus stammende beretning om Vinland, mener, at fremstillingen støtter Erik den rødes saga (som han henfører til 13. årh.s 2. halvdel) imod Grønlædinge-fortællingen, som kendes fra den i 14. årh.s slutning skrevne Flatøbog (se s. 303 —4, 317). ² Om vejlængderne vil senere særskilt blive talt.

Hedeby at have ligget ved Haddeby nor syd for Slien (fra c. 900, uvist hvor længe), medens samtidig lige overfor, på fjordens nordside, lå byen Slesvig, til hvilken navnet Hedeby også findes knyttet, og det vanskelige spørgsmål om forholdet mellem Hedeby og Slesvig er ofte behandlet, både før og efter fremkomsten af de ad nævnte veje vundne resultater. I det monumentale værk »Danmarks Fortidsminder« I, i den store undersøgelse »Dannevirke«, behandler museumsdirektør dr. S. Müller i afsnittet »Hedeby oprindelig syd for Slien, Slesvig nord for« dette æmne og drøfter også Vejviserens angivelse, at Romfarerne regnede, at der fra Viborg »er en uges rejse til Hedeby, og da er der kort til Slesvig«. Han ser i abbed Nikolaus' udsagn et vidnesbyrd om, at der ved midten af 12. årh. endnu var et eget Slesvig og et eget Hedeby, samt mener, at et Hedeby syd for Slien må opfattes som Vejviserens næste station efter Viborg, og at der ved ordene »da er kort til Slesvig« henvises til byen Slesvig nord for Slien, idet han til nærmere forståelse erindrer om forholdene, som de i 12. årh. var ved Slien, nemlig at de til hest eller vogn rejsende vil have fulgt hovedvejen gennem Danevirke til Hedeby uden at være kommet gennem Slesvig. — Da »Hedeby« er den i islandsk sagalitteratur fastslåede betegnelse for byen Slesvig på nordsiden af Slien, har nærv. forf. ment at måtte tillægge Vejviserens Hedeby samme betydning og opfatter da Vejviserens Slesvig som betegnelse for Sliens inderste vig, hvortil der fra Hedeby — d. v. s. den ældste staddel, Altstadt med Holmen — var en afstand af nogle kilometer, således som det allerede i registeret til Alfræði er angivet. Når beretteren medtager »Slesvig«, er det muligvis for at få anvendelse for dette navn, som han kendte ved siden af »Hedeby«, uden måske at være klar over, at bægge navne betegnede det samme, og idet han holdt sig til ordets bogstavelige betydning (»Sliens vig«). Fra Slesvig til Ejderen (Ægisdyrr). Den islandske benævnelse, skønt ordret oversat »Ægers-dør«, kan næppe betegne Ejderens munding, da naturforholdene her

var meget ugunstige for samfærdsel og pilgrimsvejen utvivlsomt har gået fra Slesvig sydpå (over Rendsborg, som dog først nævnes 1199). Ved Ejderen støder landene Danmark, Holsten, Saxland og Venden sammen. Da Saxland egentlig betegner det gamle hertugdømme Saxon, ofte også Nordtyskland eller Tyskland i almindelighed, kunde man vænte Holsten indbefattet herunder, men grunden til, at denne landsdel nævnes særskilt, er måske, at den fra 11. årh. havde sit eget fyrstehus; ved Saxland tænkes da muligvis på Ditmarsken; Venden betegner vel det oprindelig vendiske Vagrien. Fra Ejderen til Itzeho, hvorefter man sætter over Elben til Stade. Man er nu i Saxland, og karakteristisk er fremhævelsen af Nordboernes påvirkning af de dær herskende fine sæder. Ved Stade og de følgende byer fremhæves regelmæssig bispestole og helgen-relikvier. Fra Stade til Verden—Nienburg (i Hannover) —Minden. Til denne sidste by er knyttet den besynderlige oplysning, at »nu skifter sprogene«, hvad kun dårlig passer, da Minden ligger i ublandet nedertysk sprog-område. Sandsynligvis skyldes denne bemærknings anbringelse her en misforståelse af rejseberetningens redaktør eller en senere omstilling. Den vilde passe godt ved omtalen af Saxland kort forud, hvor overgangen fra nordisk til tysk sprog finder sted. Fra Minden til Paderborn, hvor den hellige Liborius hviler. Denne helgen, en c. 400 afdød biskop af le Mans, overførtes i det 9. årh. med stor højtidelighed til Paderborn. Fra Paderborn til Mainz over landsbyerne Horus og Kiliandr, »og dær er Gnitaheden, hvor Sigurd dræbte Favne«. Horus antages at svare til Horhausen i Westfalen (ved floden Diemel), Kiliandr til Kaldern i nærheden af Marburg i Hessen (ved floden Lahn); til denne egn henlægger altså Vejviseren Vølsunge-helten Sigurd Favnesbanes berømte dragekamp. Navnet Gnitahede kendes fra Eddadigtningen og Vølsunga saga, men forekommer ellers ikke, og heller ikke nogen stedfæstelse af denne lokalitet. Når beretteren henfører G. til disse egne, skyldes det måske

kun, at Rhinegnene betragtedes som hovedskuepladsen for Vølsungesagnene; dog kan han muligvis være påvirket af kendskab til lignende nedertyske sagn, som de der har afgivet stoffet til Didrik af Berns saga, som stedfæster andre optrin af Vølsungedigtningen til Westfalen (byen Soest). At nordiske rejsende skulde have forefundet et her stedfæstet sagn om Sigurds dragekamp, er ikke sandsynligt; til egnen omkring Kaldern er vel nu sagnet knyttet, men lokaliseringen skal være foregået i løbet af 19. årh.¹ En østligere vej fra Stade til Mainz fører over de hannoveranske byer Harsefeld—Walsrode—Hannover—Hildesheim [her hviler den hellige Gudhardus, d. v. s. den hellige Gotthard (Godehard), biskop i Hildesheim, d. 1038, som 1131 kanoniseredes] — endvidere over Gandersheim (i Braunschweig) — Fritzlar (i Hessen-Nassau) — Arnsborg, hvilket sidste efter velvillig oplysning af professor E. Schröder må være Cistercienser-klosteret Arnsburg mellem Lich og Münzenberg i Wetterau (Oberhessen, storhertugd. Hessen)². Man kan endvidere rejse fra Norge til Rom over Frisland (Deventer eller Utrecht) — Köln—Mainz. Kölns hovedkirke benævnes ganske rigtig Peters-kirke, da denne først 1248 ombyggedes til ære for de hellige tre konger. Når det siges, at ærkebispem i Köln skal indvie den tyske kejser i den kirke, som hedder Aquisgrani, sigter dette til, at de tysk-romerske kejsere kronedes i domkirken i den under Kölns ærkebispedømme hørende by Aachen (Aquisgranum). Fra Köln til Mainz går vejen langs Rhinen — og videre til Speier—Selz—Strassburg—Basel. Så ligger vejen bort fra Rhinen til Solothurn—Avenches (Wiflisburg)—Vevey. Til Wiflisburg (det tyske navn på byen Avenches ved Murtensøen i Schweiz) svarer Vejviserens Vivilsborg; fortællingen om, at byen er bleven ødelagt af Ragnar lodbrogs berømte sønner, forekommer i Ragnars

¹ Efter velvillig meddelelse af professor E. Schröder.

² Dette 1803 ophævede kloster oprettedes 1174, da hertil overførtes et i det nærliggende Altenburg c. 1150 stiftet Benediktiner-kloster.

saga og fortællingen om Norna-Gest. Om Vevey (Fívizuborg) siges, at den står ved »Martinsvandet«, som altså er Vejviserens navn på Genfersøen. Ved Vevey ligger en til St. Martin indviet kirke (den nuværende bygning dog opført 1498), som P. Riant¹ mener har givet navn til søen. Vevey er ifølge Vejviseren et knudepunkt for pilgrimsvejene fra Vest- og Nord-Europa. Fra Vevey til St. Maurice, hvor Mauricius hviler med hele sit følge. Hermed sigtes til legenden om den af kejser Maximian år 302 nedsablede, af kristne soldater bestående Thebaiske legion, som med sin fører M. led martyrdøden, og over hvis senere fundne lævninger en kirke byggedes. »Dær er Peters-kastel« tilføjer Vejviseren. Det kunde være fristende at tyde dette som betegnelse for det faste slot ved St. Maurice, som behersker adgangen til Rhonedalen, uagtet det ikke vides at være benævnt efter St. Peter, men da landsbyen Bourg St. Pierre på nordsiden af Alpekæden, under Store St. Bernhard, findes benævnt Sti. Petri castellum (i et engelsk itinerar fra 990 Petres-castel), må det vel være dette sted, der er ment². Vejviserens udtryk er da for så vidt misvisende som Bourg St. Pierre ligger 48 km fra St. Maurice (men kun 13 km fra Bernhards hospits), men angivelsens ubestemthed beror formodenlig på, at Peters-kastel ikke er regnet som station. Fra St. Maurice til St. Bernhards hospits. »Det er anlagt oppe på fjældet (d. v. s. Alperne) — oppe på Mundio (Alperne) er Peters-hospits — dær er ofte ved Olavs-messe om somren sne på stenene og is på vandet«. Mundio, det nordiske navn for Alperne, gengiver egentlig det franske Montgiu (d. v. s. Mons Jovis), som pashøjden Store St. Bernhard efter et dær opført tempel for Jupiter benævntes. Her anlagdes i det 11. årh. af den hellige Bernhard af Menthon det berømte Augustiner-

¹ P. Riant, *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte*, Paris 1865.

² Se E. Oehlmann, *Die Alpenpässe im Mittelalter* (Jahrbuch f. Schweiz. Gesch. III, 236, 250). Zürich 1878.

hospits, som i nærværende itinerar — forudsat at fremstillingen her gengiver abbed Nikolaus' beretning — 1ste gang forekommer under dette navn (det var egentlig indviet til biskop Nikolaus af Myra); ældre end dette var et nordligere »ved bjærgets fod beliggende« St. Peters hospits, som nu blev overflødigt. Med Store St. Bernhard hospitsets beliggenhed stemmer bemærkningen om, at her ses is og sne om somren, passer derimod mindre til Peters hospits, selv om det har ligget, hvor der nu står nogle bygningsrester ved sæterne »l'Hospitalet« i forholdsvis kort afstand fra Store St. Bernhard (c. 370 m lavere), og vistnok aldeles ikke, dersom det må søges ved den 13 km fra Bernhards-hospitset liggende landsby Bourg St. Pierre. Muligvis kunde man opfatte betegnelserne »oppe på fjældet« (om Bernh. hosp.) og »oppe på Mundio« (om Peters hosp.) som enstyldige og henhøre den efterfølgende sætning om isen og sneen til dem bægge; nærmere ligger det dog måske med Meissner — som i øvrigt i den omstændighed, at St. Peters hospitset endnu nævnes, ser et tegn på beretningens ælde — at antage en forveksling af de to hospitser¹. Syd for Alperne kommer Etroubles—Aosta—Pont St. Martin (Marteins-kamrar)—Ivrea—Vercelli. I Aosta hviler den hellige Ursus: hans legeme er med stor pragt bisat i den til ham indviede kirke, han dræbtes af Arianerne i den hellige Albans følge (5. årh.). Vejen fører her langs floden Dora Baltea. Mellem Pont St. Martin og det lidt nordligere fort Bard indsnævres dalen stærkt af de omgivende bjerge; denne snævring, som benævntes »Camera«, er øjensynlig Vejviserens »kamrar«, her betegnede ved den nærliggende by Pont St. Martin². I Vercelli hviler den hellige Eusebius: det er den år 371 døde biskop E. af Vercelli, som på grund af Arianernes forfølgelser betragtedes som martyr. En dagsrejse mod øst er Milano, men fort-

¹ Sml. Alfræði íslenzk I, s. xxiii—iv, og R. Meissner, Der isl. name der Alpen (Zs. f. deutsches altertum, 47. bd., 1904).

² Se Jahrbuch f. Schweiz. Gesch. III, 235.

sættes vejen mod Rom, møder Pavia, hvor den hellige Sirus hviler: dette er den år 96 døde biskop Syrus, der æres som byens patron og første biskop, og hvis relikvier forvares i domkirkens krypt. Når det siges, at ved kirken er en »kejserstol«, sigtes her til, at i Pavia kronedes Italiens konge med jærnkronen. Den berømte biskop Martin af Tours († 397), der kom som spædt barn fra Pannonien hertil, opdroges i Pavia, som Vejviseren fremhæver. Fra Pavia over floden Po til Piacenza. I Piacenza mødes man med de pilgrimme, som rejser »Ilians-vejen« (se herom s. 89). Fra Piacenza til Borgo San Donnino. Her imellem ligger det af den danske konge Erik ejegod stiftede Eriks hospits; det angives længere henne i Vejviseren (s. 60) at ligge 8 »mil« syd for Piacenza, og dær bliver alle besøgende bospist; en tilsvarende beretning haves i Knytlinga saga (FMS. XI, 301), — om selve hospitset kan, så vidt vides, nu intet nærmere oplyses. Videre frem møder floden Taro. Dær er mod syd Tarsborg, d. v. s. Borgotaro (i Parma). Tekstens »Þar er T. fyrir sunnan« vilde det ligge nærmest at oversætte »syd for denne flod er T.«; men byen Borgotaro ligger på Taros nordlige (venstre) bred, og udtrykket — hvis gengivelse som anført vistnok lader sig forsvare — kan forklares ved, at Tarsborg næppe nævnes som station på rejsen, men som et noget fjærnere sted, hvorom der gives en lejlighedsvis oplysning. Vejen mod Rom må antages at have ført over Po længere mod nordost, sandsynligvis ved den lille by Fornovo, som ligger på flodens sydlige (højre) bred, ved indgangen til hovedvejen over Appenninerne, der over Cisa-passet fører til Pontremoli. Derefter går vejen over Munbard, en gengivelse af Mons Bardonis, den middelalderlige benævnelse på Appenninerne¹. Hvad der ligger mellem Appenninerne og Alperne

¹ Om navnets oprindelse eller betydning har intet kunnet findes. Overbibliotekar dr. S. Larsen har velvillig meddelt mig som en formodning, at navnet kunde være afledet af det efterklassiske *bardo* »en ryttersadel« og have hensyn til bjærgkædens svungne form.

hedder Longobardiet, siger Vejviseren og tilføjer, at den ene ende af Alperne når til havet mod vest i Styrio-land, den anden mod øst i bugten ved Venedig. Styrio- (Styrju-)land har man opfattet som Steiermarken og ment her at finde en fejl i beretningen; utvivlsomt betegnes dog herved landet omkring floden Sturia (nu Stura), en fra Søalperne kommende biflod til Tanaro, som igen falder i Po¹. På Munbard er Crucismarkaðr (Kors-marked; C.-borg lyder en variant) og Frakka-skáli (Franker-hallen). Derpå kommer Montreflar. Crucis-marked og Frakka-skåle kan næppe være stationer på vejen mellem Taro og Montreflar, hvilket sidste navn utvivlsomt gengiver Pontremoli (i Massa e Carrara). Frakka-skåle antages at betegne den kort syd for Pontremoli liggende by Villa Franca (Massa e Carrara); i Crucis-marked har man formodet et Santa Croce, men nogen sådan by kan ikke påvises i disse egne, derimod findes i Appenninerne et bekendt pas Cento Croci, som muligvis kan være ment². I hvert fald står vistnok bemærkningen om disse to lokaliteter som en art parentes, og som næste station fra Taro betegnes altså Montreflar (Pontremoli). Fra Montreflar er en dagsrejse til Marie-gilde. Også denne lokalitet er vanskelig at bestemme. Måske skal den søges ved krigshavnen Spezia; her ligger et fort S. Maria, og oprindeligt var Spezia kun et kastel med en omliggende landsby, hvis kirke var indviet til S. Maria assunta³.

Derefter kommer Luna, og ved byen er i en udstrækning

¹ Denne anselige flod Stura, som gennemløber dalen Valle di Stura, gav under det franske herredømme navn til departementet Sture.

² I det nedenfor liggende kystland, ved Spezia-bugten, ligger en lille kommune S. Croce del Magra, hvilket navn let ved folke-etymologi kunde blive Crucis-marked, men da er henførelsen til Appenninerne fejlagtig.

³ M. Zeiller, i sit *Itinerarium Italiæ* (Franckfurt 1640), nævner mellem Porto Venere, yderst på Spezia-kystens vestkyst, og Spezia den anselige fæstning S. Maria della Suorte, som på det tilhørende prospekt tager sig ud som en lille by omkring en kirke på en halvø, og til denne henviser Werlauff ang. forklaringen af navnet Mariegilde. I den franske konge Philip Augusts itinerar nævnes som nærmeste station nord for Luna S. Maria de Sardena.

af 10 »mil« de smukke Luna-sande med vid udsigt og hvor man til alle sider ser byer. Professor A. Gebhardt opfatter vistnok med rette »Luno-sandar« som en folke-etymologisk omdannelse af Lunigiana [privatmeddelelse til forf.], navnet på det frugtbare og naturskønne landskab, som hovedsagelig udgøres af Magra-flodens dal og fra Pontremoli strækker sig ned til kysten og videre sydefter langs kysten forbi Luna; hvorfra Vejviseren har sin beretning om, at nogle mener, at her er den ormegård, hvori kong Atle ifølge Eddadigtningen satte Gjukunge-fyrsten Gunnar, er gådefuldt. Luna — eller, som stedet nu hedder, Luni —, forlængst kun en ruinplads, er bekendt af fortællingerne om byens erobring ved Lodbrogssønnerne og Normanner-fyrsten Hasting. I løbet af 11.—12. årh. affolkedes byen mere og mere, og bebyggelsen overførtes til det nærliggende Sarzana. Mellem Mariegilde og Luna ligger Stephanus-borg og Marie-borg. Stephanus-borg er utvivlsomt den ved Magra-floden liggende flække San Stefano, Marie-borg sandsynligvis Sarzana, hvis nu efter St. Marie benævnte katedral (som har arvet denne værdighed fra Luni) oprindelig hed S. Basileo, men allerede c. 1200 (eller måske fra 12. årh.) tillige var indviet til St. Marie. Afstanden mellem de forskellige i Lunigiana nævnte lokaliteter er påfaldende kort (c. 10—5 km). Når Vejviseren siger, at vejene fra Spanien og Galicien mødes i Luna, betegner det vel, at pilgrimmene fra disse lande ad søvejen nåede Luna (eller rettere dennes havn, det nuværende Spezia). I mod syd (d. v. s. syd for Luna med omgivelser) er Kioformunt. Efter navnet at dømme må herved betegnes et bjærg, og efter beliggenhed skulde det snarest være de såkaldte Apuanske Alper (et navn, som skal skyldes Dante); noget til den islandske benævnelse svarende navn kendes, så vidt vides, ikke her; Riant gengiver K. ved Monte Corbolo, men uden nærmere oplysning om dettes beliggenhed. Den franske konge Philip Augusts itinerar nævner mellem Lucca og Luna et Mont Cheverol, hvis navn har nogen lighed med

den islandske benævnelse. Fra Luna til Lucca, hvor det undergørende, af Nikodemus efter gud selv forfærdigede krucifix befinder sig. Herved sigtes til det berømte »Volto Santo«, Luccas største helligdom, et i cedertræ udskåret Christus-billede, som en gang årlig udstilles til beskuelse. Angående Vejviserens længere henne (s. 60) følgende beretning i anledning af den danske konge Eriks (ejegods) død på Cypern, at han stiftede i Lucca en forplejning (ifg. Knytlinga saga et hospits) for Nordboer, oplyser Werlauff, at af de derværende arkiver kun fremgår, at en kong »Enricus« ved denne tid (1099) har givet 2 gårde til S. Frediani kirke i Lucca, mod at der daglig læstes messe for ham og lys tændtes om natten.

Syd for Lucca er Pisa, hvorhen købmænd fra alle lande styrer deres skibe: en skildring, som passer godt til Pisas storhedstid i 12. årh. Denne c. 20 km syd for Lucca liggende by må ikke opfattes som rejse-station, men nævnes, som flere andre lokaliteter, kun lejlighedsvis til oplysning. Dær sydfor er landsbyen Arnblak; så kommer Matildes hospits. De to perioder synes omstillede, eller også er fremstillingen uklar. Matildes hospits er utvivlsomt det øst for Lucca ved byen Altopascio liggende, Hospitaliter-ordenen tilhørende hospits, som kendes fra 10. årh. Det lå nær ved et markgrevinde Matilde af Toscana († 1115) tilhørende slot og blev taget under hendes beskyttelse, så at det ofte af fremmede forfattere benævnedes efter hende; at hendes forhold til hospitset skulde stå i forbindelse med et løfte til klosteret Monte Cassino, kan næppe oplyses. Arnblak må vistnok søges syd for Altopascio nær den ved floden Arno liggende by Fucecchio, hvor floden deler sig i Arno bianco (Arnblak?) og Arno nero, og hvor Hospitaliterne c. 1200 fik tilladelse til at bygge en bro. Derpå kommer Sanctinus-borg, så Martinus-borg, så Semunt, så Langa-syn. Sanctinusborg er muligvis den sydfor Fucecchio liggende San Miniato (Samminiato) eller snarere dennes moderstad Borgo San Ginesio, c. 3 km nordost for SM., som blomstrede 8.—13. årh. Martinus-borg anses for at

være Poggibonsi, som tidligere benævnedes Borgo di Marturi; en af byens kommuner bærer fra gammel tid navnet S. Martino a Luco. Semunt, som efter navnet at dømme er et bjærg, kan ikke nærmere bestemmes. Langa-syn er utvivlsomt Siena, hvis navn er omdannet med hensyn på byens beliggenhed på en højslette med vid udsigt. Sienas domkirke er ganske rigtig, som nævnt i Vejviseren, indviet til S. Maria og byen en anselig by. En dagsrejse videre er Klerkaborg, og derefter er der igen en til Hanganda-borg; de to byer er skilte ved bjærget Clemunt med kastellet Mala mulier, her er grænsen for Toscana, som strækker sig nordefter til Appenninerne. Klerkaborg må være San Quirico, som også findes benævnt S. Clerico; Hangandaborg betegner Acquapendente og er en delvis tydning af det italienske navn. Clemunt skulde efter navnet svare til Montechiello (Monticium), et fast slot på en bjærgtop nordost for S. Quirico, men betegner tydelig nok det sydligere Radicofani, et bjærg, som bærer et kastel med by af samme navn; under slottet løb den eneste kørevej, som førte til Rom over det laveste pas i disse egne. På den sydlige skrænt af bjærget R. ved den gamle vej ligger landsbyen Callemala (Callis malus); den må svare til et Mulier mala, som nævnes i to diplomer for abbediet S. Salvatore al Mont' Amiata (1071 og 1107), og samme navn er Vejviserens til kastellet knyttede Mala mulier¹. Derpå kommer Kristino-borg—Flavians-borg—Boternis-borg med Didriksbad. Kristineborg er Bolsena, som benævnes således efter den hellige Christina, hvis relikvier gemmes her, tilligemed den sten, hvis tyngde svandt, da helgeninden ved den skulde druknes, og som bærer mærker af hendes fodtrin. Flaviansborg er Montefiascone, i forbindelse med hvilken en Burgo S. Flaviano nævnes og en kirke for S. Flavianus. Boternisborg svarer til Viterbo. Når Vej-

¹ Angående denne lokalitet så vel som adskillige af de andre her behandlede se Repetti, *Dizionario geografico . . della Toscana* I—IV; sml. Amati, *Dizionario corogeografico dell' Italia* I—VIII.

viseren ved denne by nævner et Didriksbad, skyldes det muligvis, at der ved byen findes en varm kilde; sandsynligvis svarer dog Didriksbad til badet Bagnorea, mellem Bolsena og Montefiascone, hvis navn sættes i forbindelse med kong Theodorik (sagaernes Didrik af Bern). Derfra til den store Suder og videre til den lille Suder: det første af disse steder er utvivlsomt Sutri, det andet muligvis Storta kort nord for Rom. Den lille Suder er ved Glædes-bakken (Feginsbrekka), som er ved nordsiden af Rom. Feginsbrekka må være Monte Mario, hvorfra Rom viser sig for de nordfra kommende; denne højde hæver sig over Ponte Molle, med den Neroniske slette ved sin fod; over Monte Mario gik den gamle via triumphalis. Det italienske navn er muligvis omdannet af mons malus, men de fremmede kaldte bjærget mons gaudii, på grund af pilgrimmenes jubel ved det første syn af Rom, og af denne benævnelse er det islandske navn en oversættelse¹.

Rom siges at være 4 »mile« i længden og 2 i bredden — målene angiver romerske mil (c. 1500 m). Ved længde forstås sandsynligvis retningen øst—vest, på tværs af Tiberen, ved bredde retningen nord—syd, med floden. Afstanden indenfor bymuren i disse retninger kan, incl. Vatikanet, anslås til c. 6 km og 4 km. Der er 5 bispestole, af hvilke Jon baptists kirke, Marie kirke og Stephani et Laurentii kirke udtrykkelig fremhæves, dog beskrives også i det følgende de to andre; her sigtes nemlig til de 5 kardinal-kirker S. Peter, S. Paul, S. Lorenzo fuori le mura, S. Maria Maggiore og S. Johannes i Lateran. Vejviserens første kirke, Jon baptists, er Laterankirken, som ligger i den sydøstlige del af byen; »her er pave-stolen«, siges der. Kirken betragtedes som kristenhedens moderkirke, og hver paves regering indlededes

¹ F.s rette beliggenhed er allerede påvist af G. Neckel, Arkiv f. nordisk filologi xxvii, 368. — En hovedkilde til oplysning så vel om denne lokalitet som om det middelalderlige Rom i det hele er F. Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom I—VIII.

med overtagelsen af denne kirke; den daglige messe holdes her af en kardinal-biskop (»under-biskop« siger Vejviseren). Med de mange, til dels besynderlige relikvier, som nævnes her, har det sin rigtighed, således præputium Christi.

2den kirke, Marie-kirken, er S. Maria Maggiore, som ligger nord for Lateran-kirken. 3dje kirke, Stephani et Laurentii, er S. Lorenzo fuori le mura, som ligger i nordøstlig retning, udenfor byen (c. 1 km fjærnet fra bymuren). Dernæst nævnes Agnes' kirke, som angives at ligge 2 »mil« øst for foregående, retningen er nordligere, ligeledes udenfor byen (c. 2 km fra bymuren og $2\frac{1}{2}$ km fra S. Lorenzo). Hvad der berettes om Constantia er, historisk set, ganske upålideligt, men stemmer med kirkelig tradition.

Herfra regnes tværs gennem byen 4 »mil« til den nu spærrede Porta latina på sydsiden af Rom, en afstand af c. $5\frac{1}{2}$ km; her nævner Vejviseren apostelen Johannes kirke, d. v. s. S. Giovanni a Porta latina, en nu forladt kirke indenfor bymuren ved Via latina. Fra denne kirke, siges der, er kort til den hal, som kong Diocletian ejede. Hermed menes utvivlsomt de lidt nordligere liggende Caracallas (eller de Antonianske) thermer. Disse palads-lignende, imponerende ruiner er tidlig blevne benævnte »palatium« og synes at være blevne henførte til forskellige fyrster, men sandsynligvis er blot ved en let forklarlig forveksling et »Palatium Antonianum« blevet opfattet som »Pal. Diocletianum«. Derimod har Diocletians thermer ligget langt herfra, i den nordøstlige del af byen, og disses rester er langt mindre fremtrædende; i nærheden af disse thermer formodes D.s palads, hvoraf dog kun ubetydelige rester har kunnet påvises, at have haft sin plads. Derefter kommer Marie-kirken: hermed menes S. Maria in Domnica, kort nord for Caracallas thermer.

Derefter martyrerne Johannes og Pauli kirke: dette er den endnu lidt nordligere kirke S. Giovanni e Paolo; de to mænd, som efter traditionen var Constantias hoffolk, skal have lidt døden for deres tro under kejser Julian apostata.

Derefter er den store og prægtige, foroven åbne Alle helliges kirke: herved betegnes selvfølgelig Pantheon, som ligger i byens centrum, betydelig nordligere; den er indviet til jomfru Marie og alle martyrer. Vest (snarere syd) for byen er Pauls kirken med kloster og omgivende 'borg', »som går ud fra Rom«: dette er S. Paolo fuori le mura med tilhørende Benediktiner-kloster (nu ophævet). Den anselige kirke ligger ved Ostia-vejen, 2 km udenfor byen. Kirken og en dertil hørende forstad blev i 9de årh. omgivet med en mur og sikret ved et kastel; i den følgende tid udholdt den flere belejringer, men af disse fæstningsværker ses nu intet spor. Allerede tidligere var kirken ved en porticus forbunden med den oskiske port i bymuren; men denne søjlegang har næppe bestået endnu i det 12. årh. og er vistnok bleven inddraget i befæstningen. Det bliver herefter sandsynligst, at den tilføjede relativ-sætning »som går ud fra Rom«, hører til »borg« som en nærmere forklaring, der udsiger, at befæstningen stod i forbindelse med bymuren¹. Der er her et sted, som hedder Catacumbas: dette er katakomberne ved den nærliggende Via Appia; her hed allerede tidlig en lokalitet »ad catacumbas«, oprindelig betegnelse for den underjordiske kirkegård ved kirken S. Sebastiano. Dette er alt udenfor Tiber, som gennemstrømmer byen og før hed Albana (?). »Udenfor« svarer her nærmest til »øst for«, idet hele den på Tiberens venstre bred liggende del af Rom således kommer til at ligge »udenfor« floden. Det ældre navn for Tiber er i virkeligheden Albula, men den islandske tekst her er usikker. Ved »på denne side floden« betegnes hvad der ligger på Tiberens højre bred, således Peters-kirken med omgivelser. Højest i byen på denne side er Crescentius'-kastel: dette er Castello S. Angelo (Engelsborg), som benævnedes Castellum Crescentii efter den mod kejser Otto III. oprørske stormand Crescentius, som år 998 belejredes her og fandt

¹ Man kunde også oversætte »når man går ud fra Rom«, så at sætningen kun fremhævede kirkens beliggenhed udenfor byen.

døden ved indtagelsen af borgen, som dog senere en tid var i slægtens besiddelse. Derpå kommer det meget store og lange St. Peters »køb-hus« (udsalgssted, bazar). Da umiddelbart efter dette St. Peters-kirken nævnes, må bygningen altså søges i den såkaldte Borgo, bydelen mellem Engelsborg og Peters-kirken, i middelalderen Roms fremmed-kvarter, men dens påvisning er vanskelig. Mærkes kan, at den hele Borgo undertiden benævnes Porticus (—a) St. Petri efter en bedækket søjlegang, som førte til Peters-kirken omtrent fra Engelsborg, hvor en port dannede indgangen til den, — muligvis kunde dette være St. Peters købhus¹. Af her-værende bygninger kan ellers måske snarest fremhæves det af engelske konger anlagte herberg, hvoraf c. 1200 det store, endnu bestående hospital S. Spirito fremgik. At »købhuset« skulde betegne den gamle St. Peters kirkes store atrium, synes mindre rimeligt. Derefter kommer den herlige Peters kirke. Rigtig angives, at indgangen til kirken er fra øst. Således var det også i den gamle Peters-kirke; fra den foranliggende prægtige forhal (atrium) førte 5 døre ind til de 5 skibe; hvor hovedskibet afsluttedes med en mægtig bue, stod et alter over apostelgraven. Fra uvist hvilken kilde tilføjer Vejviseren, at her var Peter også i fængsel — muligvis i tilslutning til at Peters-kirken var bygget op til Caligulas cirkus, som i middelalderen kaldtes Palatium Neronis. Peters-kirkens længde og bredde i fod angives dernæst på latin, altså utvivlsomt hentet fra en skriftlig kilde; længdeangivelsen svarer noget nær til en opgivelse hos Gregorovius, ifg. hvilken den var 500 »palmer« lang. Petri kors, siges endvidere, stod nær ved højalteret. Efter traditionen skal Peter være korsfæstet i Caligulas cirkus, og stedet påvistes nær ved kirken. Når Vejviseren siger, at halvdelen af Peters og Pauls ben gemmes i højalteret, stemmer det med katolsk

¹ Anlægget ødelagdes flere gange, sank bl. a. i ruiner under en kamp 1084, men er genopført 1130—43; falder påny 1167 (Gregorovius 4. udg., IV. 238, 551).

tradition, kirken er også indviet til bægge apostle; hvorledes det har sig med de 25 ben af Christi disciple, må stå hen. Angående Vejviserens angivelse, at i Peters-kirken hviler pave Sylvester, indskrænker det sig til, at i pave Sylvesters alter gemmes hans arm, men rigtigt er, at pave Gregor den store er begravet i Peters-kirken. Ude »vest« for kirken er Peters nål: det er Peters-pladsens obelisk, nu øst for kirken, som den gang stod syd for kirken, i Caligulas cirkus (flyttet 1586). Ifølge Vejviseren er navnet Roma særlig knyttet til bydelen »nord for« Tiber — d. v. s. til Tiberens højre bred, altså Peters-kirken med omgivelser —, medens bydelen »syd for« Tiber hed Lateran, men tilsammen udgjorde de dog byen Rom.

Efter at have beskrevet Rom fortsætter Vejviseren med en i det hele klar og pålidelig oversigt over stationer og mærkelige steder i Mellem- og Syd-Italien, som ikke giver anledning til mange bemærkninger. Her angives 2 vejlinjer fra Rom over Capua til Benevent. Den ene førte over Frascati (det gamle Tusculum) [tekstens ulæselige ord, T... am?, kan næppe betegne nogen anden by] — Ferentino — Ceprano — Aqvino — Capua — Benevent. Ved Ceprano mærkes grænsefloden Garigliano, som skiller mellem Romer-riget eller Italien og det Sicilianske rige, således at syd for floden ligger Campanien eller Apulien¹. Ved Ceprano fremhæves det nærliggende berømte, befæstede Benediktiner-kloster Monte Cassino — med dets talrige kirker, hvoraf 6 særskilt nævnes, relikvier, udelukkelse af kvinder, — alt i nøje overensstemmelse med de virkelige forhold; den ved bjærgets fod liggende by Cassino, tidligere S. Germano, er Vejviserens Germanus-borg. Som mærkelig ved sine læger anføres

¹ Med »syd for« er tekstens »udenfor« gengivet, Vejviseren har også i det følgende en lignende brug, og i Fritzners ordbog III 811⁶ anføres adskillige eksempler på *út* i betydningen »sydover mod Verdens Ende, i Retningen som fører ind gennem Middelhavet til de ved eller hinsides dets inderste Bund liggende Lande«.

sydvest for Benevent (c. 50 km) byen Salerno, hvis lægeskole blomstrede i 10.—13. årh. og navnlig efter universitetets stiftelse 1150 nåede verdensberømmelse. Fra Benevent springer beretningen (c. 100 km) over til Italiens østkyst, til byen Sipontum med det nærliggende Monte Gargano. Også her er beskrivelsen ganske stemmende med virkeligheden, før Sipontum i det 13. årh. afløstes af det nærliggende Manfredonia. Den del af byen, som siges at ligge oppe på bjærget, er byen S. Angelo med en fra 11. årh. af berømt valfartskirke; her vises S. Michaels hule (hvor engelen havde åbenbaret sig); ærkeengelens silkedug synes at have sit tilsvarende i et rødt alterklæde. Derpå opregnes langs kysten fra nord til syd byerne Barletta—Trani—Bisceglia—Molfetta—Giovinazzo—Bari, den sidste udmærket ved relikvierne af den hellige biskop Nikolaus af Myra, som overførtes hertil 1087. Nu går beretningen over til redegørelsen for den anden vej fra Rom over Capua til Benevent. Denne vej fører til Albano, hvor rejsen ad Via Appia (Trajans-bro) begynder, over Terracina (Terentiana)—Fondi—Gaeta—Capua—Benevent. Herfra springes igen (c. 200 km) til halvøens østkyst, hvor byerne Monopoli (noget sydligere end Bari) og Brundisium nævnes. »Flaians-bro« (fejlskrift for Trajans-bro), om hvilken det siges, at dens længde svarer til en 3 ugers rejse, og at den fører gennem ufremkommelige moradser og skove, er utvivlsomt Via Appia, som oprindelig anlagdes mellem Rom og Capua, senere forlængedes til Benevent og derefter til Brundisium. Kejser Trajan udbedrede vejen over de Pontinske sumpe, og denne strækning benævntes da efter ham, ligesom også et af ham anlagt vejstykke i den østlige del af halvøen bar navnet Via Trajana. Via Appia i dens hele længde anslås til c. 540 km. Når Vejviseren lader Via Appia begynde ved Albano, stemmer dette med, at stykket nærmest Rom under de bestandige uroligheder i 12.—13.) årh. var bleven ødelagt og nedlagt som vej; i øvrigt skal Via Appia i det hele på denne tid have været i en dårlig for-

fatning og kun lidet befærdet. Terentiana må nødvendigvis betegne Terracina, og navnets besynderlige form skyldes snarest forvanskning under nedskrivning. Werlauff mener, at den tilføjede bemærkning om, at Romerne indtog byen, og at den derefter er lille, beror på en forveksling med byens hærgning ved Alarik. Nærmere ligger, at her sigtes til Romernes erobring af denne by 404 f. Kr., og da er alt i orden (se Livius' beretning ved år 349 p. R. c.)

Efter at Brundisium er nævnet, følger nogle angivelser om byer og lokaliteter ved det adriatiske hav, som dog næppe alle må opfattes som stationer på den videre rejse til det hellige land. Det gælder således Venedig og Dyrrhachium; om den førstnævnte, som siges at ligge længst inde i bugten, fremhæves, at den er sæde for en patriark¹, og at her findes Markus' og Lukas' relikvier; angivelsen synes for Lukas' vedkommende at bero på en misforståelse, da dennes relikvier først i det 15. årh. kom til Venedig. Derimod er Marie-havn vistnok station; den betegnes som liggende kort fra Duracur (Dyrrhachium, Durazzo i Albanien), som om dennes beliggenhed kunde forudsættes bekendt; ved Marie-havn forstås utvivlsomt havnen Kassopo på nordkysten af Korfu, ved en til den hellige Jomfru indviet kirke, ifg. Riant Santa Maria del Kassopo. Derpå følger Visgards-havn og Engilsnes. V. er Porto Guiscardo på den joniske ø Kephallonia, ved Canal G. mellem denne ø og Ithaka, Engilsnes er forbjærget Cap Malea (C. S. Angelo) på Moreas sydostspids. Fra Engilsnes, siges der, er »kort til øen Paciencia eller Sikilø«; her opgives næppe to navne for en og samme lokalitet, men foran Sikilø (-ey) må et »til« underforstås, så at meningen bliver, at afstanden til bægge disse lokaliteter er kort fra Cap Malea. Af de to navne betegner P. utvivlsomt øen Sapienza ved Moreas sydvestlige kyst². Sikiley er øen

¹ Ærkebiskoppen i Venedig fører titel af patriark, men denne værdighed skal dog ikke være ældre end 15. årh.

² Blot med omstilling af et par bogstaver: sml. Pontremoli—Montreflar.

Cerigotto sydøst for Cap Malea, mellem Cerigo og Kreta, hvis nygræske navn udtales »Sescilio«¹. Når disse to små-øer nævnes, er det vel for den førstes vedkommende, fordi den, som forsynet med en god havn på nordsiden, ofte benyttedes som anløbssted; den sidste er sandsynligvis bleven passeret, når rejsen lagdes forbi Kreta, men muligvis er det væsenlig dens navn, der har fængslet opmærksomheden ved sin lydlighed med den bekendte italienske ø Sicilien, og som Vejviseren gengiver med det nordiske navn på denne ø, hvad enten abbed Nikolaus selv har forvekslet de to øer eller ej; tydelig er forvekslingen ved den tilføjede oplysning om vulkaner og varme kilder på øen, som dog kan skyldes redaktøren eller være et senere indskud; vulkansk er nemlig øen ikke, men ufrugtbar, utilgængelig og sjælden besøgt; der knytter sig en del overtroiske forestillinger til den. Derefter (d. v. s. regnet fra Engilsnes) er byen Martini, i Bulgarien. Forklaring på dette stednavn, som Riant gengiver ved »San Martino de Laconie«, får man, som dr. Kinch velvillig har påpeget for mig, hos K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters* (Berlin 1909), hvor s. 510 i *Portolan Rizo* (en incunabel, Venedig 1490) angives, at mellem Cap S. Angelo og kastellet Malvasia (15 migl. fra hver) ligger Martin Carabo, som er en god ankerplads (?) ved vinde fra nord til sydvest; udgiveren slutter heraf, at det må være et landingssted på Moreas østkyst ved Cap Camilo. Det er interessant, at denne lokalitet regnes til Bulgarernes land, som Vejviseren altså udstrækker til den græske halvøes sydspids; Slaverne havde i virkeligheden også i den tidlige middelalder oversvømmet næsten hele halvøen. Fra Martini sejler man til øen Ku (Kos), hvor vejene fra Apulien og Konstan-

¹ For oplysning om denne gådefulde lokalitet skylder jeg dr. K. F. Kinch tak. Han har henledet min opmærksomhed på, at denne ø i venetiansk tid regelmæssig kaldtes *Sicillo*, og givet den tilhørende forklaring: øen hed i oldtiden *Αἴγυλα* (gedeøen), som i den byzantinske tid blev *σ' Αἴγυλιο*, vistnok udtalt Sescilio.

tinopel mødes. Hertil føjes en retnings-angivelse for sejlad-
sen på Ku i forhold til Apulien og Kreta, af hvilke den sidste,
at Kreta ligger mod syd, er rigtig nok, og den første (at ret-
ningen mod Ku er nordost) bliver det ved at rette originalens
á (til) til af (fra). Syd for Ku angives ligeledes øen Rhodos at
ligge. Fra Ku sejler man over til Grækenland, til Røde-
kastel — derpå kommer Patera — derpå Mirrea. Ved Græ-
kenland forstås her den til det østromerske rige hørende del
af Lille-Asien med tilliggende øer. Røde-kastel (Rauði kastali)
er øen Kastello-ryzo (Meis, oldtidens Megiste) ved Lille-Asiens
sydkyst, Patera (Patara) og Mirrea (Myra) ligger noget østligere,
på fastlandets kyst. Bægge byerne nævnes i forbindelse med
den hellige Nikolaus, om hvis lævned i øvrigt ikke meget vides;
dog henføres almindelig hans fødsel til P., hans biskoppelige
virksomhed til M.; hvortil Vejviseren sigter ved oplysningen
om hans i Patera endnu stående skole, får stå hen. Fra My-
ra, siges der, er kort til Jalandanes i Tyrkland: Jalandanes er
det lidt østligere Cap Chelidonia. Denne lokalitets henførelse
til Tyrkland betegner utvivlsomt stedet som hørende under
det seldschukiske rige, som strakte sig tværs over midten
af Lille-Asien (fra nord til syd) med Iconium som hovedstad.
Denne opgivelse tør næppe forkastes, da forfatteren i det
hele er vel underrettet, selv om de historiske atlasser først
fra c.1200 viser et tilsvarende omfang af dette muhamedanske
rige¹. Fra Jalandanes angives afstanden til det syd for
liggende Cypern, og derefter nævnes golfen (bugten) ved Adalia
øst for Cap Chelidonia, dels med den nordiske omdannelse
Atalsfjord, dels med det »græske« navn, som her får formen
Gullus (fejlskrift for Gulfus) Satalie; »Satalia« er portolaner-
nes betegnelse for byen Adalia, hvorefter bugten tager navn.
På Cypern fremhæves byen Beffa (portolanernes Baffa, æl-
dre Paphos, på sydkysten), ifølge denne kilde med en besæt-
ning af nordiske lejetropper i den græske kejsers tjeneste,

¹ Se Droyssen, Hist. Handatlas nr. 74—75; sml. Spruner, Gesch. Hand-
atlas nr. 86.

mærkelig for Vejviseren som dødsstedet for den danske konge Erik ejegod (på en rejse til det hellige land 1103), til hvis omtale knyttes beretningen om denne konges to italienske stiftelser, som tilhører en tidligere pilgrimsfart af ham (1098), ligesom da også indledes oprettelsen af det ligeledes her nævnte danske ærkebispedømme. Fra Cypern rejses over søen til Akrsborg, i Jorsalaland. Akrsborg er Akka (biblens Akko, korsfarernes Saint Jean d'Acre), som under Ptolemæernes herredømme beholdt navnet Ptolemais; når Vejviseren henfører Ptolemais-navnet til den nærmest følgende by, skyldes det en af de i beretningen oftere forekommende omstillinger af forklarende enkelt-sætninger, som enten kan skyldes en afskriver eller en første hånds notits efter mundtlig meddelelse. At byen siges at ligge i Jorsala-land betegner, at den udgjorde en del af kongeriget Jerusalem; den erobredes også allerede af korsfarerne 1104 og tabtes først 1291.

Derpå er [sydefter] Chafarnaum—Cæsarea—Jaffa (Joppe)—Askalon. Chafarnaum var navnet på et lille fort syd for Akka (ved det nuværende Athlit). Det derefter nævnte Cæsarea erobredes af korsfarerne 1101. Jaffa erobredes 1099, og kong Balduin sejrede her over Muhamedanerne 1102, men at kong Balduin og Sigurd Jorsalafarer skulde have indtaget denne by, beror på en forveksling med Sidon, som de i forening erobrede 1110. Derimod landede Sigurd Jorsalafarer (ifg. fremmede kilder) ved Jaffa. Interessant er bemærkningen om Askalon, at den er hedensk, og som derfor regnes til Serkland; denne by erobredes nemlig først af de kristne 1157 (og var derefter i deres besiddelse til 1191), så angivelsen passer ganske med tiden for abbed Nikolaus' rejse (c. 1150).

Derpå opregnes byerne »øst for« (d. v. s. nord for) Akrsborg, nemlig Syr (Sur, Tyrus)—Seth (Saida, Sidon)—Tripolis—Lic (Laodicea)—samt Antiochia, ved bunden af den efter denne by benævnte fjord, som anføres med bynavnet i nordisk omformning, Anpekia-fjord, alle i Syrien. At St. Peter satte sin patriark-stol i Antiochia, som Vejviseren udtrykker sig,

stemmer med, at efter gammel tradition var den hellige Petrus grundlægger af kirken her og i nogle år dens overhoved. I landskabet Galilæa, som siges at ligge som opland indenfor Akka, nævnes bjærgene Tabor; derefter opregnes [sydefter] lokaliteterne Nazaret—Gilin—Johannes-kastel, for-dum Samaria, —Nepl—Casal—Maka Maria—Jerusalem. Ved Tabor fremhæves Moses' og Elias' åbenbaring, hvorved sigtes til det bekendte sted i evangelierne om Christi forklaring på bjærgene, da Moses og Elias viste sig for de tilstedeværende apostle; til minde om Peters ord »Herre, her er godt at være« etc. var her ifg. et gammelt itinerar (Adamnanus, 7. årh.) bygget 3 kirker: for Christus, Moses og Elias¹. Nazaret fremhæves som Christi hjem, men med en urigtig angivelse af tidslængden for hans ophold her, hvis kilde ikke er påvist. Den derefter nævnte landsby Gilin er utvivlsomt Jenin (Dschenin). Når det om Samaria siges, at den nu hedder Johannes-kastel, og at her fandtes Johannes baptists relikvier, stemmer det med, at her i 12. årh. af korsfarerne byggedes en biskoppelig Johannes-kirke, i hvis krypt befinder sig Johannes døberens foregivne grav. Den her nævnte Jakobs-brønd hører rettelig hjemme ved den følgende lokalitet Nepl, hvor der i tidligere tid stod en kirke over kilden (se Adamnanus); forvekslingen kan muligvis skyldes, at Nepl (Sichem) lå i landet Samaria². Mellem Nepl, som svarer til Nablus (Sichem), og Jerusalem nævnes Casal og Maka Maria. Dette sidste er utvivlsomt El-Bireh (eller Birra), en landsby c. 17 km nord for Jerusalem, som i korsfarertiden benævnedes Mahomeria major og da havde større betydning end nu. Mod nord grænsede den til landsbyen Casale Salome (det nuværende Salemie), som må svare til Vejviserens

¹ Ved »Adamnanus« betegnes det i *Itinera Hierosolymitana* . . . *bellis sacris anteriora* I, Genève 1879 (Société de l'Orient Latin) udg. »Arculfus, *Relatio de locis sanctis*, ab Adamnano scripta c. 670«.

² Dog knytter Mandeville (dansk oversættelse s. 57) også navnet Jakobs-brønd til en kilde ved Samaria, som nævnes hos Adamnanus (II, 20).

Casal, i korsfarertiden den almindelige betegnelse for jordegods i kongeriget Jerusalem¹.

I Jerusalem fremhæves den for oven åbne hellige gravs kirke med stedet for Christi kors og blodsporene, samt lystænding påskeaften, alt ganske svarende til hvad der indeholdes i en udførligere, i flere håndskrifter bevaret Jerusalemsbeskrivelse, som også er optaget i den efter Vejviseren følgende del af den lille jordbeskrivelse (Alfræði s. 26—29). At Jerusalem er verdens midtpunkt, hvor solen ved mid-sommertid skinner lodret ned, er gammel kirkelig tradition. I Jerusalem nævnes endvidere det rige Johanniter-hospits, som fra 12. årh. var i stærk udvikling; fremdeles Davids tårn², Herrens tempel og Salomons helligdom. Davids tårn var fra gammel tid en af byens seværdigheder, og ved korsfarernes erobring af Jerusalem 1099 udgjorde det en vigtig del af befæstningen. Ved Herrens tempel (Templum Domini) forstås den til en kristelig kirke forvandlede Omars moske på tempel-pladsen; sydligere på samme plads, i en del af det kongelige slot — hvor moskeen el Aksa stod —, lå Tempelherreordenens residens (fra 1119), som det mentes på Salomons tempels grund, hvorefter ordenen benævntes; denne bygning betegnes her som Salomons storkirke (musteri). Af lokaliteter i Jerusalems omegn anføres Sion—Bethlehem—Bethania, med de til dem knyttede hellige minder, endvidere det døde hav med Jordan-floden, — til beretningen om, at den ikke blander sig med søen, findes også anden-

¹ Se T. Tobler, *Topographie von Jerusalem I—II*, Berlin 1853—54, II, s. 495 ff., og R. Röhricht, *Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens* (Zeitschrift des deutschen Palaestina-Vereins X, 1887). Den i Antq. Russes (II, 411) udtalte formodning, at ›Maka[m]‹ i Maka Maria skulde svare til det arabiske ›Makam‹, en helgengrav, og at denne lokalitet skulde være ensbetydende med jomfru Maries grav i Josafatsdal, er ganske usandsynlig, så meget mere som denne sidste omtales i det følgende, umiddelbart efter beskrivelsen af Jerusalem.

² Utvivlsomt ved fejlskrift har den islandske original ›tiorn‹ (dam) for ›turn‹ (tårn).

steds paralleler; fremdeles Oliebjærget med Josafats-dal og jomfru Maries grav, som stadig påvises her (en nærmere beskrivelse af denne med tilhørende kirke foreligger i jordbeskrivelsen, *Alfræði* s. 30). Herefter nævnes *Querencium* fjældet, d. v. s. bjærget Karantal (*Quarantan[i]a*). Dette navn er siden middelalderen knyttet til en ufrugtbar bjærgryg i nærheden af Jericho, hvortil Christi 40 dages faste og efterfølgende fristelse henlagdes; traditionen skal ellers kun kunne følges tilbage til 13. årh.; i så fald er *Vejviseren* (under forudsætning af, at beretningen her stammer fra 12. årh.) ældste kilde. Hvor Jericho stod, ligger ifølge *Vejviseren* Abrahams kastel og Abrahams sletter; de sidste svarer åbenbart til den hos Mandeville (den danske udg. s. 52 ²⁴) nævnte *ortus Abrahæ*. Jordan siges at skille mellem Arabernes land »uden for« (ø: øst for) floden og Syrien på denne side. Ved Jordan anføres et kapel, bygget på det sted, hvor Christus afklædte sig; dette kendes også fra en gammel pilgrims-beretning fra 7. årh. (*Adamnanus*). Til bestemmelsen af Jordans beliggenhed (breddegrad) giver *Vejviseren* polhøjden, udregnet ad praktisk vej ved den fremgangsmåde, at en på flad mark, på ryggen liggende mand anbringer sin knyttede hånd med oprejst tommelfinger på sit bøjede knæ; han vil da have polarstjernen i højde med sin tommelfinger. Denne iagttagelse grunder sig utvivlsomt på et af beretteren (abbed Nikolaus) eller en mand i hans følge udført forsøg. Resultatet vil blive en højde over horisonten af c. 32° , og ifølge en angivelse i *Antq. Russes* er polarstjernens højde ved Jordan nord for det døde hav (under $31^{\circ} 50'$) $30^{\circ} 30'—33^{\circ} 30'^1$.

¹ En ven af mig har ifg. velvillig meddelelse eftergjort forsøget i en stue ved at lægge sig på gulvet med hovedet tæt op til væggen og sigte over den oprejste tommelfinger til den modsatte væg, hvor det punkt afsattes, hvor synslinjen traf væggen. Der udkom da en retvinklet trekant, bestående af 1. synslinjen fra øjet til væggen som hypotenuse, 2. højden fra det punkt, hvor synslinjen træffer væggen, ned til gulvet, eller rettere til det punkt over gulvet, som er i lige højde med øjet, 3. øjets afstand fra den modsatte væg. Af disse sider lod nr. 2 og 3 (katheterne) sig let måle.

Sluttelig nævnes nogle vejlængder fra Palæstina til Norden, altså i omvendt orden af den tidligere opregning: fra Jordan til Akrsborg (hertil ingen tilsvarende tidligere angivelse), — fra Akrsborg over havet til Apulien (uden tilsvarende), — fra Bari til Rom (14 dages gang, uden tilsv. tidligere angivelse for den hele strækning, sml. dog, at Trajans bro [Via Appia] siges at tage 3 uger, men dette vistnok kun som historisk oplysning, uden at denne derved betegnes som pilgrims-vej), — fra Rom til Alperne (siges her at tage små 6 uger), — fra Alperne til Hedeby (3 uger); — fra Hedeby til Viborg og fra Viborg til Ålborg svarer angivelserne til udrejsens.

Herefter anføres abbed Nikolaus som hjemmelsmand for hele den forangående Vejviser og hyfortegnelse »og al denne kundskab«. Der er heller næppe grund til at betvivle, at vi her har en i alt væsenligt uforandret gengivelse af abbedens mundtlige beretning om, hvad han personlig havde iagttaget på sin rejse, som utvivlsomt er gået over Rom til det hellige land. Angående Lille-Asien, Syrien og Palæstina synes han endog særlig vel underrettet. Bestemte indskud lader sig ikke påvise, anakronismer heller ikke, og de ikke mange unøjagtigheder er af den art, som ved mundtlig beretning er let forklarlige. Mulig omstilling af enkelte sætninger hist og her er i det foregående påpeget (Bernhards hospits—Peters hospits, Arnblak—Matildes hospits, Akrsborg—Capharnaum). Hvorledes sprogskiftet ved Minden skal forklares, er tvivlsomt. Ovenfor (s. 66) er antydnet, at den fritstående, korte sætning »nu skifter sprogene« kunde gælde overgangen fra Danmark til Saxland og være omstillet. Privat er fra kyndig side den formodning udtalt, at da Minden benævnes Mundio-borg, så at navnets første del bliver ligelydende med det nordiske navn på Alperne (Mundio), havde rejseberetningens redaktør fejlagtig til Mundio-byen

Deraf var det ikke vanskeligt at udregne vinklen ved øjet, som svarer til polarstjærnens højde over horisonten ved Jordan; den udgjorde knap 32°.

(Minden) henført en oplysning af abbed Nikolaus om Mundio-bjærgene som sproggrænse; dog synes det noget usandsynligt, at abbeden skulde have haft mere øre for overgangen fra et romansk sprog til et andet end f. eks. fra tysk til fransk i Schweiz. Selv om forvekslingen af de to Sicilier næppe kan tiltros abbed Nikolaus, behøver den ikke at skyldes senere indskud, men kan være første redaktørs tillæg. Tilbage bliver en unøjagtighed angående Jaffas erobring, beliggenheden af Jakobs brønd (der dog kan skyldes tilhøreren) og muligvis ang. helgenlævningerne i Venedig, som abbed Nikolaus ikke har besøgt. I øvrigt strider en tilblivelsestid ved midten af 12. årh. ikke mod nogen af de talrige, helt igennem nøjagtige enkelt-opgivelser og bestyrkes f. eks. ved omtalen af domkirken i Köln som en Peters-kirke, ved at Arnsburg ikke nævnes som kloster, ved angivelserne om St. Paolo-kirken i Rom, Pisa, Salerno, Via Appia, ved opfattelsen af Grækenland-Bulgarien og Tyrkernes rige.

ILIANS-VEJEN.

Efter angivelserne ved Vejviserens slutning af vejlængderne fra Bari til Rom og videre over Alperne til Hedeby følger oplysningen: »men østligere, ad Ilians-vejen, er 9 ugers rejse«. Her omtales for 2. gang denne vej, om hvilken forud (s. 56) er nævnt, at når man på rejsen nordfra er kommen til Piacenza, støder man på Iliansvejen. Forståelsen er bægge steder særdeles vanskelig. Werlauff vakler mellem at sætte benævnelsen i forbindelse med bynavnet Ilanz i Graubünden eller med det nordiske navn på helgenen St. Ægidius, hvis relikvier dyrkedes i den sydfranske by St. Gilles. Da vejen efter hans skøn må være benævnt efter et valfartssted, hvortil den fører, og da Ilanz ikke er noget sådant, bestemmer han sig dog for St. Gilles, uagtet i Vejviseren på det sidste af de steder, hvor navnet forekommer, tekstens *e ystra* (østligere) da må rettes til *vestra* (vestligere). Senere har E. Oehlmann i sin grundige afhandling »Die Alpenpässe im Mittelalter« (Jahrbuch f. schweizerische Gesch. III—IV, Zürich 1878—79) bestemt udtalt sig for Ilanz (III, 265—67) [til

hvem W. Heyd, *Die Alpenstrassen im Mittelalter*, Ausland, 55 Jhg. 1882, s. 461—67 skal have sluttet sig], hvorimod A. Schulte i sin *Gesch. des mittelalterlichen Handels u. Verkehrs* (I, 100) bestemt udtaler sig for St. Gilles.

At opfatte Iliansvejen som vejen over Ilanz er meget fristende. Pilgrimme nordfra vilde da fra Bodensøen, hvor det i gammel tid af nordboere stærkt besøgte kloster Reichenau ligger, og hvor klosteret St. Gallen heller ikke er langt borte, have fulgt Rhindalen til Chur og herfra videre til Ilanz (lat. Iliant, Illande, Hilliande), i ældre tid dalens vigtigste by, og forbi den have fortsat vejen til det ansete Benediktinerkloster Disentis ved Rhinens kilder, hvorfra en forholdsvis let overgang over passet Lukmanier førte over Alperne gennem Blenio-dalen til et punkt ved den nuværende St. Gotthardsbane, hvorfra vejen naturlig vilde fortsætte sig over Milano til Piacenza; og fremfor alt, man vilde herved undgå tekstrettelse, der altid er mislig, når den ikke ellers kan begrundes. Det betænkelige ved denne antagelse er, at intet vidnesbyrd foreligger om, at nordiske pilgrimme har taget den vej, eller at navnet Ilanz har været kendt i Norden.

Går man ud fra, at Iliansvejen sigter til St. Gilles, bliver vejretningen [til og fra Rom] tilsyneladende urimelig: fra denne i Rhonemundingerne liggende by et par breddegrader mod nord, gennem Durance-dalen over Mont Genève i de Cottiske Alper, og derefter mod øst gennem Piemont til Piacenza; men foruden kystvejen langs Middelhavet, ad hvilken det kan have været vanskeligt at komme videre sydpå i Italien, fandtes ingen brugelig forbindelsesvej mellem Frankrig og Italien sydligere end denne. Til støtte for opfattelsen af Iliansvejen som vej til St. Gilles fremhæves den stærke dyrkelse i Norden af St. Ægidius under navnet Ilian; herom foreligger dog i virkeligheden ikke meget. Sagaerne kender kun en enkelt valfart til St. Gilles, som her kaldes »Ilandsborg«, nemlig den islandske høvding Ravn Sveinbjørnssons besøg i forbindelse med valfart til Thomas i Canterbury og St. Jakob i Compostella (c. 1200); Ægidius-messe er vel optaget i nordiske kalendere, men spillede ingen særlig rolle, og kun ganske undtagelsesvis nævner kilderne helligdagen i nordisk form (Ilians-messe). Desværre vides meget lidt om pilgrimsstationerne på de nordiske valfarter. De islandske kilder nævner en vestre vej gennem Frankrig og en østre vej, der ad forskellige ruter må antages at være gået gennem Tyskland; foruden det her behandlede itinerar kendes kun en række stationer fra en islandsk optegnelse fra c 1300 (*Hauksbók*); som viser, at man den gang også benyttede en vej over Brenner-passet. Den vigtigste grund til at henhøre Iliansvejen til St. Gilles er formod-

ningen om, at benævnelsen må indeholde et helgennavn, og på den anden side at Ilanz-vejen fuldstændig mangler tilknytning til andre kilder. Spørgsmålet kan næppe afgøres. Selv efter foretagen tekstrettelse bliver der for St. Gilles hypotesen adskillig uklarhed tilbage: ad hvilken vej kom pilgrimmene til St. Gilles? og ad hvilken vej går den ni ugers rejse hjemefter?

Vejviseren, som indeholder så mange fremmede stednavne, afgiver interessante eksempler på de måder, hvorpå sådanne optoges i nordisk (særlig oldnorsk-islandsk) sprog.

1. Mange forblev helt eller i alt væsenligt uforandrede. Dette gælder f. eks. de italienske navne Augusta (A. prætoria = Aosta), Benevent(-o), Lúka (Lucca), Lúna, Mala mulier, Padus, Pisis (af lat. Pisae), Plazinja (Piacenza, lat. Placentia), Sepont(-um), Tár (Taro), Tífr (Tiber), Tuscia. Også Spíra for Speier i Tyskland er en uforandret gengivelse af den latinske form. Nogle italienske navne har et mere fremmedartet udseende, men formerne står mærkværdig nær ved de i middelalderlige italienske søkort og lodsøger (portolaner, citerede som K, ɔ: Kretschmers udg.) forekommende, således Bár (Bari; Bar K), Barl (Barletta; Barlit K), Brandeis (Brundisium; Brandeiz K), Gariliam (Garigliano; Garilliam K), Gaida (Gaeta; Gaita K), Manupl (Monopoli; Manopoli K). Længere østpå kan mærkes Duracur (Dyrrhachium; Duraço K), Martini (Martin Carabo), øerne Krít (Kreta, nygræsk Kriti) og Kú (Kos, nygr. Ko). Særlig gælder det om navnene på den syriske kyst og i Palæstina, at de kun sjælden er undergåede nogen større forandring. Lík (Lic) for Laodicea ligger nær ved søkortenes Licia, Seth svarer til Said (Zaito), Syr til Sur (Syro); Ptolemaida for Ptolemais forekommer i ældre, latinske itinerarer.

2. Adskillige navne modtog en stærkere eller svagere til læmpning, oftest i den hensigt at give navnet en nordisk klang. Et hyppig genkommende, forklarende tillæg til navnet er det nordiske -borg (by), ofte ledsaget af en ændring af det forangående fremmednavns form. Sådanne navne er Boslaraborg

(Basel, lat. Basilia), Bóternisborg (Viterbo, lat. Bithervium; i Philip Aug.s itin. Biterne), Ferðuborg (Verden), Fívizuborg (Vevey, Viviscum; åbenbart påvirket af tysk udtale), Florenziusborg (Ferentino, gennem Fiorentino), »Hanabruin«-borg — forvansket?, variant Hábrunniborg, (Hannover), Klerkaborg (S. Quirico, men i middelalderlige itin. S. Clericus, Saint Clerique), Malfetaborg (Molfetta; Malfet[t]a K), Meginzuborg (Mainz, lat. Moguntia), Melansborg (Milano, lat. Mediolanum), Mundiuborg (Minden, lat. Minda, Mynda, Munda), Róma-borg (ved siden af Róma, Róm), Støðuborg (Stade), Társborg (Borgotaro), Walsoborg (Walsroda). I nogle tilfælde, hvor bynavnet endte på -burg, er dette ændret til »borg« samtidig med forleddets omdannelse, således Arinsborg (Arnsburg), Vívilsborg (Wiflisburg = Avenches); i nogle italienske lokaliteter kan -borg have tilknytning til italiensk »borgo«, således Donnaborg (Borgo S. Donnino), muligvis også Sanctinusborg (Borgo S. Ginesio?). De tyske navne på -heim får allerede ved tillæg af nominativ-mærket -r et nordisk præg, således Gandurheimr (Gandersheim), Hildisheimr (Hildesheim), hvor dog også første led fremtræder med særskilt nordisk betydning; en nordisk klang får Friðlar (Fritzlar) ved en fremmed lydforbindelses afløsning af ð, og — ved en rigtig nok temlig stærk omformning — Heitsinnabær (Itzehoe). Af andre omdannelser — uden særlig nordisk betydning — kan af tyske og tilgrænsende lokaliteter mærkes Kolni (Køln, lat. Colonia), Horus (Horhausen, ældre Horohus), Kiliandr (Kaldern, ældre Calantra), Trekt (Utrecht — med bortkastelse af første stavelse, som oftere ved optagelse af fremmedord), Sólatrar (Solothurn, lat. Solodurum). I Italien bruges for Lombardiet det til Longobardersagnet knyttede Langbarðaland (ved siden af Langbardia); for dalføret langs Stur[i]a er dannet Styrjuland; ved bogstavomstilling er opstået Montreflar af Pontremoli; Marteinskamrar er en fri gengivelse af »Camera« ved Pont St. Martin. I adskillige navne genkendes ordet »mont«, således, foruden Mundio og Munbard, i Cle-

munt, Kioformunt, Semunt, ligesom det i Montakassin er beholdt temlig uforandret. Noget fjærnere fra grundformen er navne som Fundiana (Fondi, ældre Fundi), Ívent (Giovinnazzo, ældre Juvenatium), Púll (Apulien), Separan (Ceprano), Traon (Trani), — sml. det muligvis forvanskede Terentiana for Terracina. Siciliens navn (Sicilia) omformes til Sikil-ø, og med benævnelsen på denne velkendte ø sammensmeltede det næsten ligelydende navn på den lille græske ø Sicillo (Sescilio, Cerigotto). I eller ved det østlige Middelhav kan fremhæves Paciencia, vistnok af Sapienza ved bogstavomstilling, Róða (Rhodos; Rodo K, hvortil den nordiske form rimeligvis er dannet som nominativ), Kípr (Cypern, græsk Kypros), Jalandanes (Cap Chelidonia; Selindonie K).

3. Udpræget folkeetymologisk omdannelse, tildels af dristig og vellykket art, frembyder adskillige navne. Akrsborg (for St. Jean d'Acre) indeholder det nordiske akr (ager); Anþekja i Anþekjufjórðr er en omdannelse af Antiochia med tanken på nordisk þekja (tag) og muligvis partiklen and- (mod); Arnblakkr, der sandsynligvis gengiver Arno bianco, er formodenlig opfattet som den blakkede Arno; Atalsfjórðr om bugten ved Adalia viser hen på »atall« (slem)¹. Feneyjar (Sumpøerne) for Venedig er en næsten genial gengivelse; ret overraskende — som flere i det følgende — er Friðsæla (Fredlykke) for Vercelli. Harsefeld er bleven til Horsefjæld (Horsafell), Ivrea (ældre Ivoreia) til Fyrsteø (Jøfurey); det hyppig genkommende Jórsalir for Jerusalem har som 2. led »salir« (sale); Kápa for Capua fører tanken hen på det ligelydende nordiske ord for »kappe«; Langasýn for Siena synes at bero på en omtydning af navnet i forbindelse med iagttagelsen af den vide udsigt fra den højtliggende by; Lúnusander er en overraskende omtydning af Lunigiana, da udtrykket »sande« (sandar) i virkeligheden ikke er nogen

¹ Når Vejviseren siger, at Grækerne kalder bugten Gulfus Satalie, er »gulfus« en latinisering af det græske *κολπος* (*κολπος*); Satalia er den middelalderlige benævnelse for Adalia (Attalia).

træffende betegnelse for denne frugtbare slette; Pavia (lat. Papia) bliver til Paveø (Papey), Paderborn til Paddebrønde (Pøddubrunnar); Sutri (og måske tillige Storta) bliver til Suder (s: skomager), Etroubles (Restopolis) til Trælletorp (Þrælaþorp).

4. Undertiden benævnes en by ikke med sit egentlige navn, men efter sin lokalhelgen: således Flaviansborg for Montefiascone (sml. dog Burgo S. Flaviano), Kristínuborg for Bolsena (som i Philip Augusts itinerar nævnes Sancta Christina), Maríuborg (sandsynligvis Sarzana), Martinusborg (Poggibonsi, sml. S. Martino a Luco). Tilknytning til lokalhelgen viser også Maríuhöfn (S. Maria del Kassopo), Michialsfjall (Monte Gargano), Marteinsvatn (Genfersøen).

5. Oversættelse eller nordisk nynavn foreligger i Crucismarkaðr(?), Engilsnes, Frakkaskáli(?), Feginsbrekka, Hangandaborg, Mattildar spítali (i Philip Augusts itinerar le Hospital), Miklagarðr, Nýjuborg, Pétrs nál, Rauði kastali, Trajans-brú, Vísgarðshöfn, Þiðreksbað.

Vejviserens navne på nordiske lokaliteter giver ikke anledning til mange bemærkninger. Det s. 61 forekommende Skoðu- (eller: Stöðu-?)borgará er sandsynligvis en forvanskning af den sædvanlige form Skotborgará. Floden Ejderen, hvis navn i latinske kilder forekommer i en mængde vekslende former: Egidora, Eydora etc. (en enkelt gang i Næstved-annalen Egidur), møder her i den fra sagalitteraturen velkendte skikkelse »Ægisdyrr«; da benævnelsen efter sin betydning kun dårlig passer som flodnavn, bedre derimod for flodens munding, hvortil navnet dog efter sin forekomst næppe kan være indskrænket, fristes man til at antage, at det er en omtydning af det latinske Egidora.

Den i Vejviseren beskrevne rejse foregår dels til lands, dels til søs, og i bægge tilfælde er i reglen afstanden mellem

de passerede byer eller stationer angivet, dog kun for Italiens og middelhavslandenes vedkommende delvis ved længdemål (»mile«), ellers ved den tidslængde, som medgik til rejsen mellem de to pågældende lokaliteter, — for landrejsernes vedkommende »dagsrejse«, nogle steder dog det mere ubestemte udtryk »kort (afstand)«, en enkelt gang »lang stund«, samt længere strækninger beregnede ugevis; for sørejsernes vedkommende som regel »døger«-sejlads. Om meddeleren har tænkt sig landrejserne foretagne til fods eller til hest, fremgår ikke af teksten; kun i ét tilfælde anvendes udtrykket »gang« istedenfor det sædvanlige »rejse«. De egenlige bodspilgrimme har utvivlsomt færdedes til fods, og fodvandring har vel også været den sædvanlige rejsemåde for de talrige fattige pilgrimme, som udgjorde Romfarernes store flertal; dog kendes også fra nordiske kilder forskellige eksempler på valfarter til Rom, foretagne på hesteryg. At Romfarerne som regel færdedes til fods, bestyrkes ved det i Vejviseren s. 55 brugte udtryk, at de, der nordfra lagde vejen over Frisland, i Deventer eller Utrecht »tog stav og pose«. Til nærmere forståelse af rejsemåden har det sin interesse at sammenstille Vejviserens distance-angivelser med afstanden mellem de forskellige stationer, angivet i kilometre, således at også kilometer-afstanden anføres for de stationer, som opregnes uden angivelse af vej- eller tidslængde. Man må herved holde sig til angivelse af kilometertallet mellem de pågældende stationer målt i *luftlinje*, hvorved tallet altså bliver betydelig lavere end den virkelige vejlængdes, og forholdet mellem luftlinje og rejsevej meget forskelligt efter egnens naturlige beskaffenhed m. v.¹. De i Vejviseren fore-

¹ Et interessant arbejde til belysning af middelalderlig rejsevis er de af F. Ludwig, Berlin 1897 udgivne »Untersuchungen über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII. und XIII. Jahrhundert«, der væsenlig omfatter de tyske kejseres, franske kongers og pavernes itinerarer samt korstogene, men ved siden heraf også behandler nogle privatmænds rejser, deriblandt abbed Nikolaus', hvis itinerar kommenteres. [I enkelte til-

kommende »mile« er toskanske eller romerske mil på c. 1500 m længde.

I det følgende gives en sådan oversigt, idet land- og sørejser behandles hver for sig.

LANDREJSER.

Ålborg—Viborg	2 dage 74 km	[daglig 37.
V.—Hedeby	7 — 210	- [daglig 30.
H.—Slesvig	kort 2	-
S.—Ejderen (Rensborg)	1 dag 25	-
E. (R).—Itzehoe	1 — 45	-
I.—Stade	35	-
S.—Verden	2 dage 80	- [daglig 40.
V.—Nienburg	kort 30	-
N.—Minden	45	-
M.—Paderborn	2 dage 64	- [daglig 32.
P.—Mainz	4 — c. 200	- [daglig 50.

[P.—Horhausen 30 km, H.—Kaldern 75 km,
K.—Mainz 100 km.]

Stade—Harsefeld	20 km
H.—Walsrode	65 -
W.—Hannover	55 -
H.—Hildesheim	30 -
Hh.—Gandersheim	32 -
G.—Fritzlar	95 -
F.—Arnsburg	80 -
A.—Mainz	ikke langt 60 -

Utrecht—Køln	6 dage 180 km	[daglig 30.
K.—Mainz	3 — 140	- [daglig 47.

fælde er tallet på dagsrejser mellem de forskellige stationer afvigende i den af Ludwig benyttede udgave og Alfræði.]

Mainz—Speier	1 dag	80 km	
Sp.—Selz	1 —	50	-
Sz.—Strassburg	1 —	45	-
Str.—Basel	3 dage	110	- [daglig 37.
B.—Solothurn	1 dag	40	-
S.—Avenches	1 —	53	-
A.—Vevey	1 —	50	-
V.—St. Maurice	1 —	30	-
St. M.—Bernhards-hospits	2 dage	44	- [daglig 22.
B.—Etroubles		8	-
E.—Aosta		12	-
A.—Ivrea	2 dage	54	- [daglig 27.
[A.—Pont St. Martin 40 km, P.—Ivrea 16 km.]			
I.—Vercelli	1 dag	45 km	

Vercelli—Milano 1 dag 60 km

Vercelli—Pavia	1 dag	60 km	
P.—Piacenza	1 —	45	-
Pi.—Borgo S. Donnino	1 —	35	-
B. S. D.—Taro (Fornovo)		20	-
T. (Fn.)—Pontremoli		38 km	¹
P.—Spezia (= Maríugildi?)	1 dag	30	-
Sp. (Mg.)—Luna		c. 20	-
L.—Lucca	1 dag	45	-
Lc.—Siena	3 dage	90	- [daglig 30.
[Lc.—Altopascio 14 km, A.—Fucecchio 15 km, F.—Samminiato 6 km, S.—Poggibonsi 35 km, P.—Siena 22 km.]			
S.—S. Quirico	1 dag	38 km	
S. Q.—Acquapendente	1 —	40	-
A.—Bolsena	12 mil	16	-

¹ Borgo S. Donnino—Borgetaro 50 km, Bt.—Portremoli 16 km.

B.—Montefiascone	8 mil	13 km	
M.—Viterbo	1 dag	16	-
V.—Sutri	10 mil	20	-
S.—Monte Mario.....	1 dag	40	-
Rom—Tusculum	10 mil	20 km	
T.—Ferentino	1 dag	50	-
F.—Ceprano	1 —	28	-
C.—Aquino	12 mil	17	-
A.—Monte Cassino.....	6 —	10	-
M. C.—Capua	2 dage	55	- [daglig 27.
C.—Benevent.....	2 —	50	- [daglig 25.
Siponto—Barletta	1 dag	50 km	
B.—Trani.....	6 mil	12	-
T.—Bisceglia	4 —	10	-
Bi.—Molfetta	4 —	10	-
M.—Giovinazzo.....	4 —	8	-
G.—Bari	6 —	20	-
<hr/>			
Rom—Albano		23 km	
A.—Terracina		65	-
T.—Fondi		20	-
F.—Gaeta.....		26	-
G.—Capua	2 dage	55 km	[daglig 27.
C.—Benevent.....	2 —	50	- (se l. 11).
Monopoli—Brindisi		66 km	
Akka—Tabor		40 km	
T.—Nazaret.....		7	-
[Akka—Nazaret 33 km.]			
N.—Dschenin		27	-
D.—Samaria (Sebastija).....		22	-
S.—Nablus (Sichem)		10	-

N.—Casal	c. 20 km
C.—El Bireh (Maka Maria)	c. 10 -
E. B.—Jerusalem	17 -
J.—Bethlehem	4 mil 10 -
B.—Bethania	kort c. 7 -
[Jerusalem—Bethania 7 km.]	

Jerusalem—Quarantana (og Jericho)	lang stund 23 km
Jericho—Jordan	kort 10 -
Jordan—Akka	5 dage 135 - [daglig 27.

Anmærkning. Med disse sidste distancer kan sammenlignes følgende længdemål i et senere stykke af jordbeskrivelsen (Alfræði s. 31): Fra Jerusalem er 2 mil til Bethania, derfra 12 mil til Røde-kastel [utvivlsomt Cisterna rubea på vejen fra Jerusalem til Jericho og tillige navnet på en nærliggende tempelherre-borg], derfra 2 mil til Jericho, derfra 2 mil til Jordan.

Som man vil se, er dagsrejserne af meget forskellig længde, veksler fra 80 km (Mainz—Speier) til 16 km (Montefiascone—Viterbo). Sammenlægges opgivelserne for de strækninger, som angives i dagsrejser (incl. dem hvor flere dage er tagne under ét og ligeså den 14 dages gang Bari—Rom), får man en gennemsnitslængde for dagsrejsen af 33 km. Af de opgivne dagsrejser udgør som nævnt én 80 km, to 60 km, én 53 km, otte 50 km (incl. de 4 under ét tagne dage Paderborn—Mainz), én 46 km, fem 45 km, fem 40 km (incl. 2 dages rejsen Stade—Verden), én 38 km, fem 37 km (henholdsvis 3 og 2 dages rejserne Strassburg—Basel og Ålborg—Viborg), én 35 km, to 32 km (2 dages rejsen Minden—Paderborn), atten 30 km (incl. 7 dages rejsen Viborg—Hedeby, 6 dages rejsen Utrecht—Køln og 3 dages rejsen Lucca—Siena), én 28 km, elleve 27 km (2 dages rejserne Aosta—Ivrea, Monte Cassino—Capua, Gaeta—Capua og 5 dages rejsen Jordan—Akka), sytten 25 km (incl. 2 dages rejsen Capua—Benevent og de 14 dages gang Bari—Rom), to 22 km (2 dages rejsen St. Maurice—Bernhards hospits), én 16 km.

7*

000000

Afstanden mellem de stationer, hvor vej- eller tids-længde mangler, er sandsynligvis i nogle tilfælde en dagsrejse, men ofte kortere. Tager man for sig samtlige stationer på hovedvejen fra Ålborg til Rom, sammenlægger tallet af de opgivne dagsrejser og inddeler den øvrige vejlængde i dagsrejser på c. 33 km, udkommer for rejsen fra Ålborg til Alperne 35 dage, fra Alperne til Rom 19 dage¹. Hertil passer mindre godt, når det ved Vejviserens slutning opgives, at fra Rom til Alperne er en lille 6 ugers rejse, hvad der i al fald vilde forudsætte store ophold undervejs, eller angivelser sammesteds, at der fra Alperne til Hedeby er 3 ugers rejse, hvilket forudsætter en noget større hastighed end udrejsens, som ifølge ovenstående vilde tage 26 dage.

Ludwig kommer i sin s. 95 nævnte afhandling til det resultat, at højtstående personer med følge — ridende eller lign. — rejste gennemsnitlig, med få hviledage, 40—45 km daglig, med stigning til over 60 km; tyske kejsere 20—35 km daglig; hær under marsch 20—30 km daglig. — Mærkes kan, at på Island, hvor al færdsel skete til hest, sættes fra gammel tid en gennemsnitlig dagsrejse, en såkaldet þingmanna-leið, til c. 37 km. — Adam af Bremen anslår vejlængden mellem Ålborg og Slesvig til 5—7 dage, medens den ifg. ovenstående vilde tage 9 dage.

SØREJSER.

Omkring Island	7 døgers sejlads c. 1400 km
Island—Norge	7 — — c. 1250 -
(Venedig—Durazzo	c. 750 -)
(Durazzo—Korfu [S. Maria del Kassopo]	c. 150 -)
Korfu—Kephallonia [Porto Guiscardo]	c. 160 -
Keph.—Cap Malea	c. 300 -
[Keph.—Sapienza 200 km, Sap.—C. Malea 150 km.]	

¹ Kilometer-middeltallet for de som dagsrejser angivne strækninger på hoved-ruten Ålborg—Rom bliver dog 39 km daglig; anvendes denne målestok for den øvrige del af vejen, forkortes rejsetiden 1—2 dage.

C. Malea—Martin Carabo	c. 15 km
M. C.—Kos (Ku)	c. 350 -
K.—Kastelloryzo	c. 230 -
Kstr.—Patera	} c. 50 -
P.—Mirrea	
M.—Cap Chelidonia	50 -
C. Ch.—Cypern [Limasol]	2 døgers hav c. 300 -
Cyp.—Akka	2 — — c. 270 -
Akka—Apulien 14 døgers hav, 1800 mil: 1800 km luftlinje over hav og land.	

Vejviseren, hvis meddeler (altså abbed Nikolaus) selvfølgelig har måttet begynde sin rejse med en søfart fra Island til Norge, indledes med en angivelse af sødistancerne omkring Island og fra Island til Norge uden hentydning til denne sejlads som en del af pilgrimsvejen, og det samme gælder den efterfølgende, ganske korte omtale af vejen fra Norge til Ålborg. Fra Ålborg kan, som vist, abbed Nikolaus' rejse følges ad hovedvejen gennem Tyskland og Schweiz til Rom. Fra Rom er han gået til Benevent og enten over Siponto til Bari eller over Monopoli til Brindisi. Her begynder søfarten. I forbigående nævnes ved det adriatiske hav byerne Venedig og Durazzo, men at han ikke kender nærmere til den indre del af Adriater-havet, ses af, at Durazzo angives at ligge *kort* fra Korfu (S. Maria del Kassopo). Derimod er han sandsynligvis sejlet fra Brindisi til Korfu, derfra til Kephallonia (Port Guiscardo) og har passeret langs sydsiden af Morea, forbi Cap Malea til Cap Camilo (Martin Carabo) på Moreas sydøstkyst. Han er på sin vej kommet forbi den lille ø Sapienza og har erfaret navnet på den noget fjærnere Sicillo (Cerigotto). Fra Martin Carabo er han sejlet i østnord-øst over det ægæiske hav til Kôs, derfra til Kastelloryzo og langs Lilleasiens sydkyst, berørende Patera og Mirrea, omtrent til Cap Chelidonia, derfra til Cypern og videre til Akka.

Om han har besøgt nogle af de andre byer på Syriens kyst, som af ham opregnes, kan ikke afgøres. Fra Akka er han rejst over land til Jerusalem.

For sørejsernes vedkommende angiver han vejlængden mellem Cap Chelidonia og Cypern samt Cypern og Akka i »døgers« sejlads, endvidere ved rejseberetningens slutning afstanden fra Akka til Apulien så vel i døgers sejlads som i (italienske) mile. Ligeledes er i indledningen til rejseberetningen så vel farten omkring Island som afstanden mellem Island og Norge angivet i døgers sejlads. I ovenstående liste er den omtrentlige kilometerafstand mellem de forskellige stationer angivet, men da her luftlinjen i flere tilfælde går tværs over land og hav, kan forskellen mellem denne og den virkelige afstand blive langt større end ved landrejserne. Da en italiensk mil (c. 1500 meter) nærmere bestemt er 1487 m, skulde der på strækningen Akka—Apulien, som angives at udgøre 1800 mil og at tage 14 døger, været sejlet 190 km hvert døger. Mellem Cap Chelidonia og Cypern samt Cypern og Akka vilde hastigheden blive henholdsvis 150 og 135 km i døgret. Sættes afstanden omkring Island fra næs til næs til 1400 km, udkommer 200 km for hvert døger. Afstanden mellem Norge og Island, som opgives at være lige så stor, er i virkeligheden noget kortere; sættes den til c. 1250 km, bliver farten 180 km i døgret¹.

¹ En parallel til de her anførte sødistancer mellem Norge og Island findes i Landnámabók (Ísl. sög. I, Kbh. 1843, s. 25): »så sige kyndige folk, at fra Stad (Stadtland) i Norge er 7 døgers sejlads vestpå til Horn (Østre-H.) i det østlige Island«, hvorefter angives for afstanden fra Snefjælds-næs på Island til Grønland 4 døgers hav, fra Reykjanæs på Island til Irland 5 døgers hav, fra Langanæs på Island til Svalbarde (Spitzbergen eller Jan Mayen?) 4 døgers hav, samt fra Kolbeinsø (Mewenklint) til Grønlands ubygder 1 døgers sejlads. Nærmere udføres distanceberegningen fra Norge til Island og omkring denne ø i et stykke om vejene til Rom og videre sydpå, som indeholdes i samme lille encyklopædi, hvori Vejviseren er optaget (se Alfræði íslenzk I, s. 44). Det siges her: »Fra Stad i Norge er 4 døgers sejlads til Færøerne og derfra 3 til Horn i Østfjordene på Island; fra Horn er 1 døgers sejlads til Hjørleivshøvde, 2. til Reykjanæs, 3. til

Den nærmere forståelse af disse angivelser beror på, hvorledes man forklarer ordet *døgr*. Det norsk-islandske *dægr* betyder i almindelighed halvdøgn (12 timer; oldsproget mangler ord for »døgn«, men kan bruge »dag« i denne betydning). Forskellige fortolkere har dog villet gøre gældende, at ordet brugt om sejlads kan betyde »døgn«, da normal-sejladsen i et *dægr* ellers vilde blive for stor¹; denne opfattelse er gentagne gange bleven imødegået, i den nyeste tid af F. Nansen, Nord i Tåkeheimen 1911 (s. 219, 244—45, 254, 413—14) og, udførligere, af H. Falk, Altnordisches Seewesen, Heidelberg 1912, s. 16—18. I og for sig vilde det ikke være påfaldende, at et ord som *dægr*, oprindeligt brugt om dag-sejladserne under kystfart, hvor man lå stille om natten, kunde gå over til at betegne hele døgnnet, når farten gjaldt det åbne hav, hvor sejladsen fortsattes uafbrudt. Nogen udtrykkelig angivelse af betydningen *døgn* for *dægr* forekommer imidlertid ikke, hvorimod den undtagelsesløse anvendelse af *dægr* i betydningen halvdøgn bestyrkes på flere måder. *Rímbegla* (s. 438, 570), der bestemmer *dægr* som halvdelen af dag, sætter — som bemærket s. 102, anm. — 2 tylvter sø i en døgers sejlads og hver tylvt lig en grad. Fra sagalitteraturen haves en udtrykkelig angivelse af, at en udsending fra den norske konge Olav den hellige i 8 *dægr* sejlede fra Møre i Norge til Eyrar (den nuværende handelsplads Eyrarbakki) på Islands sydkyst, således at han ved ankomsten på altingsstedet kunde erklære, at han *for 4 nætler siden* havde taget afsked med kongen, men det anføres som eksempel på den

Bard, 4. til Vestre Horn, 5. til Skage, 6. til Langanæs, 7. til Horn. Fra Island til midten af Norge er 7 døgers sejlads«. Med denne beregning stemmer, at det i forskellige kilder angives, at sejladsen omkring Island udgør 14 tylvter sø, og at der går en tylvt (3: 12 af de 'uge sø' benævnte store sømil) på hver grad og 2 tylvter på 1 døgers sejlads (se *Rímbegla* s. 482 og nærv. forf.s Islandsbeskrivelse II 273—74).

¹ Se således *Antiquitates Americanæ* s. 420 og *Antiquités Russes* II, s. 408, og samme forklaring er fulgt i nærv. forf.s fortale til *Alfræði Íslenzk* I.

hurtige bør han havde fået (F. Jónsson, *Heimskringla* II, s. 273). I den desværre kun i dansk-norsk oversættelse fra 16. årh. bevarede Grønlands-beskrivelse fra 14. årh. af den grønlandske bispestols forvalter, nordmanden Ivar Bårdssön, siges, at der fra Snefjældsnæs på Island er til Grønland »2 dage og 2 nætters sejlads« og fra Langanæs på Island til Svalbarde »2 dages og 2 nætters sejlads«, hvad der tydelig svarer til Landnamas 4 'døgers hav' (se s. 102, anm.)¹. Et interessant, men ikke ganske afgørende bidrag til spørgsmålets løsning foreligger i helgensagaen om ærkebiskop Nikolaus (*Heilagra manna sögur* II, 40—41, 44). Her har hovedteksten, at de mænd, som bortførte helgenens relikvier fra Mirrea til Bari, var 20 dage på havet; de rejste fra M., da 11 dage af april var tilbage, og kom til B. den 9de maj; en anden bearbejdelse, der har de samme tal for månedsdagene, siger derimod, at de var 24 dægr på havet, som hverken under forudsætning af, at dægr betyder halvdøgn eller døgn, stemmer med dag-tallet, men dægr må vel snarest her betegne halvdøgn og være anvendt i denne redaktion af beretningen for yderligere at fremhæve rejsens hurtighed, — bægge rejser bliver dog i forhold til de i Vejviseren anførte sejladshastigheder langsomme.

En medvirkende grund til at tage »dægr« i betydningen »døgn« er de for Vinlands-rejserne i sagalitteraturen opgivne distancer; men navnlig Nansen fremhæver, at disse vilde være umulige, selv under antagelse af dægr = døgn. Falk hævder, med henvisning til den af det eftergjorte Gokstadskib opnåede fart fra Norge til Amerika 1893, at de i nordiske kilder anførte sørejser under gunstige forhold ingenlunde er uopnåelige. Med den nævnte nøjagtige kopi af det berømte ved Kristiania-fjorden udgravede vikinge-skib nåede man ofte at sejle c. 20 km i timen og en enkelt dag (hvor

¹ Men uheldigvis gengives lige forud Landnamas angivelse af »7 døgers sejlads« fra Stad i Norge til Horn på Island ved 7 dages sejlads«.

man tilbagelagde 420 km) en gennemsnitshastighed af over 30 km i timen.

Man må vel altså antage, at i de norsk-islandske kilde-skrifter afstanden til søs er bleven beregnet efter den hurtighed, som medbør kunde give, derimod ikke efter den mid-deltid, som en rejse sædvanlig tog. Ved sejladsen omkring Island er jo også rask bør forudsat; se foran s. 54.

Ludwig giver som det sandsynligste resultat af de af ham benyttede middelalderlige kilder, at søfart i lige linje på det åbne hav har været forholdsvis sjælden, og at handelsskibe under sådanne forhold næppe nåede mere end c. 135—150 km fremad pr. dag; kejsere og paver rejste forholdsvis langsomt, men enkelte dage kunde vise sejladser på 120—175 km. Pilgrimsflåderne viser gennemgående høje tal, 175—210 km pr. dag (højest 250 km).

Et tillæg til Adam af Bremen (scholion 96) — som mærkelig nok genfindes i den bekendte Stockholm-membran, som indeholder kong Valdemars jordebog — giver sejlads-længden mellem adskillige lokaliteter ved Atlanterhavets og Middelhavets kyster, hvorefter Ludwig som resultat uddrager dagsrejser på 130 km for det åbne hav, 207—225 km på de islamitiske kyster, 250—350 km på de kristne kyster. Blandt scholiets angivelser er 14 dage fra Messina til Acre (Akka), ifølge Ludwig 1800 km luftlinje, hvortil han bemærker, at denne hastighed efter de middelalderlige kilders opgivelser nogle gange er nåt. [Scholiet foreligger nu oversat og kommenteret i Tidsskrift for Søværnen, 84. Aarg. (1913), s. 9 ff. (Joh. Knudsen, Lodsøger i Oldtiden og Middelalderen).]

Adams hovedtekst giver for Norge—Island 5—7 dages rejse; men om usikkerheden af Adams opgivelser sml. Bjørnbo, Adam af Bremens Nordensopfattelse (Aarb. f. nord. Oldk. 1909).

NYFUNDNE RUNEINDSKRIFTER I DANMARK.

AF

LIS JACOBSEN.

1. Hurup-Stenen, Refs Herred, S. 109. — Excurs: Den tabte Flarup-Sten, Refs Herred, S. 115. — 2. Randers-Stenen, Randers, S. 120. — 3. S. Vilstrup-Stenen (Landerupense Primum), Brusk Herred, S. 125. — 4. Aasø-Stenen, Glumsø Sogn, Thybjerg Herred, S. 132. — 5. Bodilsker-Stenen, Bornholm, S. 138. — 6. Søndbjærg-Sokkelsten, Refs Herred, S. 145. — 7. Tornby-Kalkristninger, Vennebjerg Herred, S. 149. — 8. Asmindrup-Kalkristninger, Merløse Herred, S. 157. — Afsluttende Bemærkninger S. 164.

Det er nu fem Aar, siden Professor Ludv. Wimmer afsluttede sit berømte Runeværk, i hvilket han har skildret og tolket alle de Runeindskrifter fra Middelalderen (800—1300), der er bevaret paa Runestene og Ligstene, eller som paa en eller anden Maade er knyttet til danske Kirker. Efter Afslutningen af Wimmers Værk er der af saadanne Indskrifter fundet 16; af disse findes 8 paa egentlige Runestene nemlig paa Hurup-, Randers- og S. Vilstrup-Stenen i Jylland, Aasø-Stenen paa Sjælland, Håstad-, Skårby- og Dagstorp-Stenen i Skaane og paa Bodilsker-Stenen paa Bornholm; 1 Indskrift findes paa en Sokkelsten i et Kirketaarn, Søndbjærg-Stenen i Thy, og 7 Indskrifter er ristet i Kalkpudsen inde i Kirker, nemlig Tornby- og Asmindrup-Indskrifterne i Kirker i Vendsyssel og paa Sjælland.

I nærværende Afhandling skal jeg prøve at give en Skildring og Tolkning af de i Danmark fundne Indskrifter; de

skaanske Indskrifter er allerede omtalt i Litteraturen¹. Grundlaget for min Skildring er for de 8 Indskrifers Vedkommende Undersøgelse af selve Originalerne, en Undersøgelse, der muliggjordes ved en Understøttelse fra Carlsbergfondet, for hvilken jeg her bringer Direktionen en ærbødig Tak. For de øvrige Indskrifers Vedkommende (Bodilsker-Stenens og Kalkristningerne i Asmindrup Kirke) fandtes saa fortræffelige Papiraftryk og Gibsafstøbninger paa Nationalmuseet, at en Undersøgelse af Originalerne forekom mig at maatte være hensigtsløs.

Mens der saa godt som ingen trykte Meddelelser findes om Indskrifterne, har Nationalmuseet i sine Indberetninger Oplysninger om de Omstændigheder, under hvilke Indskrifterne er fundet, samt Opgivelser om Stenenes Art og Størrelse, for enkelte Indskrifers Vedkommende (Bodilsker-Stenens og Asmindrup-Indskrifterne) ledsaget af et Forslag til Læsning af disse. Disse Beretninger — ligesom overhovedet alle Oplysninger, som Museet kunde fremskaffe om de nyfundne Indskrifter — er med den største Imødekommenhed stillet mig til Raadighed af Museets Direktør, Dr. Mackeprang, hvorfor jeg takker ham meget. En særlig Tak skylder jeg Museumsinspektør Jørgen Olrik for hans kyndige Hjælp, der navnlig er kommen den latinske Del af Søndbjærg-Indskriften til Gode; ligeledes skylder jeg Dr. Marius Kristensen Tak for de vægtige Bidrag, han gav til Tolkningen af Tornby-Indskriften paa et Møde i »Selskab f. nord. Filologi«, hvor jeg fremlagde de foreløbige Resultater af mine Undersøgelser.

Paa de i nærv. Afh. meddelte Gengivelser af Runeindskrifterne er der anvendt den største Omhu. Jeg havde meget ønsket at meddele Fotografierne af Indskrifterne

¹ Håstad- og Skårby-Stenens Indskrifter er beskrevet af Ebbe Tuneld i Hist. Tidsskr. f. Skåneland III, S. 239—57; Dagstorp-Stenens Indskrift er omtalt af Erik Brate i Arkiv f. nord. Fil. XXIX, S. 183.

ganske uretoucherede, saa al Subjektivitet var udelukket; men trods mange Forsøg baade med Originaler og med Aftryk og Afstøbninger, foretaget dels af »Nordisk Reproduktionsanstalt« dels af »Pacht og Crone«, har det vist sig umuligt, selv under de gunstigste Lysforhold, at fremstille Fotografier, paa hvilke alle Runestave blev tilstrækkelig tydelige. Jeg er derfor blevet nødt til med Touche at optrække Runestavene paa Fotografierne; naturligvis er dette sket under stadig Jævnførelse med Originalerne eller Aftrykkene. At Gengivelserne alligevel bliver lige saa lidt objektive som Fotografier efter Indskrifter med optrukne Runer eller som Tegninger, er mig bevidst. Alle tvivlsomme Tilfælde er derfor udførligt omtalt i den ledsagende Text¹.

Anvendte Forkortelser:

DRm. = Ludv. Wimmer, De danske Runemindesmærker I—IV. Kbh. 1895—1908.

Jónsson, Tilnavne = Finnur Jónsson, Tilnavne i den islandske Oldlitteratur; i Aarbøger f. nord. Oldk. 1907, S. 161 flg.

Liljegren = J. G. Liljegren, Runurkunder. Stockh. 1833.

Lind = E. H. Lind. Norsk-isländska dopnamn. Uppsala. 1905 ff.

Lundgren = M. F. Lundgren, Personnamn från medeltiden. Stockh. 1892 ff. i Sv. landsm. Bd. X. 6 (Hæfte 45 og 56).

Nicolaysen = N. Nicolaysen, Norske Fornlevninger. Kria. 1862—66.

Runverser = Brate och Bugge, Runverser. Stockh. 1891; i Ant. Tidsskr. f. Sv. X.

SRD = Scriptores rerum Danicarum.

Torin = K. Torin, Westergötlands runinskrifter I—IV. Lund og Stockh. 1871—93.

Undset = Ingvald Undset, Indskrifter fra middelalderen i Throndhjems domkirke. Chria. Vid. Selsk. Forh. 1888, Nr. 4.

Öland = Sven Söderberg och Erik Brate, Ölands runinskrifter. Stockh. 1900—1906.

Aardal = Sophus Bugge, Runeindskrifter fra Aardals Kirke i Sogn; i Aarsberetning for 1868 f. Foreningen t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. Kria. 1869.

¹ Af Figurerne er Nr. 1, 4, 6, 7, 8 udført efter Fotografier af selve Stenene, Nr. 9, 11, 15 efter Fotografier af Papiraftryk, Nr. 12, 13, 14, 16, 17, 18 efter Fotografier af Gipsafstøbninger og Nr. 3 og 5 efter Abildgaard-ske Tegninger i Nationalmuseet.

1. HURUP-STENEN.

Hurup Sogn, Refs Herred, Thisted Amt.

Da man i Efteraaret 1910 skulde rydde et mindre Stykke af Diget om Hurup Kirkegaard, opdagede en af Arbejds-

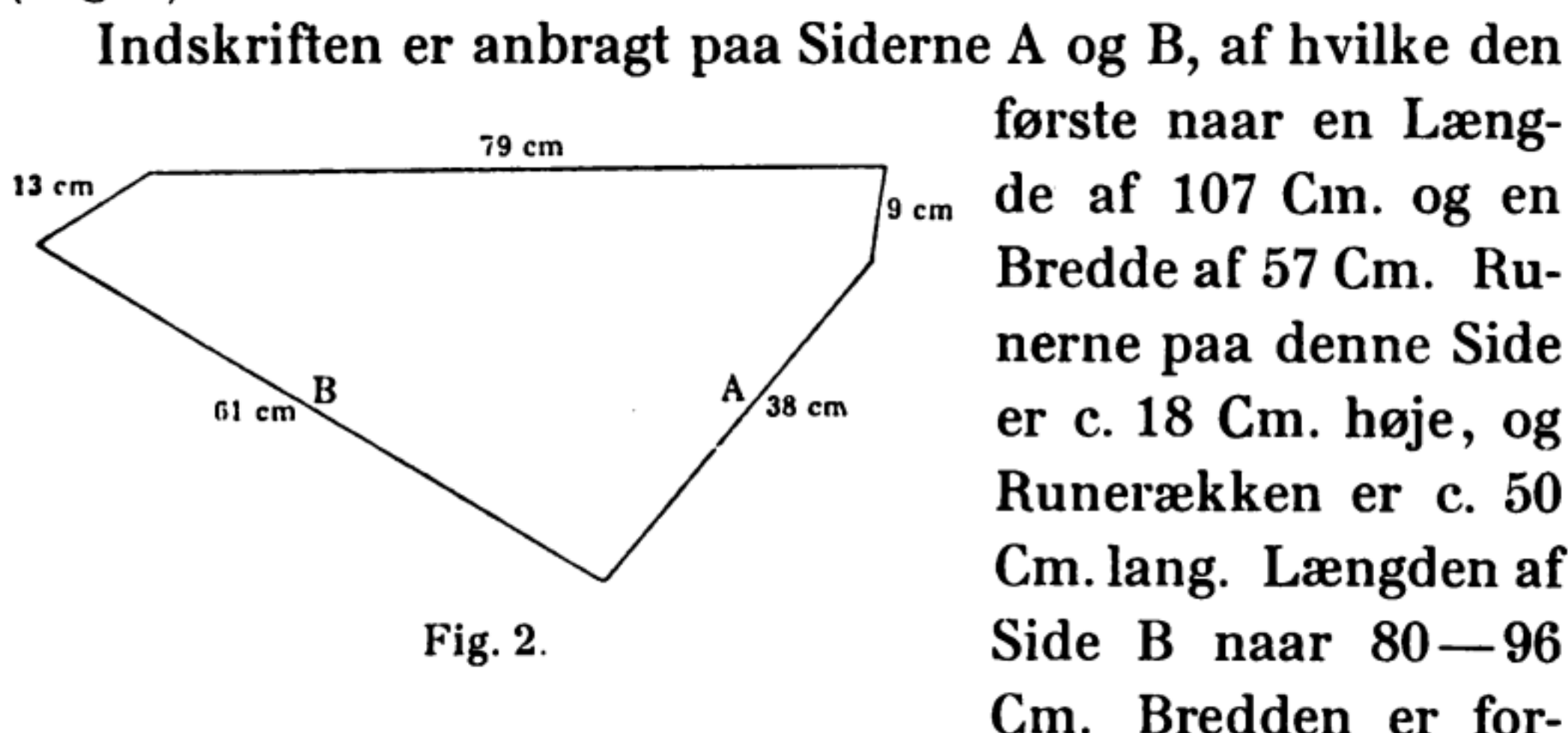

Fig. 1. Hurup-Stenen. c. $\frac{1}{12}$.

mændene, at der paa en stor Stenblok, der laa gemt nederst i Diget, fandtes Skriftegn. Fundet meddeltes strax Nationalmuseet, og Stenen blev opstillet i et Cementfundament ved

højre Side af Kirkens Vaabenhus. Her undersøgte jeg den d. 21. April d. A. Inden Stenen blev nedsat, var den blevet opmaalt og fotograferet. Hosstaaende Gengivelse er reproduceret efter et dengang af Museet taget Fotografi¹.

Hurup-Stenen er et Fragment. Kun nederste Del af det oprindelige Mindesmærke er bevaret. Materialet er lysgraa Granit, mørkspættet og glimmerfyldt. Nedenstaaende Rids (Fig. 2) viser Brudfladens Form:

første naar en Længde af 107 Cm. og en Bredde af 57 Cm. Runerne paa denne Side er c. 18 Cm. høje, og Runerækken er c. 50 Cm. lang. Længden af Side B naar 80—96 Cm. Bredden er foroven 60—61 Cm. Indskriftbaandene strækker sig fra Overkanten c. 35 Cm. ned paa Fladen. Højden af Runerne i de to Baand nærmest A er — ligesom paa A-Siden — c. 18 Cm.; Runerne i det tredje Baand naar kun en Højde af 15—16 Cm.; i det fjerde Baand er de 9—10 Cm. høje, men den øverste Del af dem er ødelagt ved Bruddet, saa deres oprindelige Højde ikke lader sig bestemme.

Indskriften er meget ejendommeligt ordnet, idet den begynder paa Stenens smallere Side (A) og fortsættes i regelmæssige Baand paa den brede Side (B). Kun paa en eneste af de bevarede danske Runesten staar en Indskrifts Begyndelse paa Sidefladen, Fortsættelsen paa Bredfladen, det er paa Rimsø-Stenen fra Randers Amt (DRm. II Nr. 9); men

¹ En kort Beskrivelse af Fundet og Indskriften er meddelt af Adjunkt Fr. Orluf i Historisk Aarbog f. Thisted Amt, 1911, S. 61 flg. En Beskrivelse af Stenens Ydre — Materiale og Størrelse — er meddelt af Museumsassistent Hugo Matthiessen i Indberetning af 2/11 1910.

dennes Ordning er iøvrigt meget forskellig fra Hurup-Stenens. Derimod ligner Ordningen paa Hurup-Stenen paafaldende den tabte Flarup-Stens (se nf. S. 119 flg.). Indskriften er fordelt i 5 lodrette Baand, der er adskilt ved enkelte Ramme-streger; ogsaa ved Foden af Runerne i 1. Baand findes en Streg, derimod ingen ved Runernes Top. Indskriften begynder forneden i Baandet længst til højre, fortsættes i Baandet længst til venstre og sluttet med de tre mellemste Skriftbaand, som vistnok har været ordnet som Indskriften paa Lille Rørbæk-Stenen (DRm. II Nr. 59), hvis Yderbaand danner en Bue, der fortsættes og afsluttes i det fra neden opad løbende Midterbaand.

Runerne, der endnu staar overordentlig tydeligt, saa de paa intet Sted giver Anledning til Tvivl, læser jeg:

1. Baand : þ ð R ϕ ð þ R : R (I) ¹
2. Baand (ϕ) ſ × þ I H
3. Baand : I ϕ ſ I h
4. Baand þ ð R : H I þ
5. Baand ϕ ð þ R : (ſ)

Om de enkelte Rune- og Skilletegn skal følgende bemærkes: *u*-Runen findes som ofte ellers i to Former, dels med Bistaven i samme Højde som Hovedstaven, dels med Skæringspunkt mellem Bistav og Hovedstav noget under Hovedstavens Top. *M*-Runen har, som almindeligt i den egentlige Runestenstid, Formen ϕ, hvor den er helt bevaret; af Rune Nr. 10 er øverste Del — fra lidt over Skæringspunktet mellem Hoved- og Bistav — ødelagt. Ligesom ϕ har þ, R, ϕ, ϕ og h rundede Bistave. Alle Hurup-Stenens Runeformer svarer nøje til jyske Stenes fra Slutningen af 10. og Begyndelsen af 11. Aarh. Hermed stemmer ogsaa Skilletegnene: som

¹ I Overensstemmelse med alm. Brug anvendes () om en delvis ødelagt Rune, [] om en helt forsvundet Rune. Hvor Runen som f. Ex. R i første Linje er noget læderet, men dog ganske utvivlsom, bruges ingen Parentes. Ved | betegnes Linjeskille.

Regel de to Punkter, en enkelt Gang det skraatliggende Kors¹. Indskriften bruger ét Sted — maaske af Pladshensyn — en Binderune: Rune Nr. 14 ʝ maa nemlig læses ʝl, ganske som Runen ʝ paa Rimsø-Stenen maa læses lʝ (se DRm. I. S. xxviii)².

Indskriften begynder altsaa med to Punkter; derefter følger Navnet paa den, der har rejst Stenen: Þurmuþr; efter et Skilletegn følger nu Verbet, der begynder med Runerne ri og maa udfyldes rist »ristede« eller risþi »rejste«. I begge Tilfælde har vi den almindelige Begyndelsesformel »N. N. rejste denne Sten« eller »N. N. ristede disse Runer«. Hvilken af disse Formler, der har staaet, afhænger af Sætningens Objekt. Da Slutningsrunerne i dette er *ml*, har hele Ordet været *kuml* og Verbet følgelig *risþi*; *ku* maa have staaet paa A-Siden efter *risþi*, thi der er ikke mindste Spor af Runer foran *ml*. Efter *kuml* følger, som foran omtalt, Neutr. Pl. *þisi* af Pron. *sási*. Formen *þisi*, d. e. *þæsi*, for ældre *þausi*, træffer man bl. a. paa to jyske Stene, der ifølge Wimmer maa tidfæstes til Slutningen af 10. Aarh., den mindre Sønder Vissing-Sten, der har *kumbl þisi*, og Virring-Stenen, der har *þisi kuml* (DRm. II Nr. 15 og Nr. 27). Med *þisi* slutter 2. Runebaand. Det følgende Baand begynder med to Punkter; saa læses et tydeligt *iftiR*; derefter har uden Tvivl atter fulgt et Skilletegn, og Linjen er da endt med Navnet paa den, over hvem Stenen er rejst. Intet Spor heraf saa lidt som af Skilletegnet er bevaret. Som omtalt er denne Runelinje vistnok i en Bue uden om Midterlinjen fortsat i Linjen længst til højre paa B-Siden. Af denne Linje er Runerne þur: sin bevaret; þur maa være sidste Stavelse af *faþur* eller *brupur*;

¹ Med fuldstændig Sikkerhed tør jeg dog ikke afgøre, om vi her har et Kors. Muligterdet, at Runeristeren kun har hugget et langagtigt Punkt, og at Korsformen skyldes en ældre eller yngre Ridse i Stenen.

² Adjunkt Orluf læser ʝ som *s*, altsaa som *s*-Formen paa Gårdstånga-Stenen I (DRm. IV Nr. 19) og paa Ravnkilde-Stenen (sst. II Nr. 22). Der ved vilde man imidlertid faa den ganske umulige Pronominalform *þis* i Neutr. Pl., thi Afstanden efter *s*-Runen er saa stor, at man tør anse det for sikkert, at ingen *i*-Rune er fulgt efter *s*.

hvilket af disse Ord Linjen har indeholdt, kan afgøres med fuldstændig Sikkerhed ved Hjælp af Indskriftens Slutning, der lyder *kuþr t*. Dette maa nemlig udfyldes *kuþr trikR*. Formelt kunde vel *kuþr t* ogsaa udfyldes *kuþr trutin d. e. góðr dróttinn*, en god Herre; men denne Betegnelse vilde man aldrig have brugt om sin Fader eller sin Broder. Den Afdøde kaldes altsaa *góðr drængR*, et Udtryk der i danske Indskrifter kun bruges om den yngre, ugifte Mand¹. Stenen kan derfor ikke være rejst over Tormods Fader; . . . þur maa udfyldes [bru]þur.

Hele Indskriften har da lydt:

Side A : þNRΦNþR:R(l)[HþI:YN]

Side B (Φ)Γ×²þIY|:IYTIΛ[:.....:BRN]þNR:HIT||YNþR
:(T)[RIYΛ³]

d. e. : þurmupr:rispi:ku||mI×þisi||:iftiR:.....
:bruþur:sin||kuþr:trikR

I olddansk Sprogform:

Þórmóðr résþi kuml þæsi æftiR.....bróður sinn, góðr drængR.

»Tormod rejste dette Mindesmærke efter sin Broder, han var en gæv Yngling«.

Indskriftens hele Udsagn stemmer ligesom dens Runeformer med de allerfleste bevarede jyske Runestens. Heller ikke Ordforraadet frembyder nogen Ejendommelighed. Navnet *Þórmóðr* findes ikke paa andre danske Runestene; men dette maa anses som ganske tilfældigt, da Navnet i Middelalderen var meget almindeligt i Danmark. Udtrykket *résþi*

¹ I Anmeldelsen af Wimmers Runeværk i Arkiv f. nord. Fil. 1912, S. 192, skriver Erik Brate, at han i et Par svenske Indskrifter har fundet »Dreng« brugt om Fader (Liljegren Nr. 424, 718, 793 og Torin Nr. 35). Hertil kunde bl. a. føjes den af Wimmer selv, i anden Forbindelse, anførte upplandske Indskrift, Liljegren Nr. 1395: »Asfrid rejste denne Sten efter Asger sin Husbonde, en saare god Dreng«.

² Maaske skal her læses [:], se S. 112 Note 1.

³ Om Indskriften har endt med et Slutningstegn kan ikke afgøres.

kuml er langt fra saa hyppigt som *gærði kuml*, men findes dog i adskillige Indskrifter (f. Ex. DRm. II Nr. 3 og IV Nr. 26).

Er Indskriftens Indhold saaledes ikke særlig ejendommeligt, er imidlertid dens Form af ikke ringe sproghistorisk Interesse.

Paa en af de yngste bornholmske Indskrifter, Vester Marie-Stenen VI, staar der:

: asualdi : risti : stein : þinsa : iftr : alfar : brupur
: sin : drinr : koþr :

»Asvalde rejste denne Sten efter sin Broder Alver, en gæv Yngling«.

I den oprindelige Tolkning af denne Indskrift hævder Wimmer, at Nominativen *góðr drængr* maa henføres til Subjektet *Áswaldi* (DRm. III. S. 306), men senere (DRm. IV. S. xc) slutter han sig til Magnus Olsens Opfattelse (Danske Studier 1906, S. 38 flg.), ifølge hvilken *góðr drængr* er en elliptisk Sætning, der maa henføres til Objektet *Alfar*, saaledes at det rosende Udsagn paa sædvanlig Vis berømmer den, til hvis Minde Stenen er rejst, ikke den, der rejste Stenen. Denne Opfattelse, der jo, som nævnt af Magnus Olsen (og senere af Wimmer, anf. Sted), har Støtte i lignende Konstruktioner i den vestnordiske Litteratur, maa ogsaa hævdes som den eneste rette for Hurup-Stenens Vedkommende. Dens Indskrift er derfor et Vidnesbyrd om, at den »fri Apposition« fra gammel Tid var i Brug i Østnordisk saa vel som i Vestnordisk. At Hurup-Stenen tilhører samme Tidsrum som Størstedelen af de jyske Runestene, der af Wimmer sættes til Aartierne omkring 1000, derom kan der nemlig ikke være Tvivl: Indskriftens Ydre (Rammestreger og Skilletegn), dens Runeformer (fuldstændig Mangel paa stungne Runer) og Lydforhold (paa den ene Side Overgang af Tvelyd til Enkeltlyd: *risþi*, *þisi*, paa den anden Side Adskillelse mellem *R* og *h* efter Reglerne fra 10. Aarh.), alt dette afgiver et fuldgyldigt Bevis herfor.

EXCURS: FLARUP-STENEN.

Paa det førømtalte Møde i »Selskab f. nord. Filologi« fremsattes den Formodning, at Hurup-Stenen muligvis var identisk med den tabte Flarup-Sten. Jeg har nu undersøgt Spørgsmaalet, og idet jeg mener ikke blot at være naaet til et fuldstændig sikkert Resultat med Hensyn til Forholdet mellem Hurup- og Flarup-Stenen, men ogsaa til en overmaade sandsynlig Læsning af denne sidste Sten paa Grundlag af en Tegning fra 18. Aarh. af Søren Abildgaard (i Nationalmuseets Arkiv), der, saa vidt jeg véd, aldrig har været omtalt eller benyttet, skal jeg her meddele Resultatet af mine Undersøgelser¹.

Den ældste Efterretning om Flarup-Stenen gives i Pontoppidans *Marmora Danica* 1739 (S. 349). Det hedder her: »In campo Flarupensi paroeciæ Udbye obvius est lapis Runicus, Wormio ignoratus«. Derefter meddeler Pontoppidan, at den Tegning, han har modtaget af Stenen, er saa utilfredsstillende, at den ikke egner sig til at gengives. Kun tre — endda ikke sammenhængende — Ord kan han læse:

Thur . . . seti stin

Sluttelig opgiver han Stenens Maal: godt 2 Alen høj, $\frac{1}{2}$ Alen bred.

Meget værdifuldere er den følgende Efterretning. Det er Søren Abildgaards omhyggelige Tegning fra 1767 og korte Meddelelse om Stenens Historie. Naar jeg paa Grundlag af

¹ I det hele var vist Tidspunktet kommet til en Behandling af vore tabte Runemindesmærker, hvilket blandt andre ogsaa Erik Brate har udtrykt Ønskeligheden af i sin Anmeldelse af Wimmers Runeværk (Arkiv f. nord. Fil. XXIX, 184). Dette Værk har jo givet en saa bred og sikker Kundskab om Rune- og Sprogformer i danske Runemindesmærker, at man nu med langt bedre Forudsætninger end for en Snes Aar siden — da Runeværket begyndte at udkomme — kan bedømme, hvad der er rigtigt og hvad der er fejlt opfattet i ældre Gengivelser af Runeindskrifter, og ofte med tilnærmelsesvis Sikkerhed kan rette Fejlene. — Tabte skaanske Runestene er behandlet af Ebbe Tuneld i den førnævnte Afh. i »Hist. Tidsskr. f. Skåneland«, 1909.

denne Tegning vover at give et Tolkningsforsøg, er det, fordi jeg efter at have sammenlignet Abildgaards Tegninger af de *bevarede* Stene med Wimmers, mener, at de, selv om de indeholder mange Smaafejl, dog er udført med en for hin Tid forbavsende Evne til at iagttage Enkelthederne og gengiver Indskrifterne med saa stor Omhu, at de for de tabte Stenes Vedkommende er af den største Værdi. At Abildgaard, som fremhævet af Wimmer (»Om Undersøgelsen og Tolkingen af vore Runemindesmærker« S. 55), var ganske uden sproglig Indsigt, borger blot for, at vi ikke har faaet nogle fantastiske Rekonstruktioner, som man ellers kunde have ventet.

Som hosstaaende Gengivelse viser, vilde Indskriften ifølge Abildgaards Tegning lyde:

A: ÞNRÞIHI.HTIHN.I.HNþI

B: HTIþ:NRÞI.H.NIþ

C: NIþ.I.HIþþ.þþ||þHI.

Abildgaard har aabenbart ikke nøjagtigt opfattet, hvor et Punkt skyldtes Runeristeren og hvor ikke; han har derfor gengivet adskillige naturlige Fordybninger som huggede Skilletegn, og vistnok omvendt undladt at gengive Punkter i Runer, fordi han har ment, de skyldtes Stenens Natur, en i Abildgaardske Tegninger ikke sjælden Fejl. Under Hensyn hertil maa Indskriften tolkes:

1. ÞNRÞIHI, þurkisl, Nom. af det almindelige Navn *Þórgísl* (DRm. IV. S. LXXII). Stavemaade og Sprogform er fuldstændig gængs. Læsemaadens Rigtighed er vel derfor utvivlsom.

2. HTI, sati, 3. Pers. Sg. Præt. Ind., *satti*, satte. Stavemaade og Sprogform ligesom i forrige Ord den almindelige. Læsemaadens Rigtighed utvivlsom.

3. þHI. Da denne Læsemaade ingen Mening giver, tænker jeg, at Abildgaard har opfattet en naturlig Fordybning i Stenen som et hugget Punkt. Jeg læser derfor þHI, aui, d. e. *á wé* »paa den indviede Gravplads«.

4. ʏŋþl, suni. Her maa nødvendigvis staa et Navn i Genitiv, nemlig Navnet paa den, paa hvis »Vi« Stenen sattes. Jeg formoder, at ʏŋþl er Fejl for ʏŋþt, suna, Gen. af det almindelige Navn *Suni*, Sune. Abildgaard har da — hvis min Rekonstruktion er rigtig — overset Bistaven i t.

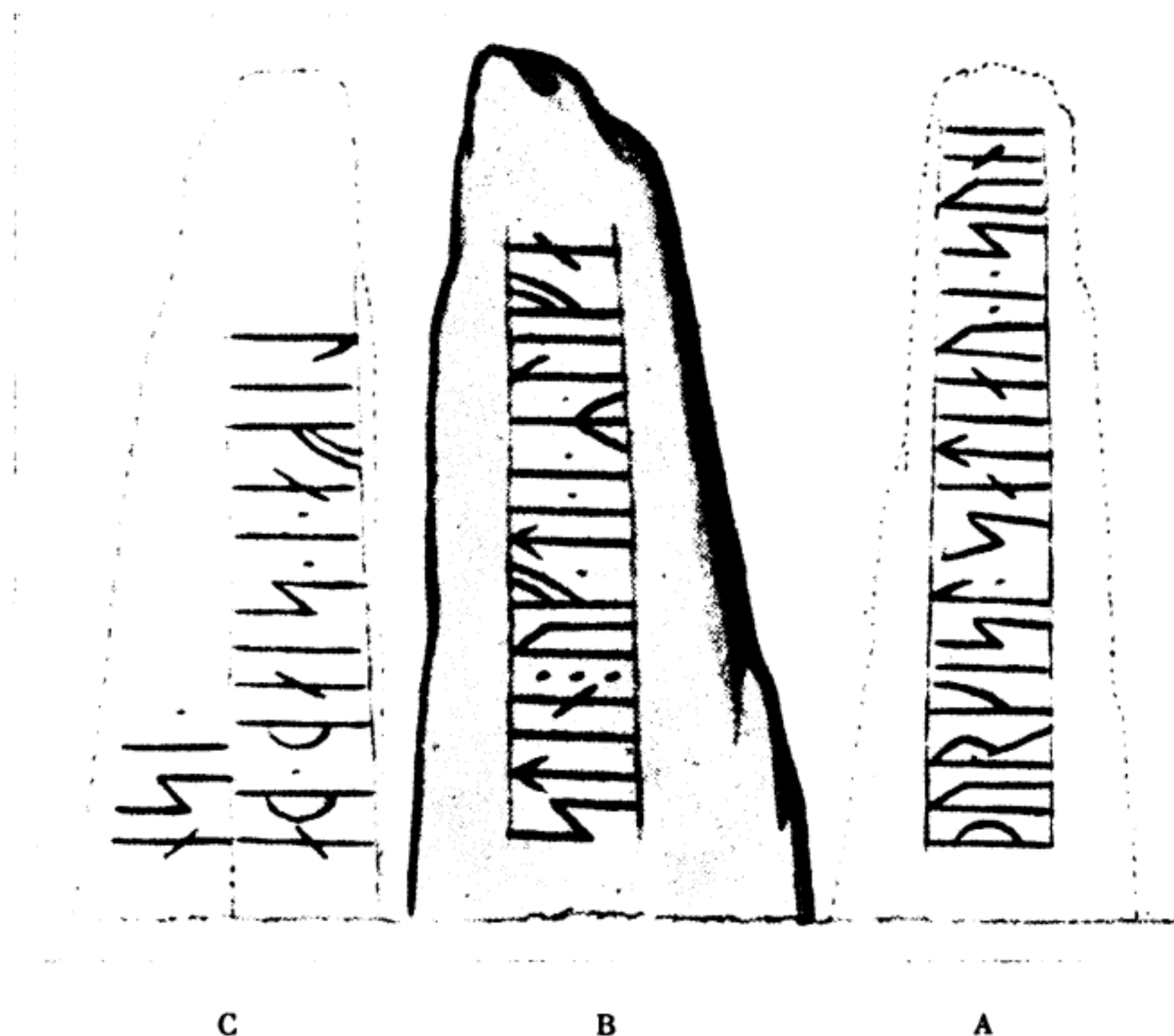

Fig. 3. Flarup-Stenen.
Abildgaards Tegning. ²/₃.

5. ʏŋþt, stin, stén, Acc. Sg. Gængs Skrift- og Sprogform.

6—7. ʏŋþt. ʏŋþt. ʏŋþt. At vi her har Præp. »efter«, fulgt af Navnet paa den døde, er utvivlsomt; men paa Grund af de mange (fejle) Skilletegn er Orddelingen ikke sikker. Dog — fra den egentlige Runeperiode kan vi kun vente at finde Formerne ʏŋþt eller ʏŋþt. ʏŋþt for Præpositionen; da Skriftformen ʏŋþt. ʏŋþt. aldrig træffes, og da Abildgaard ikke godt kan tænkes at have tilføjet en i-Rune, som ikke fandtes paa Stenen, formoder jeg, at Præpositionens Form har været ʏŋþt. Navnet har da været ʏŋþt. ʏŋþt. i Acc., hvilket jo er uden Mening. Da ʏŋ maa formodes at være rig-

tigt opfattet paa Grund af denne Runes ejendommelige Form, kan første Del af Navnet næppe have været andet end $\mathfrak{r}|\mathfrak{h}$, $\mathfrak{k}|\mathfrak{r}$, d. e. *GÉR-*, af ældre *Gæir-*, et meget almindeligt Navnelid; andet Led er $\mathfrak{l}|\mathfrak{f}|\mathfrak{a}$ d. e. *léfa*, for ældre *læifa*; hele Navnet altsaa i Acc. *Gérléfa*, i Nom. *Gérléfi*, en svag Form til det i Danmark meget udbredte *Gérléfr*, der forholder sig til dette som *Amundi* til *Amundr* o. lign.¹.

Første Del af Indskriften gengiver jeg da i olddansk Sprogform:

Þórgísl sattí á wé Suna stén öft Gérléfa.

»Torgils satte paa Sunes Vi Sten efter Gerleve«.

Udsagnet svarer ganske til Vedelspang-Stenens: »Asfrid gjorde dette Kumbel efter Sigtrygg sin Søn paa Gnupas Vi«.

Mens jeg anser denne Del af Indskriften for tilnærmelsesvis sikker, maa anden Del paa forskellige Punkter vække Tvivl. En bogstavret Omskrivning vilde lyde:

$\mathfrak{l}|\mathfrak{f}|\mathfrak{a} \cdot \mathfrak{i} \cdot \mathfrak{s}|\mathfrak{a}|\mathfrak{p} \cdot \mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{n}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$.

Dette kunde samstilles med Store Rygbjærg-Stenens

Þér stafar munu miok længi lifa.

Man maatte da, idet » $\mathfrak{l}|\mathfrak{f}|\mathfrak{a} \mathfrak{i}$ « naturligvis tolkedes som olddansk *lifa é*, leve evigt, opfatte $\mathfrak{s}|\mathfrak{a}|\mathfrak{p} \mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{n}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$ som Fejl for et eller andet Ord i Nom. Sing. eller Plur.; $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{n}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$ kunde meget let være Fejl for $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{s}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$, *pássi*, Nom. Pl. Fem., muligvis ogsaa for $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{u}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$, *påusi*, Nom. Pl. Neutr., men $\mathfrak{h}|\mathfrak{i}|\mathfrak{p}$ kunde næppe være Fejl for et passende Subst. i Plur. Jeg kan derfor ikke hævde dette Rekonstruktionsforsøg.

Derimod kunde med stor Rimelighed $\mathfrak{r}|\mathfrak{l}|\mathfrak{f}|\mathfrak{a}$ opfattes som Fejllæsning for $\mathfrak{r}|\mathfrak{l}|\mathfrak{f}|\mathfrak{a}$, *liga*, d. e. *lega* eller *liga*, de hviler, $\mathfrak{h}|\mathfrak{i}|\mathfrak{p}$ opfattes som Fejllæsning for $\mathfrak{h}|\mathfrak{i}|\mathfrak{p}$, *stad*, Dativ af *staðr*, og $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{n}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$ som Fejl for $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{m}|\mathfrak{s}|\mathfrak{i}$ d. e. *pémsi*, hvor \mathfrak{t} er brugt = $\mathfrak{é}$ < $\mathfrak{æ}|\mathfrak{i}$ ligesom i Skårby-Stenens $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{r}$ = *þér* < *þæir*, Grensten-Stenens $\mathfrak{p}|\mathfrak{a}|\mathfrak{r}|\mathfrak{a}$ = *þéra* < *þæira* o. s. v. Paafaldende er

¹ Den svage Form *-læifi* kendes ellers kun som Kælenavn, se *gjafleifi*, Jónsson, Tilnavne S. 257. Desuden er *Leifi* bevaret som mytisk Navn og som første Led i forskellige Stednavne (se Lind S. 733).

nok en Fejllæsning af þ for Ψ; men ved at bevare þ vilde vi faa Præp. í brugt med Acc. i en Forbindelse, hvor ellers altid bruges Dativ; forklarligt er det jo ogsaa, at Ψ, hvis Bistaven paa højre Side har været svag, har kunnet opfattes som þ.

Anden Del af Indskriften gengiver jeg — om end med nogen Tvivl:

Liga í stað þémsi.

»De hviler (begge) paa dette Sted«.

Hermed kan jævnstilles Gunderup-Stenens: »De hviler (lika) bægge i denne Høj«.

Hele Indskriften beretter altsaa, at Torgils har rejst Mindesten over Gerleve paa Sunes Vi, hvor nu baade Gerleve og Sune hviler.

Flarup-Stenen har vistnok været omtrent samtidig med Sjøllestenen. Hvis Rekonstruktionen er rigtig, har Indskriften haft þ for ældre ʃ (ʃŋ), den har brugt stunget *g* (ʒ) og højst sandsynligt flere andre stungne Runer, hvor Punktet er overset af Abildgaard; men den har bevaret den gamle Brug af ʁ. Meget fejlt kan det da næppe være at sætte den til Begyndelsen af 11. Aarh.; med denne Tidsfæstelse vilde ogsaa den yngre *m*-Form, Ψ, stemme.

Hvis de Ændringer, jeg har foretaget, er de rette, viser de, at Abildgaard i det hele har udvist stor Omhu i Gengivelsen, selv om han paa enkelte Steder har opfattet Fordybninger i Stenen som Skilletegn (ʃŋ·l, ŋʒ·ʃ, l·l·ʁ for ʃŋl, ŋʒʃ, ʒlʁ eller ʒlʁ) endvidere i tre Runer har overset Bistavene (ʏŋþl, llʁ, ʏlþþ for ʏŋþþ, ʒlʁ eller ʒlʁ, ʏʃþþ), og i to Runer opfattet Bistavene fejlagtigt (ŋʒþ, þþþʏl for ŋʒþ, þþΨʏl)¹.

Ordningen af Indskriften paa Flarup-Stenen svarer nøje til Hurup-Stenens, idet Indskriftens Begyndelse paa begge staar paa højre Smalside og fortsættes paa den bredere Midt-

¹ Af syntaktiske Grunde anser jeg en Rekonstruktion: þurkisl sati auk suni stin uft kirlifa for lidet sandsynlig.

side, en Ordning, der som omtalt ikke kendes fra nogen anden dansk Sten. Paa Flarup-Stenen staar Indskriftens Slutning paa venstre Smalside. Rammestreger og Skilletegn stemmer overens med jydske Stene i den egentlige Runeperiode.

Abildgaard giver ikke blot et godt Grundlag for Læsningen af Stenen, men ogsaa værdifulde Oplysninger om dens Historie og Plads. Han skriver herom: »Denne Runesteen staar oprejst paa Marken strax Østen for Bondebyen Flarup i Udbye Sogn i Thyeland. Stenen er af almindelig Kamp eller Graastenes Art; den har fire fladagtige Sider; paa de 3 Sider ere Runer, men ikke paa den 4de. Der siges, at den for omtrent 80 Aar siden er forfløttet fra en Høj kaldet Helle-Høj Vesten fra Udbye beliggende.« Jfr. *Marmora Danica* S. 349 og *Danske Atlas* V, 468. I 19. Aarh. er Stenen forsvundet. Ifølge Undersøgelser, som Nationalmuseet lod foretage ved Lærer Nissen i 1898, skulde den være bleven brugt til en Banebro i Thy. Eftersøgning her førte dog ikke til noget Resultat.

2. RANDERS-STENEN.

Randers By og Amt.

Ved Nedbrydningen af et af de gamle Huse i Vestergrave i Randers (Matr.-Nr. 505, Gade-Nr. 46) blev der d. 6. Juni 1910 fremdraget en større Sten, der var brudt i to Stykker. En af Bygningsarbejderne opdagede, at der var indhugget Tegn paa den ene Side, og efter at det havde vist sig, at Tegnene virkelig var Runer, skænkedes Stenen af Husets Ejer til Randers Museum, i hvis Have den nu er opstillet. Her undersøgte jeg den d. 19. April d. A.¹.

Stenen er af rødgraa grovkornet Granit. Dens hele Højde

¹ Stenen er tidligere undersøgt og tolket af Adjunkt Orluf, der har indgivet en meget udførlig Beretning til Nationalmuseet under 18/7 1910. Resultatet af Orlufs Undersøgelse er meddelt i Aarsb. f. Den historiske Samling i Randers 1910 – 11, S.4.

er c. 130 Cm., dens Bredde er c. 60 Cm. og dens Tykkelse c. 30 Cm. Intet af disse Maaler Rune-stenens oprindelige. Baade Overkanten og Sidekanterne er blevet tilhugget, dengang Stenen skulde bruges som Byggeemne, og de lidet dybe Runer tyder paa, at ogsaa Forsiden er jævnet, efter at Indskriften er hugget. Kun den øverste og mindre Del af den temmelig tynde Sten er beskrevet, hvad der sikkert skyldes, at en stor Del af den maa have staaet i Jorden, for at den har kunnet staa fast.

Ved de forskellige Tilhugninger og Brud er Indskriften beskadiget baade foroven og paa Siderne; Læsningen vanskeliggøres desuden ved Runernes ringe Dybde; alligevel er der kun enkelte Steder, hvis Tolkning kan volde Tvivl.

Fig. 4. Randers-Stenen. c. $\frac{1}{10}$.

Hele Indskriften er anbragt i fem Baand paa Stenens Forside. Den begynder forneden i Baandet tilhøjre og løber regelmæssigt bustrofedon. Jeg læser og rekonstruerer den saaledes:

1. Baand $\uparrow \text{N} \uparrow \text{I} [\cdot] (\text{R} \uparrow \text{H}) [\text{P} \text{I}]$ 3
2. Baand $[\text{H}] \uparrow \uparrow \uparrow : \text{P} \uparrow \uparrow \text{H} \text{I} : (\uparrow \uparrow \uparrow)$
3. Baand $\text{P} \text{N} \text{R} \text{H} \uparrow \text{I} \uparrow (\cdot) \text{H} \text{I} \uparrow$
4. Baand $[\text{B}] (\text{R}) \text{N} \text{P} \text{N} \text{R} : \uparrow \text{N} \uparrow$
5. Baand $(\uparrow \uparrow \uparrow ?) [\cdot] \text{H} \text{I} \uparrow : \uparrow \uparrow \text{P} [\text{N} \text{R}]$

Om de enkelte Runer maa følgende bemærkes. I 1. Baand er Rune 1—4 fuldstændig tydelige. Af Rune 5 (R) mangler nederste Del, men Runen giver ingen Anledning til Tvivl. Paa Rune 6 (†) ses Punktet lige over Brudlinjen. Af Rune 7 er kun venstre Bistav bevaret, og Rune 8—9 er helt tabt, men da Objektet i Sætningen er »Sten«, maa Rekonstruktionen anses for sikker. I 2. Baand mangler 1. Rune, men da de følgende tre Runer $\uparrow \uparrow \uparrow$ er tydelige, er Udfyldningen utvivlsom. Heller ikke Læsningen af det følgende $\text{P} \uparrow \uparrow \text{H} \text{I}$ volder Tvivl. Derimod er de tre herefter følgende Runer særdeles uklare: Tværstregen i \uparrow er meget svag, i \uparrow er Bistavene svage, og hele \uparrow -Runen er overordentlig utydelig; den er anbragt i en skraa Stilling udenfor Rammestregene mellem 1. og 2. Baand, altsaa hævet noget over f -Runen. I 3. Baand er P og I i $\text{P} \text{N} \text{R} \text{H} \uparrow \text{I} \uparrow$ kun svagt fremtrædende. Dette gælder ogsaa det nederste Punkt i Skilletegnet; de øvrige Tegn er tydelige. I 4. Baand er hele B og det nederste af R forsvundet. Alle øvrige Runer og Tegn er velbevaret. Stor Vanskelighed volder Læsningen af 5. Baand. Adjunkt Orluf læser: $\uparrow \uparrow \uparrow \cdot \text{H} \text{I} \uparrow : \uparrow \uparrow \text{P} [\text{N} \text{R}]$. Læsningen af det første Ord er muligvis den rette; men Stenen er saa ødelagt her, at intet med Sikkerhed kan siges. Jeg tør saaledes ikke afgøre Retningen af den første Runes Bistav; den nedadløbende Tværstreg er i hvert Fald meget svag og kan være en naturlig Ridse, medens der omvendt findes en opadløbende Ridse, der kan være en hugget Tværstreg; Runen kan altsaa læses \uparrow , \uparrow eller

l; den følgende Rune kan læses ʀ; men med ligesaa stor Sandsynlighed kan man læse ʁ. Helt tydelig er Hovedstaven i den følgende Rune; men Bistavene er saa svagt fremtrædende, at man næppe kan afgøre, om her har staaet ʀ, ʁ eller l. Læsningen af det følgende frembyder for mig ingen Tvivl; der staar ʁlʀ : ʀʀþ[ŋR]. Adjunkt Orlufs Læsning fremkommer ved, at han opfatter venstre Side af Bistaven i ʀ (i ʀʀþ) som nedre Bistav af f-Runen; denne Bistav findes noget højere oppe, mens øverste Bistav er ødelagt i Bruddet; dernæst opfatter han en fra ʀ's Skæringspunkt udgaaende Ridse som en hugget Tværstreg og faar derved den palæografisk umulige Runetype ʁ og den sprogligt paa hin Tid umulige Ordform *foþur*. Lignende Ridser som den nævnte er f. Ex. en fra Rammestregen mellem 4. og 5. Runebaand udgaaende Linje (se Fig. 4).

Hele Indskriften gengiver jeg da (med Undtagelse af første Ord i 5. Baand):

tuki:resþi || sten:þansi:aft || þurstin:sin || brupur
: auk¹ ||:sin:faþur

I olddansk Sprogform:

*Tóki réþi stén þanssi æft Þórsten sinn bróður áuk
sinn faður.*

»Toke rejste denne Sten efter sin Broder Torsten og (efter) sin Fader ...«.

Tilbage staar Læsning og Tolkning af Faderens Navn. Som nævnt læser Adjunkt Orluf dette nga, hvilket han tolker aga, *Áge*, idet han antager, at Runeristeren har hugget et *n* i Stedet for et *a* ligesom i auk. Læsningen nga er mulig, men Tolkningen »Aage« er uholdbar i en Indskrift, der — ogsaa efter Orlufs Opfattelse — er samtidig med f. Ex. Langaastenen I, d. v. s. fra omkr. Aar 1000. Paa denne Tid maatte »Aage« skrives *ąka* eller *aka*. Først i 13. Aarh. kunde man

¹ Runeristeren har hugget þ for ʀ i auk.

vente at finde Exempler paa Udvikling af $k > g$ ¹. Hvis Navnet skal læses nga eller aga maa dette derfor være Acc. af det velkendte østnordiske Navn *Aggi*, der bl. a. træffes i Reichenau-Listen fra 10. Aarh. og i Liber Daticus Lundensis fra 12. Aarh. (skrevet *Aggi*, *Agi*)². Som uforenelig med de bevarede Runespor betragter jeg Læsningen *aka*, thi 2. Rune maa være ʀ eller ʁ; Navnet kan derfor ikke være *Åka*. Men da første Rune muligvis er l, kunde Navnet læses lʀ þ d. e. *Inga*, Acc. af det almindelige Mandsnavn »Inge«. Læser man 2. Rune som ʀ, kan Navnet altsaa have været *Agge* eller *Inge*; læser man 2. Rune som ʁ, kunde Navnet muligvis være *Affi*, oldtysk *Affi*, et Navn, som vi i Danmark møder i 13. Aarh.³.

Randers-Stenen, eller som den vel bør kaldes, Randers-Stenen II, da der alt findes én Randers-Sten (DRm. II Nr. 53), har de paa jydske Runestene fra Beg. af 11. Aarh. almindelig brugte Runeformer og Sprogformer. Ogsaa selve Indskriftformlen stemmer med de i hin Tid almindelige, dog har den den sjældnere Ordstilling *sínn bróður*, *sínn faður*, for den da gængse *bróður sínn*, *faður sínn* (se DRm. IV. S. xx). Men at Randers-Stenen er samtidig med de Stene, der af Wimmer sættes til Tiden mellem 1000 og 1025, derom kan der næppe være Tvivl.

¹ Det ældste daterede Exempel, jeg har truffet, er *maglæ* v. S. a. alm. *maklæ* i et Diplom fra 1272, Erslevs Repertorium Nr. 403. Jfr. min »Studier til det danske Rigssprogs Historie« 1910, S. 76 Fodn.

² Se O. Nielsen, Olddanske Personnavne. Naar *Agi* her opføres under *Aki* fra 12. Aarh., skyldes det, at Forf. sammenblander Navnene *Åki* og *Aggi*.

³ SRD. IV, 579.

3. SØNDER VILSTRUP-STENEN (LANDERUP-STENEN).

Vilstrup Sogn, Brusk Herred, Vejle Amt.

I Monumenta Danica (S. 445) giver Worm følgende topografiske og palæografiske Beskrivelse af den Runesten, han benævner *Landerupense primum*:

»Hæc [ɔ: Brusk Herred] præter oppidum elegans et nitidum, arce regia et præclara insignitum Coldingam, in vicinia curiam tenet ruralem in Parochia Wilstrup, quam Landerup vulgo nominare solent, Regiis olim recreationibus dicatam, de qua varia narrant accblæ, quæ hujus non sunt loci. Ab hac aqvilonem versus, grande conspicitur saxum, figuræ inæqualis, acuminatum aliquantum, longitudine ulnarum trium cum semisse, latitudine duarum, crassitie unius circiter, jam in latus inclinatum. Quatuor ostentat characterum ordines, sed vetustate et tempestatum injuriis adeo exesos et corruptos, ut nihil memoratu dignum ex iis elici possit.«

Beskrivelsen ledsages af en Gengivelse af Landerup-Stenen og det tilføjes, at der paa Stenen vistnok staar Navnene *Thyra*, *Gorm* og *Harald*, men at den nærmere Sammenhæng imellem disse Navne ikke, paa Grund af Stenens ødelagte Tilstand, kan paapeges. Af Worms Tegning ses det, at de fire Runebaand løber bustrofedon. At Tegneren har opfattet en Mængde Ridser i Stenen som Runestave, viser de fuldstændig fantastiske Skrifttegn, der pryder Stenen, og som med Worms Tegning som Engrundlag vilde umuliggøre ethvert Tolkningsforsøg.

Imidlertid findes der fra Slutningen af 18. Aarh. en af Worms Tegning uafhængig Gengivelse af Landerup-Stenen, det er *Abildgaards*. *Abildgaard*, der altid er meget ængstelig for at gengive, hvad han ikke kan se, afbilder kun Skrifttegnene i Halvdelen af den nederste Linje; alt det øvrige erklærer han for saa afslidt, at Skrifttrækkene ikke kan skelnes. Alligevel giver *Abildgaards* Tegning os et vigtigt Bidrag til vor Viden om Stenens Udseende. Sammenholder man Worms Tegning med *Abildgaards*, viser de nemlig en saa afgørende

Overensstemmelse, at dette kun kan forklares ved, at begge Tegnere har iagttaget rigtigt. Blot har Worms Tegner udstyret sine Runer med alle mulige uvedkommende Ridser, mens Abildgaard har haft Evne til at skelne mellem Runestave og naturlige Fordybninger i Stenen.

Der kan efter min Mening derfor ikke være mindste Grund

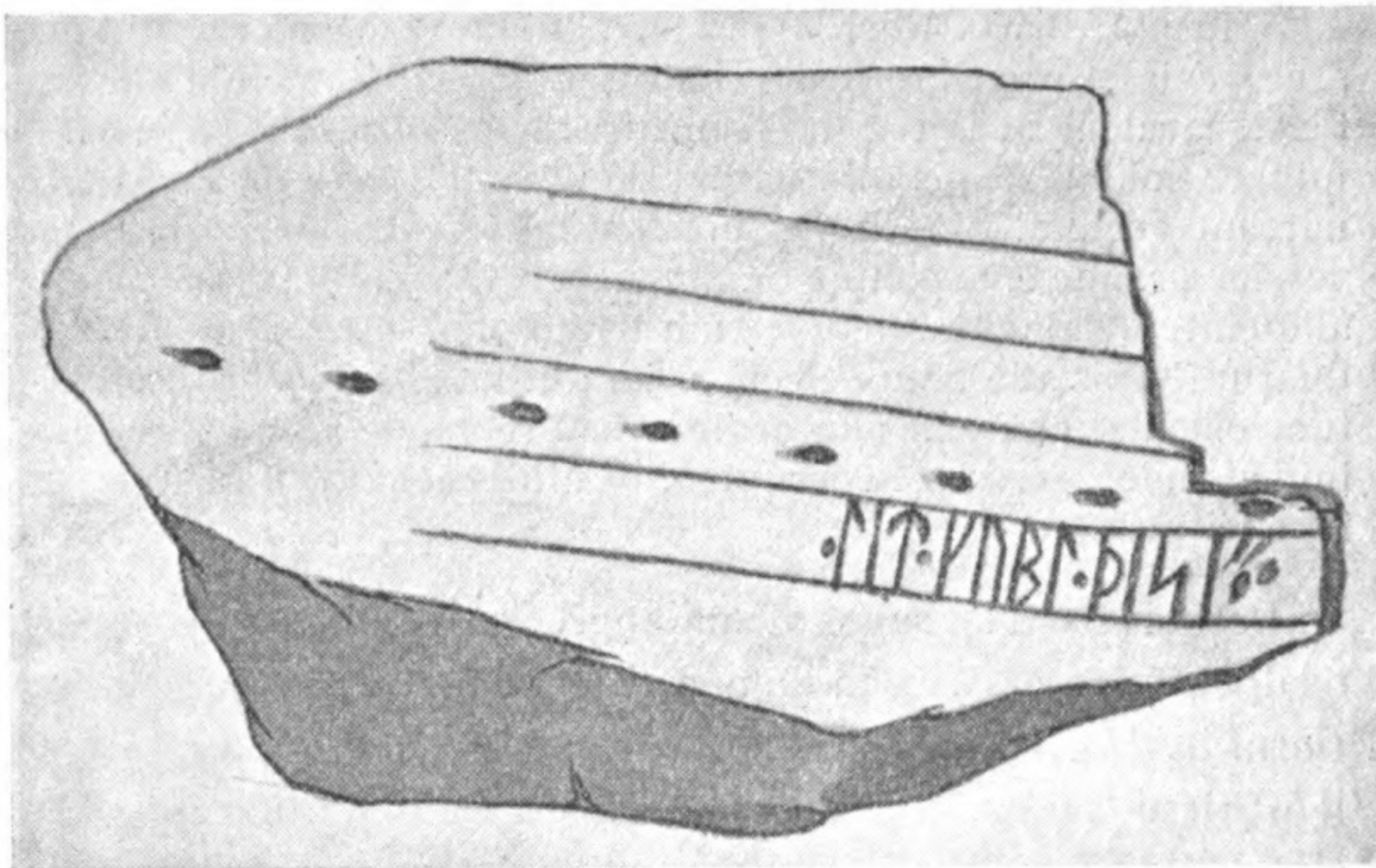

Fig. 5. Abildgaards Tegning af Landerup-Stenen. ²/₃.

til at betvivle, at den Del af Indskriften, som har været læselig paa Abildgaards Tid, har lydt:

.....¹IT·YNB¹·PIH¹·

.....lit·kubl·pisi·

.....lét kumbl pæsi

»lod dette Mindesmærke«

Saa vel Rune- som Sprogformer stemmer jo ganske med jyske Runemindesmærkers fra Slutn. af 10. og Beg. af 11. Aarh. Foran lit har der sandsynligvis staaet Navnet paa den, der lod Mindesmærket gøre; men hverken Worms eller Abildgaards Tegning har her Antydning af Runer. Indskriften maa paa dette Sted have været ødelagt allerede i 17. Aarh. Efter

þisi maa man vente den af *lét* styrede Infinitiv, idet Objektet rimeligvis er sat ind mellem Maadesverbet og Infinitiven ligesom i adskillige svenske Runeindskrifter (f. Ex. L. Nr. 354, 398, 429, 1014). Denne Infinitiv maa, da Indskriften løber bustrofedon, findes i umiddelbar Fortsættelse af þisi hos Worm. Her læser man Runerne $\mathfrak{N} \mathfrak{R} \mathfrak{N} \mathfrak{t}$, som ved en ikke altfor dristig Konjektur tør opfattes som $(\mathfrak{Y}) \mathfrak{N} \mathfrak{R} \mathfrak{N} \mathfrak{t}$, idet jeg formoder, at Worms Tegner har overset det maaske meget ødelagte \mathfrak{Y} . Denne Formodning støttes ved, at Indskriften lige nedenfor $[\mathfrak{Y}] \mathfrak{N}$ aabenbart har været helt udvisket, da Worms Tegning paa dette Sted slet ingen Runegengivelse har. $\mathfrak{Y} \mathfrak{N} \mathfrak{R} \mathfrak{N} \mathfrak{t}$, *kurua*, vilde være en utvetydig Skriftform for den ifølge Wimmers Opfattelse regelmæssige Infinitiv *gørwa*, mens Jællinge-Stenens og Sønder Vissing-Stenens *k a u r u a* baade tillader Læsemaaden *gårwa* og *gørwa* (se DRm. I S. LVI). Det følgende Ord har sikkert været $* \mathfrak{t} \mathfrak{R} \mathfrak{t} \mathfrak{r} \mathfrak{t} [\mathfrak{H}]$, hvor Runerne \mathfrak{r} og \mathfrak{t} er udstyret med Forsiringer ligesom \mathfrak{r} og \mathfrak{t} i Ordet $\mathfrak{r} \mathfrak{l} \mathfrak{t}$ i første Baand. De efter \mathfrak{t} nærmest følgende Runer har været ødelagt eller i hvert Fald ulæselige for Tegneren; af den øvrige Indskrift i denne Linje har han kun kunnet læse $\mathfrak{R} \mathfrak{P}$. Allerede Worm har ikke modstaaet Fristelsen til at udfylde Mellemlummet med Runerne $\mathfrak{Y} \mathfrak{N}$. Mulig er denne Udfyldning. Efter $\mathfrak{Y} \mathfrak{N} \mathfrak{R} \mathfrak{P}$ maatte da formentlig have fulgt $\mathfrak{H} \cdot \mathfrak{H} \mathfrak{N} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{A}$, idet »Harald« jo er »Gorms« Søn. Indskriften paa Landerup-Stenen *kan* i saa Fald have lydt:

$[\mathfrak{H} \mathfrak{N} \mathfrak{l} \mathfrak{t} \cdot \mathfrak{Y} \mathfrak{N} \mathfrak{t} \mathfrak{N} \mathfrak{Y} \mathfrak{A}] \cdot \mathfrak{r} \mathfrak{l} \mathfrak{t} \cdot \mathfrak{Y} \mathfrak{N} \mathfrak{B} \mathfrak{r} \cdot \mathfrak{p} \mathfrak{l} \mathfrak{H} \mathfrak{l} \cdot$
 $[\mathfrak{Y}] \mathfrak{N} \mathfrak{R} \mathfrak{N} \mathfrak{t} [\cdot] * \mathfrak{t} \mathfrak{R} \mathfrak{t} \mathfrak{r} \mathfrak{t} [\mathfrak{H} \cdot \mathfrak{Y} \mathfrak{N}] \mathfrak{R} \mathfrak{P} [\mathfrak{H} \cdot \mathfrak{H} \mathfrak{N} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{A} \cdot$
 $[\mathfrak{H} \mathfrak{N} \mathfrak{t} \mathfrak{R} \cdot \mathfrak{t} \mathfrak{Y} \mathfrak{t} \cdot] \mathfrak{H} \mathfrak{l} \mathfrak{Y} [\mathfrak{R} \mathfrak{l} \mathfrak{p}] \cdot \mathfrak{Y} \mathfrak{t} \dots \dots \dots$
 $[\dots \dots \dots]$

I olddansk Sprogform:

[Swénn konungr] lét kumbl þési [g]örwa, Harald [s Go]rm [s sunar sunr, aft] Sig[ríð \dots \dots \dots]

Dette Udfyldningsforsøg, der er gjort med Henblik paa Jællinge-Stenene og Sønder Vissing-Stenen, er jo delvis fuldstændigt Gætteværk. Den, der har rejst Stenen, kan have

været mangel anden end Svend Tveskæg. Har der, for blot at nævne en enkelt Ting, staaet f. Ex. þŋ i Stedet for det formodede ʃŋ foran Rʃ, vilde Stenen været rejst af haralt [s·þu]rm[ups·sunr], en Harald Tormods Søn, og ethvert historisk Grundlag vilde være svundet.

Men selv om man saaledes mangler Midler til at faa at vide, om Indskriftens Harald har været Kong Harald Gormssøn, saa kan vi dog paa Grundlag af Abildgaards Tegning fastslaa, at Tegningen i Monumenta Danica ikke er det rene Fantasteri. Med stor Sandsynlighed kan vi gengive Begyndelsen af Indskriften saaledes:

.....lit·kubl·þisi·||[k]urua·haralt[s·××]rm...¹

Og vi kan med Sikkerhed tidfæste denne Indskrift — med de enkelte Rammestreger, de regelmæssigt bustrofedonløbende Runebaand, det enkelte langagtige Punkt som Skille tegn, de ustungne 16-Tegns Runer i Forbindelse med Overgangen af Enkeltlyd til Tvelyd (*þåusi* > *þæsi*) — til omkring Aar 1000, Svend Tveskægs Kongetid.

Om Landerup-Stenen fortæller Worm, at den staar nær ved den Kilde, der kaldes Kongens Kilde, og af hvilken der paa Worms Tid flød helbredende Vand (Mon. Dan. S. 447). Paa dette Sted fandtes Stenen endnu, da Abildgaard under søgte den 1772. Han skriver herom: »Denne Runesteen findes ved Landerup, som nu er en Selvejers Gaard i Brusk Herred. . . Stenen ligger i en Huulning i Jorden nesten skiult af Græs og Krat; Runerne ere aldeles ukiendelige og udslidte, undtagen de faa Ord, Tegningen viiser. Stedet, hvor Stenen ligger, kaldes Kongens Kilde, og der er endnu Tegn til Vand-Aare i Grunden, som er sumpig og vaad«. (Abildgaards Tegninger, Nationalmuseets Arkiv).

Den næste Meddelelse af Betydning, vi har om Lande-

¹ Muligt var det dog ogsaa, at Infinitiven havde staaet foran lit, saa Begyndelsen havde lydt: *Svénn (?) görwa lét kumbl þæsi* . . . Jf. DRm. V Nr. 16; i saa Fald maatte *urua* snarest opfattes som et Tillæg til Navnet *Haralds*.

rup-Stenen, er Kapellan Garnæs' Indberetning til Oldsagskommissionen i Beg. af 19. Aarh. (²⁴/₁₂ 1808) (Nationalmuseets Arkiv). Gennem denne erfarer vi, at Landerup-Stenen i 1799 blev opmaalt og tolket af en Islænder. De af ham opgivne Maal er noget lavere end Worms. Højden angives til $3\frac{1}{4}$ Al., Bredden til godt $1\frac{1}{4}$ Al. og Tykkelsen til godt $\frac{1}{2}$ Alen. Tolkningen er fuldstændig fantastisk¹. Af Garnæs erfarer vi endvidere, at Landerup-Stenen i 1800 er blevet sønderhugget. Hermed stemmer nogle af Garnæs uafhængige Oplysninger om Landerup-Stenens Skæbne i Rafns Papirer (Ny kgl. Saml. 1599 Fol. III 1 b), ifølge hvilke Stenen i Beg. af 19. Aarh. skulde være sønderhugget til Ledpæle. Udaadsmandens Navn opgives at være Peder Madsen.

Først i 20. Aarh. faar vi atter en værdifuld Oplysning om den historiske Sten. Denne Oplysning skyldes Adjunkt Fr. Orluf, hvem det er lykkedes at fremdrage et stort Brudstykke af Stenen. Sit Fund med-

¹ Den lyder i Oversættelse: »Kong Harald Blaatand lod gøre dette Kumbel efter Thyra Danebod sin Moder«.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1913.

Fig. 6. S. Vilstrup-Stenen (Landerup-Fragmentet). c. ¹/₁₂.

deler han i meget udførlige Beretninger til Nationalmuseet af ²⁵/₈ og ¹⁷/₁₂ 1910.

At Orluf fandt Landerup-Fragmentet, er ifølge hans egne Meddelelser gaaet til paa denne eventyrlige Maade. Worms ovenstaaende Skildring var ham bekendt. Han tog da en Dag i August 1910 til Sønder Vilstrup, Nord for hvilken Landsby han efter Oplysningerne hos Worm mente at maatte finde Stenen. Han fortæller nu, at han først kom til Anton Buchs Ejendom, der ligger »strax udenfor Byen ved Vejen, der fører mod Nord til Herslev«. Her saa han »nogle større Sten henlagt; blandt disse en henved 3 Alen lang Sten, der syntes at kunne være et afkløvet Stykke af en Runesten«. Orluf fik Stenen vendt og vadsket, og virkelig viste det sig, at Stenen bar Runer. Han mente dog ikke strax, at det var et Fragment af Landerup-Stenen, han havde fundet; ved nærmere Undersøgelse lykkedes det ham imidlertid at identificere det. Ved hans Omsorg blev dette opstillet udenfor Buchs Ejendom (»Buhlsminde«). Her undersøgte jeg Stenen d. 24. April d. A.¹

Sønder Vilstrup-Stenen, der er af graalig Granit, er 188 Cm. høj, 39 Cm. bred forneden, 23 Cm. bred foroven; dens Tykkelse er mellem 22 og 33 Cm. At vi kun har højre Del af en Runesten, viser Brudfladen til venstre. Indskriftsiden er næsten fuldstændig afslidt, kun det øverste Stykke er vel bevaret. Her læser man Runerne

(n)Bſ | þ | ʁ | ʁ |

Dette maa naturligvis udfyldes ʁnBſ | þ | ʁ | ʁ |. Paa Stenen staar altsaa just de to Ord, Abildgaard kunde læse yderst i første Indskriftbaand, mens Runerne foran k u b l nu er fuldstændig forsvundet. At disse to Ord er stavet ganske paa samme Maade som hos Abildgaard og Worm, at de er adskilt med ganske samme lidt langagtige Punkt, og at de er

¹ Mens Adjunkt Orluf har stor Fortjeneste af at have fremdraget Landerup-Fragmentet, er den Læsning af Indskriften og det Tolkningsforsøg, han har givet i sin Indberetning til Nationalmuseet, ganske uholdbar.

anbragt paa ganske samme Sted yderst i Indskriftbaandet, er et næsten afgørende Bevis for, at Sønder Vilstrup-Stenen er et Fragment af Landerup-Stenen, nemlig dennes højre Side (paa Tegningerne dens nederste Del). Hertil kommer, at S. Vilstrup-Stenen ligesom Landerup-Stenen, efter Worms og Abildgaards samstemmende Tegninger, har enkelte Rammestreger, der foroven afsluttes i samme hætteformede Linje som paa Worms Tegning. Endelig giver Fragmentets Størrelse en vægtig Støtte for Identiteten. Som baade Worms og Abildgaards Tegning viser, har Landerup-Stenen ligesom de fleste andre Runestene været højest paa Midten. Her var den efter de af Worm og Garnæs opgivne Maal henholdsvis $3\frac{1}{2}$ og $3\frac{1}{4}$ Al. Udfor første Indskriftbaand maa den da formodes at have været c. 3 Al., hvad der passer med S. Vilstrup-Stenens 188 Cm., idet Toppen er afslaaet, saa den oprindelige Højde maa have været c. 3 Al. Tegningerne viser endvidere, at højre Del af Landerup-Stenen til Midten af andet Indskriftbaand — den Del, der svarer til S. Vilstrup-Stenen — er mellem Tredjedelen og Halvdelen af hele Stenens Bredde, som af Worm og Garnæs opgives til henholdsvis 2 Al. og $1\frac{1}{4}$ Al. Antagelig har da det omtalte Stykke paa Landerup-Stenen været c. $\frac{1}{2}$ Al. eller noget derover, hvad der passer med S. Vilstrup-Stenens Bredde 23—39 Cm., idet Stenen utvivlsomt ogsaa er tilhugget paa højre Side, saa dens oprindelige Bredde vel har været c. 40 Cm. (eller mellem $\frac{1}{2}$ Al. og $\frac{3}{4}$ Al.). Landerup-Stenens Tykkelse har if. Worms og Garnæs' Opgivelser været henholdsvis c. 1 Al. og $\frac{1}{2}$ Al. Det sidste Maal stemmer med S. Vilstrup-Stenens Tykkelse; men muligt er det jo, at Stenen, der er meget jævn ogsaa paa Bagfladen, er blevet tilhugget her, saa dens oprindelige Tykkelse har stemt nærmere med Opgivelsen hos Worm¹. — At S. Vilstrup-Stenen med dens enkelte Rammestreger, Skillepunkter, gængse 16-Tegns Runeformer og med den forenkledede

¹ Ogsaa Orluf har i sin Indberetning paavist Overensstemmelsen mellem S. Vilstrup-Stenens Størrelse og Garnæs' Opgivelse af Landerup-Stenens.

Tvelyd hører til Tiden omkr. 1000, er utvivlsomt. Man kan derfor med Tryghed paastaa, at S. Vilstrup-Stenen er højre Tredjedel af den berømte Landerup-Sten, med mindre da to omtrent ens høje, ens brede og ens tykke Stene omkr. Aar 1000 i Vilstrup-Egnen er bleven rejst, begge prydede med en Indskrift, hvis enkelte Rammestreger afsluttes foroven i en Hætteform, og hvis første Indskriftbaand, der løber fra neden opad paa Fladens højre Side, afsluttes med Ordene ᚠᚢᚷᚱᚱᚱ ᚱᚠᚠᚠᚱ . Et saadant Forhold vilde imidlertid være enestaaende i danske Runestenes Historie.

4. AASØ-STENEN.

Glumsø Sogn, Thybjærg Herred, Præstø Amt.

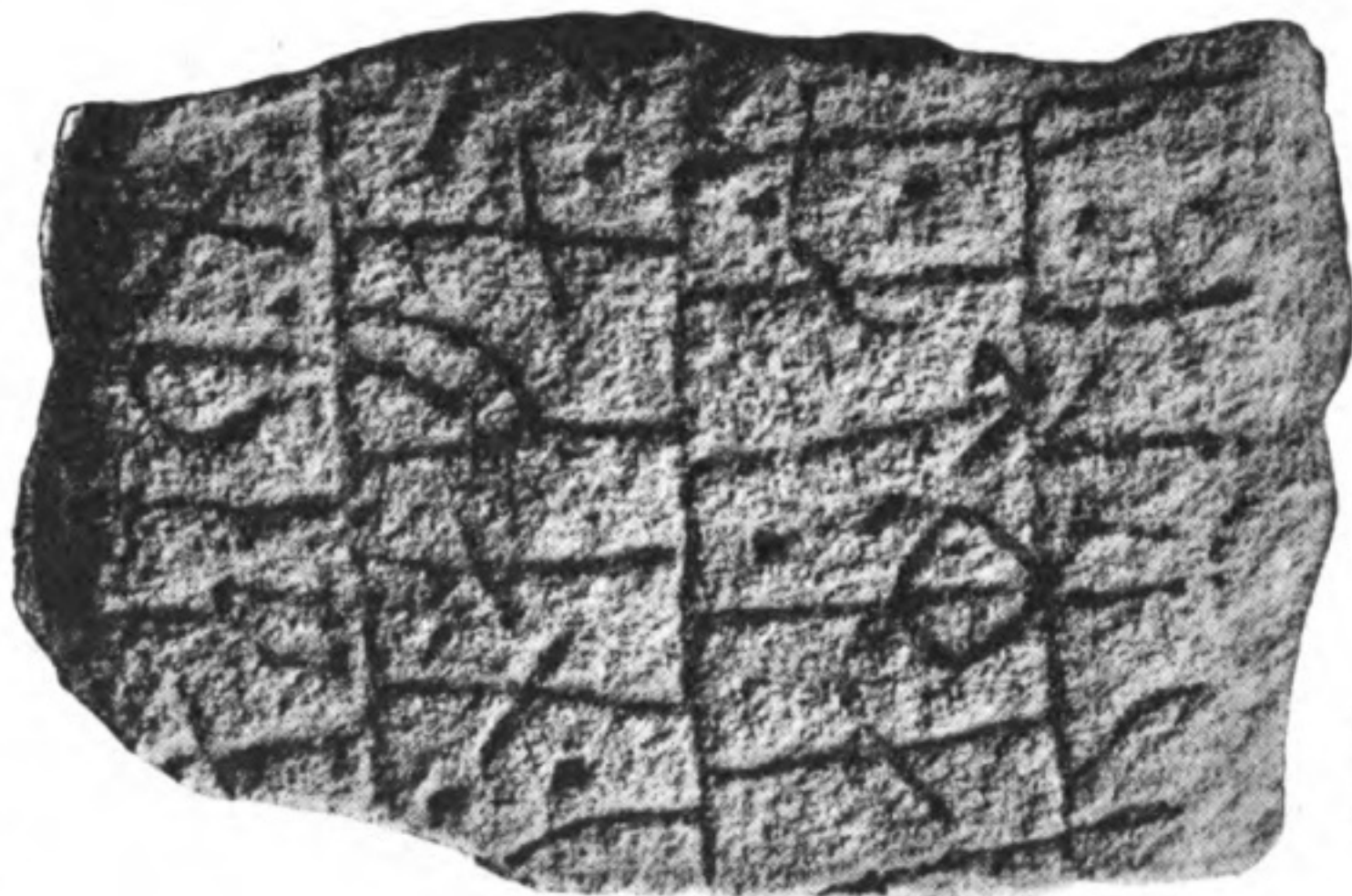
(Nu i Nationalmuseet).

Ifølge en Indberetning til Nationalmuseet af 29. August 1910 fra Museumsassistent Thomsen havde denne nævnte Dag fundet et Runestensbrudstykke i en Have i Aasø. Stenen var efter sigende udtaget af Glumsø Kirkemur, havde derefter været Trappesten og Fundament i en Skorsten, men var nu bestemt til Gravsten for Havens Ejer, Anders Jensen. Nationalmuseet formaaede dog denne til at afstaa Stenen, som nu er opstillet i Museets Runehal.

Aasø-Stenen er af meget grovkornet Granit; Fladen er overordentlig ujævn, hvorfor Runerne er lidet tydelige, skønt de er temmelig dybe. Stenens nuværende Højde er 51 Cm., dens Bredde er 78 Cm., dens Tykkelse 20 Cm.; men den har oprindelig været meget højere, sikkert mellem 2 og 3 Meter. Baade Over- og Underkanten er brudt. Ogsaa begge Sidekanter er brudte, saa Stenens oprindelige Bredde maa have været noget om end ikke meget større end dens nuværende. Brudstykkets Bagflade er betydelig jævnere end Indskriftfladen, hvad der er et temmelig sikkert Bevis paa, at Stenen er bleven kløvet, saa ogsaa dens oprindelige Tykkelse har været større end dens nuværende.

Indskriften er fordelt i fire Baand, der er adskilte ved

enkelte Rammestreger. Runerne er c. 20 Cm. høje i de to Midterbaand, hvor hele Højden er bevaret. Da baade Indskriftens øverste og nederste Del mangler, kan man ikke umiddelbart se, hvilken Del af Fragmentet, der har vendt opad, hvilken nedad; men dette kan dog med Sikkerhed afgøres af Linjernes Rækkefølge, som er ganske utvivlsom. Indskriften løber nemlig regelmæssigt bustrofedon og begynder med Linjen tilhøjre paa vor Afbildning. Stenen maa altsaa anbringes saaledes, at denne Linje løber nedenfra opad, idet danske Indskrifter saa at sige uden Undtagelse begynder forneden¹.

Fig. 7. Aasø-Stenen. ¹/₁₂.

Den bevarede Del af Indskriften læser jeg:

1. Baand. 1. Rune et sikkert \mathfrak{D} ; 2. Rune B eller R; da det nederste baade af Hovedstav og Bistav er ødelagt, kan Runens Værdi ikke bestemmes. 3. Rune et sikkert \mathfrak{I} ; 4. Rune l eller \mathfrak{t} ; om den svagt fremtrædende Tværstreg, der skærer Hovedstaven, er hugget, eller om den er en naturlig Ridse, vover jeg ikke at afgøre. Herefter følger to Punkter. 5. Rune er et tydeligt \mathfrak{Y} uden det mindste Spor af Bistav til højre. Runen maa derfor være en *k*-Rune. Ganske samme Form har *k*-Runen flere Gange paa Øster Marie-Stenen IV (DRm. v Nr. 37) ved Siden af det almindelige \mathfrak{Y} ; men de to ensartede Former har naturligvis ingen som helst indbyrdes Tilknytning. Snarest maa \mathfrak{Y} -Runen paa Aasø-Fragmentet opfattes

¹ Kun paa Fjenneslev-Stenen begynder Indskriftlinjen foroven, men her gør særlige Grunde sig gældende (DRm. II S. 471).

som en noget outreret Form af den to-grenede *k*-Rune, man f. Ex. finder i Ordet *kubl* paa Sønder-Vissing-Stenen I og i Ordet *skarþa* paa Danevirke-Stenen, ligesom i *k*-Runen i 4. Runebaand paa selve Aasø-Stenen.

2. Baand. Med fuldkommen Sikkerhed læses $\text{†} : \text{†} \uparrow : \text{†} \uparrow$. Af den derefter følgende Rune er kun Hovedstaven bevaret. Lidt nedenfor Toppunktet synes en Bistav at udgaa skraat nedad, saa man heraf maatte formode, at Runen var *þ*; men ligesaa sandsynligt er det, at vi har en Afflisning af samme Art som paa det umiddelbart foregaaende † (se Fig. 7). Runen kan derfor godt være *l* eller en Rune med Bistav paa højre Side f. Ex. *R*, *h*, *l* med en lille Afstand mellem Hoved- og Bistavs Toppunkt (jævnfør *h* i 1. Baand); derimod har Runen næppe været *ʀ* eller *ʁ*, da disse Runer paa Aasø-Stenen ikke har ret Hovedstav.

3. Baand. 1. Rune er et sikkert *h*; vel er kun Bistaven bevaret, men dennes Retning og Højde viser, at Runen hverken kan have været *R* eller *h*. Herefter to tydelige Punkter, efterfulgt af Runerne $\text{†} \text{†} \text{ʀ} \text{†}$; *f*-Runen har ligesom *k*-Runen knækket Hovedstav. Efter † følger atter to Punkter; det øverste af disse synes at fortsættes i en Bistav til den følgende Rune, men muligvis er dette en naturlig Ridse; Begyndelsen af en modsat løbende Bistav ses forneden; den følgende Rune kan altsaa være et *** eller et † eller et † . Dette kan paa Grund af Stenens Forvitring næppe afgøres.

4. Baand. Skønt Runernes nederste Del er ødelagt, giver ingen af dem Anledning til Tvivl. Her staar $\text{†} : \text{þ} | \text{ʀ} \text{†}$.

Hele Indskriften læser jeg altsaa:

.. *h* *B* (eller *R*) *l* (eller †) : *ʀ* || $\text{†} : \text{†} \uparrow : \text{†} \uparrow (\text{þ}?)$. ||
 .. *h* : $\text{†} \text{†} \text{ʀ} \text{†} : (*?)$ || $\text{†} : \text{þ} | \text{ʀ} \text{†}$.

Trods den fragmentariske Karakter lader denne Indskrift sig dog som Helhed tolke med tilnærmelsesvis Sikkerhed.

Første Ord er naturligvis Navnet paa den, der har rejst Stenen. Saafremt 2. Rune er *B*, har Navnet sikkert været $\text{ʀ} \text{†} \text{h} \text{B} \text{l}$, d. e. *knubli*, olddansk *Gnýpli*, Deminutiv til *Gnúpr*.

Dette Deminutiv kendes f. Ex. fra Bækkestenen I, hvor det er stavet paa samme Maade. Er 2. Rune derimod R, er jeg mest tilbøjelig til at læse 4. Rune som † og udfylde Navnet $\text{†}\text{†}\text{†}\text{†}\text{†}$, hvorved vi vilde faa det fra Vestnordisk velkendte Mandsnavn Sturla, der tidligt er tabt i Østnordisk, hvis det da overhovedet har været brugt her. Foran † har der altsaa rimeligvis kun staaet et Par Runer. Herefter er fulgt Verbet, der har begyndt med *k*, og Objektet, der har endt paa † . Indholdet af Verbum + Objekt har naturligvis været »rejste dette Mindesmærke«. Hvis † var sidste Rune i det demonstrative Pronomen, kunde dette kun være Neutr. Pl. *þáun* eller Acc. Sg. *þann* (*þann*); men ingen af disse Former er rimelige; *þáun* findes jo ikke paa danske Stene, og *þann* for *þannsi* bruges ikke i prosaisk Ordstilling i Hovedformlen¹; formentlig er da † Slutrunen i selve Substantivet, som da kun kan være *stæin* (eller *stin*); da intet Ord med oprindelig Tvetyd findes i den bevarede Del af Indskriften, kan Objektets Lydform ikke bestemmes. Verbet har rimeligvis været *karþi* d. e. *gærði*; *gørwa* har da været forbundet med *stæin* som paa Sæddinge-Stenen; men Verbet kan ogsaa have været *kat karuan* d. e. *gat gårwan* eller *kat raisþan* (*risþan*), d. e. *gat ræisþan* (*résþan*). Dette afhænger naturligvis af, hvor langt Indskriften har strakt sig ned paa Stenen. Objektet er efterfulgt af Forholdsleddet *at ma . . . u na fa*. Da der foran † i 1. Baand kun har staaet et Par Runer, kan der næppe mellem *ma* og *u* i 2. Baand have staaet mere end 3 à 4 Runer, idet Indskriftbaandene sandsynligvis har naaet omtrent lige højt op paa Stenen. Jeg anser det derfor for rimeligst, at vi i *ma . . . u* har Begyndelsen og Slutningen af Navnet paa den, over hvem Stenen er rejst. I *at* har vi jo den fra andre ældre og yngre Runestene kendte Præposition *at* »til Minde om«, der altid efterfølges af Navnet. Efter Navnet *ma . . . u na fa* har, som det er Reglen, fulgt et rosende Tillæg, der er endt med Ordet $\text{†}\text{†}\text{†}$ i 4. Baand, som

¹ Se Exemplerne i DRm. IV, S. xvi under *sá*.

uden Tvivl maa tolkes þikn (med den almindelige Fejlristning þ for þ); þikn, þegn, viser, at den afdøde har været en Mand; vi maa altsaa i ma...u søge et Mandsnavn paa -a. Et saadant Mandsnavn kendes dog næppe, men dette kan skyldes, at Mandsnavnene paa -a overhovedet er sjældne. De fleste er oprindelig Tilnavne, der vist aldrig som egentlige Navne har vundet Udbredelse. Saaledes kendes *Fæinla* kun fra Egtved-Stenen, *Hælla* kun fra Vester Tørslev-Stenen, *Kaða* kun fra Sønder Vinge-Stenen, *Krúsa* kun fra Köpinge-Stenen, *Sparla* kun fra Taagerup-Stenen o. s. fr. Men som Tilnavne kendes *Hella* og *Kaða* fra den oldnordiske Litteratur, ligesom de velkendte østnordiske Navne *Gnúpa* og *Ærra* fra Vestnordisk er kendt som Tilnavne. Man maa da snarest i *Ma...a*, *Mæ...a* have et Hunkønsord af samme Art som de nævnte Tilnavne. Til Pladsen vilde f. Ex. et Navn *Mærkla*, dannet som Deminutiv til *mark* »Tegn« (ligesom Tilnavnet *skefla* til *skaf*) passe fortræffeligt. Det følgende Ord *nafa* er uden Tvivl Ordet *Næve*. Ligesom mange andre Betegnelser for Legemsdele er *Næve* et gammelt Tilnavn¹. Som Parallel til Aasø-Stenens *Ma[×××]e Næve* kan nævnes Hunnestadmonumentets *Gunne Haand*. Adskillige Ord for Legemsdele, der oprindelig brugtes som Tilnavn, er — som andre Tilnavne — undertiden gaaet over til at blive egentlige Personnavne. I Vestnordisk bruges saaledes *háls*, *langháls*, *skammháls* almindeligt som Tilnavn, men aldrig som egentligt Navn, hvorimod man paa danske og svenske Runestene baade finder *Hals* og *Skammhals* som Personnavne (Ålstorp-Stenen i Skaane, Skåång-Stenen i Södermanland). Udelukket er det derfor ikke, at Aasø-Stenens *Næve* skal opfattes som egentligt Navn — som saadant træffes det i Middelalderen i Vestnordisk²; i saa Fald kunde *Ma...a* være et foranstillet Stednavn i Gen. og betegne den Gaard eller Egn, hvor *Næve*

¹ Se Jónsson, Tilnavne, S. 218, SRD. IV, 391, Erslevs Repertorium Nr. 2579 og 3463.

² Se Lind, S. 557.

hørte hjemme. Talrige Navne-Sammensætninger af denne Art findes jo i Oldlitteraturen f. Ex. *Bakka-Lodinn*, *Berðlu-Kári*, *Sidu-Hallr* o. s. v.¹. Fra danske Runestene kan jævnføres Vester Marie-Stenens *Trébénu-synir* (DRm. IV., S. xc flg.)². — Efter Navnet er fulgt det sædvanlige rosende Tillæg, bestaaende af et Adjektiv (h) n og et Substantiv þik n. Som den naturligste Udfyldning og vel passende til den Plads, Udfyldningen i 1. og 2. Baand maatte optage, vilde jeg foreslaa (h)[arþa || kuþa]n. Ogsaa andre Rekonstruktioner kunde jo tænkes f. Ex. (h)[aiþ : || wirþa]n, den hæderværdige, et Udtryk, som dog ingen Støtte finder i den øvrige Indskrift.

Hele Indskriften maa da læses og udfyldes:

[kn]ubli (el. [st]urla):k[arþi || stæi]n:at:ma[× × ×]u
:nafa:h[arþa || kuþa]n:þik n[:]

I olddansk Sprogform:

Gnýpli (el. *Sturla*) *gærði stæin at Ma . . . u Næfa, harða góðan þegn.*

»Gnyble (el. Sturle) rejste Stenen efter Ma . . . e Næve, en saare god Mand«.

¹ Se Jónsson, Tilnavne, S. 183—189.

² For mindre sandsynligt anser jeg det, at vi i *Ma . . . u Næfa* har to Personnavne, af hvilke det ene betegner den afdødes Navn, det andet hans Faders, som f. Ex. Hällestad-Stenens *Gorms Tóka* (Dat.), »Gorms Søn Toke« eller Aarhus-Stenens *Azur Saxa* (Acc.), »Saxes Søn Asser«. I denne Forbindelse kunde *Ma . . . u* jo være Gen. af Moderens Navn. Sml. Örja-Stenens »Frie, Aases Søn«, og det vestnordiske *Asu-Þórðr* (Jónsson, Tilnavne, S. 169). Ganske umuligt tror jeg det er, at vi i *nafa* skulde have Acc. af det til vestnord. *nefi* svarende danske *nivæ* »Slægtning«. Dette vilde sikkert være skrevet med | ikke med þ. Desuden findes ikke et eneste Exempel fra vore Runestene paa, at en Mand karakteriseres ved at være en andens »Slægtning«, se *frændi*, *mágr*, *náungr*, *nidr* i Ordsamlingen til DRm. Endelig maa det nævnes, at ligesaa usandsynlig som en Udfyldning: *at Ma×××u niva* (H)[aralds], »efter Ma×××e Haralds Brodersøn« ell. lign. er, ligesaa liden Sandsynlighed har en Udfyldning som: *at Ma×××u Næfa* (h)[æimþega] el. lign., »efter Ma×××e, Næves Hjemfælle«, fordi Ordstillingen uden Tvivl maatte være (h)[æimþega] *Næfa*. Det eneste Ord, der i denne Forbindelse kunde staa efter *Næfa*, var *sun*; men dette Ord tillader de bevarede Runespor ikke at indsætte.

Selv om en fuldstændig Rekonstruktion af Indskriften ikke vil kunne lykkes, med mindre engang andre Brudstykker af Stenen skulde komme for Dagen, saa giver Indskriftens Ordning og Udsagn som Helhed ingen Anledning til Tvivl. Vi har den fra de fleste Runestene velkendte Formel: N. N. rejste Stenen efter N. N. en saare god Mand; og ligesom denne Formel henfører Aasø-Fragmentet til den egentlige Runestensperiode, saaledes viser Indskriftens Fordeling i de regelmæssigt bustrofedon-løbende Skriftbaand, adskilt ved enkelte Rammestreger, de almindelige 16-Tegns Runeformer uden Brug af stungne Runer, Skilletegnet med de to Punkter, samt den ganske ubearbejdede Indskriftflade, at Mindesmærket har været samtidigt med eller snarest noget ældre end f. Ex. Sæddinge-Stenen og Bregninge-Stenen, som af Wimmer sættes til Midten af 10. Aarh.

5. BODILSKER-STENEN.

Bodilsker Sogn, Sønder Herred, Bornholm.

I Sommeren 1911 blev Bodilskirken paa Bornholm ombygget. Ved Nedbrydningen af Kirkeskibets nordre Mur stødte Arbejderne paa en meget stor Granitsten, som de for at faa den optaget maatte kløve i to Stykker. Først da Stenen var taget op, saa de, at den paa den Side, der havde vendt nedad, bar en længere Indskrift. Ved Kløvningen var imidlertid den anselige Sten ikke blot bleven delt i to, men et Par store Fliser var sprunget af til højre paa Forsiden. Selve Indskriften var dog omtrent forbleven uskadt, men et Baandslyng forneden havde lidt en Del.

Fundet meddeltes Nationalmuseet. Stenen blev nu opmaalt og fotograferet af Direktør Mackeprang, der ligeledes tog nogle udmærkede Aftryk af Indskriften. Dette Materiale er lagt til Grund for nedenstaaende Læsning og Tolkning.

Stenen er (if. Direktør Mackeprangs Indberetning) af en finkornet, graa Granit, der af Arbejderne, imellem hvilke

fandtes flere stedlige Stenhuggere, opgaves at hidrøre fra det nærliggende Slamrebjærg. Formen er et firsidet Prisme, hvis Kanter, navnlig for Indskriftsidens Vedkommende, er meget jævne. Stenen, der er bevaret i sin fulde Størrelse, har en Højde af 370 Cm.; et stort Stykke, c. 125 Cm., har dog sikkert staaet i Jorden, da det er ganske raat, mens den øvrige Del af Fladen er jævnet. Bredden paa Indskriftstykket er 33—38 Cm.

Indskriften, der er overordentlig vel bevaret og let læselig, staar i et Baand paa 5—7 Cm.'s Bredde. Den indre Ramme-streg er hugget, mens Stenens Kant danner den ydre Ramme, ligesom f. Ex. paa Bodilsker-Stenen I og Gyldensaa-Stenen (DRm. v Nr. 14 og Nr. 22). Forneden løber de to Baandender sammen i et Sling, hvis Tegning er mere indviklet end de almindelige bornholmske Kringel-Sling, men dog ikke nær saa kunstfærdig som f. Ex. den svenske Simris-Stens eller mange andre svenske Stenes. Under Indskriftens Top er hugget et omtrent ligearmet Kors, 20 Cm. højt og 18 Cm. bredt, der ganske baade i Form og Anbringelse svarer til de fra andre bornholmske Stene kendte Kors (se f. Ex. DRm. v Nr. 17, 18 og 19).

Medens Ordning og Ornamentering som Helhed stemmer overens med andre bornholmske Runestenes, viser Rune-formerne en væsentlig Afvigelse ikke blot fra bornholmske Stenes, men i det hele fra de Former, der bruges i danske Indskrifter paa egentlige Runesten. Bodilsker-Stenen bruger nemlig regelmæssigt for *a* og *n* Runeformerne ᚰ og ᚴ . Disse Former findes vel paa unge bornholmske Stene, men altid her vekslede med de gamle Former ᚰ og ᚴ (jfr. DRm. I, S. xxvi flg.). Den eneste i Danmark fundne Runesten, hvor Brugen af ᚰ og ᚴ er konsekvent, er Vedelspang-Stenen I, men denne er jo, som Wimmer overbevisende har paavist, ikke dansk, men svensk. Brugen af ᚰ og ᚴ paa Bodilsker-Stenen tyder derfor paa svensk Oprindelse eller Paavirkning. Vi skal nu se, om ikke selve Indskriften kunde give os sikrere Oplysning om Runemesterens (eller Affatterens) Hjemstavn.

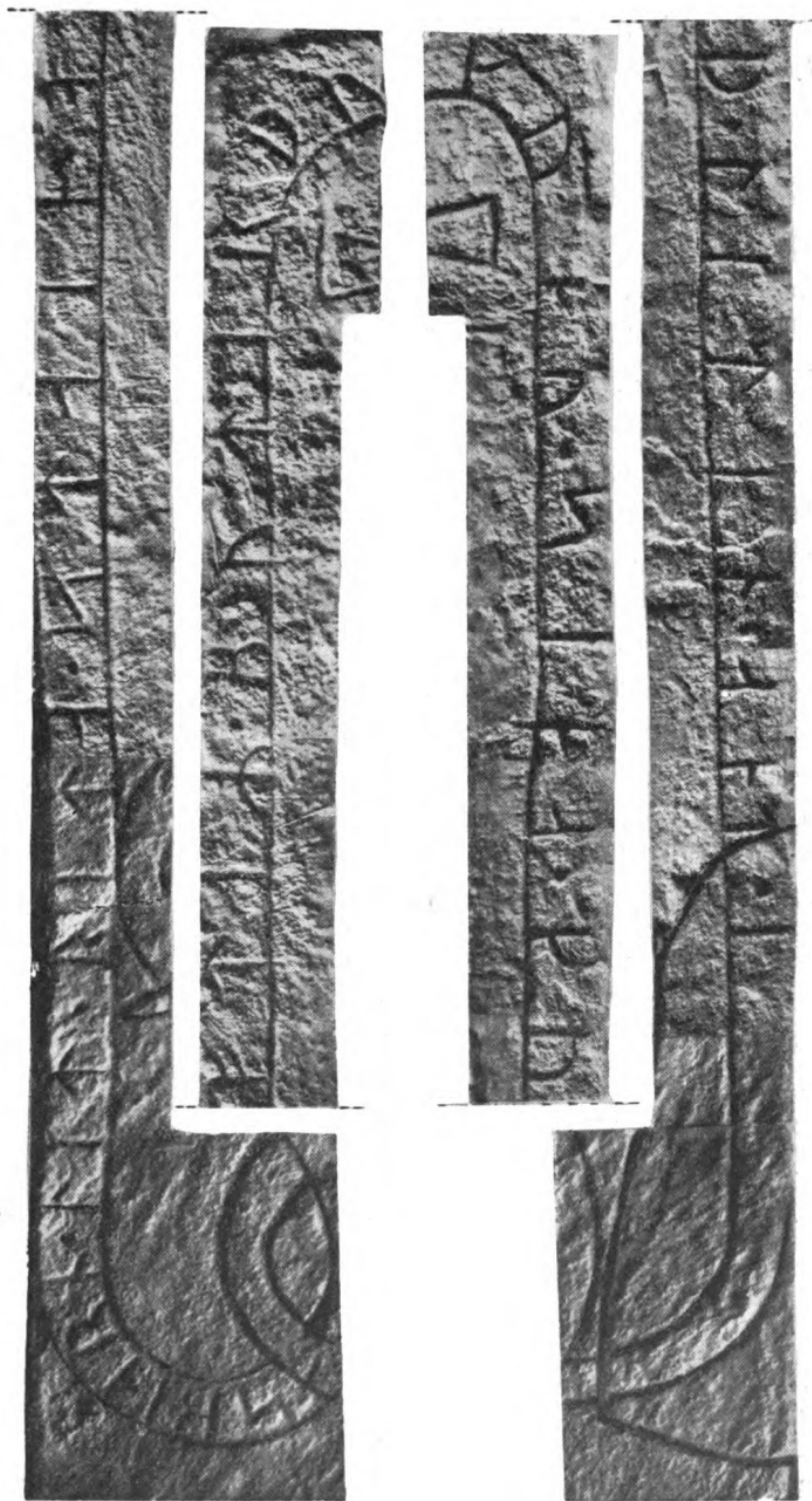

Fig. 9. Indskriften paa Bodilsker-Stenen. c. $\frac{1}{8}$.

Om de enkelte Ord følgende:

1. *asbiarn* er den yngre Nominativform *Asbiarn* for ældre *Asbiorn*, dannet ved Analogi fra Gen. *Asbiarnar*. Formen træffes første Gang paa den skaanske Fosie-Sten (if. Wimmer fra Beg. af 11. Aarh.), senere paa den bornholmske Lundhøj-Sten (c. 1100) i Navnet *Åudbiarn*. I Sverrig var denne Form af Navnet meget almindelig; saaledes findes den paa ølandske Indskrifter fra c. 1000—1050 i *Sæbiarn*, *Gunnbiarn*, *Ródbiarn*, *Pórbiarn*, *Wíghbiarn*, *Æsbiarn* (Öland Nr. 2, 43, 56). Navnet Asbjørn var gængs i hele Norden.

2—4. *lit rita stain d. e. lét rétta stæin*. Mens *lét* i Forbindelse med Infin. (*lét résa stén*, *lét hággwa rúnar*) bruges overmaade hyppigt paa skaanske og bornholmske ligesom paa svenske Stene — paa Runestene fra Jylland og Øerne findes denne Konstruktion kun sent og sjældent — er Udtrykket *rétta stén* ikke kendt fra en eneste dansk Indskrift, østdansk saa lidt som vestdansk. Derimod træffes denne Ordforbindelse paa mange svenske Stene (se Runverser, S. 39 Note 4). Udtrykket er ganske enstydigt med *résa stén*. Formelt kunde naturligvis *R|T|* gengives ved *rita* »skrive«, »ridse«, men dette Verbum er i østnordiske Runeindskrifter helt fortrængt af *rísta*¹. Heller ikke er der nogen som helst Grund til at antage, at *R|T|* skulde være Fejlristning for *R|h|T|* som paa enkelte danske og svenske Stene; *rísta* forbindes uden aldrig med *stén* i danske Indskrifter — og kun ganske undtagelsesvis i svenske²; *rita stain* viser saaledes i hvert Fald bort fra Danmark.

5. *aftir*, efter, til Minde om, betegner vistnok den omlydte Form *æftir*.

¹ Derimod ikke i Vestnordisk. If. Nicolaysen S. 220 skal paa de bevarede Vægplanker fra *Tinn* Stavkirke (Chria. Mus. Nr. 952) staa: *Aslacr prestr reit runar þessar* og sst.: *Þostain bengeir reit runar þessar*.

² Se Wimmers Tolkning af *R|T|: Þ|T|* paa Øster Larsker-Stenen (DRm. III S. 243) og Bugges Tolkning af *riti* paa Gårdby-Stenen (Runverser S. 39, Note 4), endvidere Brate i Ölands Runinskr. S. 92 flg.

6. *butirþu* Acc. af et ellers ukendt Kvindenavn *Bótirða*. Alle Runerne i dette Navn er fuldkommen tydelige. Det maa navnlig fremhæves, at *l* kun kan læses *i*, ikke *a*; i Toppen findes nogle smaa Afflisninger, men de har hverken Karakter eller Betydning af Bistave. Heller ikke det følgende *R* giver Anledning til mindste Vaklen. Jeg forklarer derfor Navnet saaledes: Første Led er det, især i svenske Navne, almindelige Navneled *Bót-*, der bl. a. findes i *Bótgérr*, *Bótulfr*, *Bótviðr*, *Bóthildir*, *Bótmundr*, *Bótmárr*; andet Led er det sjældnere nordiske Navneled *-ríða*, der findes i *Gý-ríða* og *Sig-ríða*. *Bótríða* er dernæst ved den meget tidligt indtrædende Metathesis af efterkonsonantisk *r* + Vokal blevet *Bótirða*; jfr. *Ástráðr* > *Ástarðr*, DRm. III. Nr. 15, *Háfríð* > *Háfirð*, *Birgítta* > *Birgítta* o. s. v. (A. Noreen, Altschwedische Grammatik, 1904, § 339.2).

7. *kunu sina* d. e. *kunu sína* eller *konu sína* »sin Hustru«.

8—10. *kup litin ant* d. e. *Guð lítin and* (el. *ånd*), »Gud hjælpe hendes Sjæl«. Dette Udtryk svarer ganske til den upplandske Indskrift: *kiristr litin sahlu hans*, »Krist hjælpe hans Sjæl« (Liljegren Nr. 242). Vi har her Verbet *líta* i Betydningen »se i Naade til«, »skærme«, »hjælpe«, en Betydning, der slet ikke kendes fra danske Indskrifter, mens denne Brug ikke er sjælden i svenske. Baade Runeformer og Ordforraad vidner da om, at Stenens Indskrift ikke er dansk, men svensk. Det afgørende Bevis herfor har vi i en Bøjningsform: 3. Pers. Præs. Konj. *litin*. Endelsen *-in* i Konjunktiv forekommer nemlig ikke i et eneste dansk Sprogmindesmærke, hverken fra ældre eller nyere Tid¹. I Svensk

¹ I 2. Pers. Plur. Præs. Ind. og Imperativ findes Endelsen *-n*, *-en* derimod i østdanske Sprogmindesmærker fra Middelalderen, og her er Endelsen bevaret til vor Tid, ikke blot i Skaane, hvor rigssvensk Indflydelse kunde have gjort sig gældende, men ogsaa paa Bornholm (se Espersens Ordbog § 195, 197, 201; sml. Kort o. da. Folkemål S. 166—67). Hvorledes denne Endelse har udviklet sig, er jo omstridt, men hvis den af Leffler og Bugge hævdede Antagelse er rigtig, at den er overført fra 3. Pers. Konj. paa Grund af Betydningslighed (se Tidsskr. f. n. Fil. n. R. V.

er Endelsen jo derimod almindelig i 3. Pers. Plur. baade paa Runestene og i Haandskrifter. Ogsaa i Sing. bruges *-in*, naar Subjektet er »Gud« eller et hermed enstydigt Ord. Denne Brug skyldes naturligvis, at *guð* i ældre Tid var Plur.; man har da bevaret den gamle Udtryksmaade, ogsaa hvor *guð* brugtes om den kristne Gud, ja selv hvor Ordet ombyttedes med *Kristr.* — Endelig kan det til yderligere Bekræftelse af Indskriftens Nationalitet nævnes, at Skrivemaaden *ant* aldrig findes paa danske Stene, men er almindelig om ikke eneherkende paa svenske. Paa danske Runestene skrives Aand: *þnt*, *þt*, hvad Wimmer forklarer som en gammel *u*-omlydt Form svarende til vestnordisk *ond*; dette er for saa vidt mærkeligt, som den ikke-omlydte Form *andh* er eneherkende i Dansk i Middelalderens Haandskrifter, og fra denne Form udgaar ogsaa Rigssprogsformen *Aand*.

11. Efter *ant* følger et Punkt og en *i*-Streg. Denne sidste kan være en dekorativ Afslutning, men den kan ogsaa opfattes som Runen *l* med Betydning *é* »i Evighed«. At Tvelyden er forenklet her, men bevaret i *stain*, kan ikke undre, da Skiften mellem Enkeltlyd og Tvelyd er meget almindelig baade i bornholmske og svenske Indskrifter.

Hele Indskriften lyder da i oldsvensk Form:

*Asbiarn lét rétta stæin æftir Bótirðu kunu (el. konu) sína.
Guð lítin and (é)!*

»Asbjørn lod Stenen rejse efter sin Hustru Botirda. Gud skærme hendes Sjæl (i Evighed)«.

77 flg., Arkiv f. n. Fil. XVI, 339 flg.), saa maa man jo i Østdansk engang, ligesom i Svensk, have haft Endelsen *-in* i Konj. Dette synes ogsaa Wimmer at mene (DRm. I S. LXIX); men at Endelsen paa Bodilsker-Stenens Tid er fuldstændig fortrængt fra Konj., dette viser med Sikkerhed de talrige Beskærmelsesformler paa samtidige skaanske og bornholmske Stene, hvor Konjunktivendelsen uden Undtagelse er *-i*. Forholdet i Østdansk, hvor man fra Middelalderen til nyeste Tid har Endelsen *-en* i 2. Pers. Pl. Ind. og Imper., men aldrig i 3. Pers. Pl. Konj., tyder imidlertid efter min Mening paa, at *-n* i Indikativ har udviklet sig ganske uafhængigt af Konjunktiv ved Dissimilation, saaledes som Axel Kock har hævdet det i Arkiv f. nord. Fil. XIV, 234 flg. og XVI, 267 flg.

Tilbage staar det at tidfæste Indskriften. Af de foran fremførte Grunde betragter jeg det som sikkert, at Indskriften paa Bodilsker-Stenen er hugget af en Svensker — eller snarere efter svensk Forskrift ligesom f. Ex. Gunderup-Stenen og Hobro-Stenen i Jylland (DRm. I S. CIXL, CL). Efter Stenens Materiale at dømme, er Indskriften utvivlsomt udført paa Bornholm. Rimeligvis har da Forholdet været dette, at en svensk Mand, Asbjørn, der havde fæstet Bo paa Bornholm, her, af bornholmsk Granit, lod den mægtige Sten udføre og rejse til Minde om sin Hustru Botirda.

Man maa derfor paa Forhaand formode, at Indskriften er samtidig med de bornholmske Indskrifter, d. v. s. fra Tiden mellem c. 1050 og 1125. Dette bekræftes ogsaa af selve Indskriften og dennes Ordning. Anbringelsen langs Stenens Kant og Korset foroven stemmer ganske med Ordningen paa bornholmske Stene i anden Halvdel af 11. Aarh., og Baandslynget forneden er ikke mere indviklet, end at en indfødt Runerister fra hin Tid har kunnet udføre det. At Stenen ikke kan være meget ældre end omkr. 1050, det viser ogsaa Korset og den kristne Ønskeformel, der hverken i Sverrig eller paa Bornholm træffes før ved Aarhundredets Midte (se Ölands Runinskr. S. 128). Paa den anden Side viser den rette Brug af R og ʀ, den fuldstændige Mangel paa stungne Runer og Brugen af $\mathfrak{n} = o$ i *Bótirda*, at Indskriften ikke kan være meget yngre end c. 1100. Brugen af Tvetyd og Enkeltlyd giver derimod hverken paa Bornholm eller i Sverrig noget paalideligt Grundlag for Tidfæstelse, men jeg tror ogsaa, at de nævnte Ejendommeligheder tagne som Helhed er tilstrækkelige til at berettige en Tidfæstelse af Bodilsker-Stenen IV til anden Halvdel af 11. Aarh.

6. SØNDBJÆRG-SOKKELSTEN.

Søndbjærg Sogn, Refs Herred, Thisted Amt.

I Søndbjærg Kirke i Thy sidder i det sydvestre Hjørne af det gamle Taarn en Granit-Sokkelsten, paa hvis skraa Kant

en meget vel bevaret og smukt udført Runeindskrift er hugget. Stenen kom for Dagen, da man i Sommeren 1909 skulde istandsætte den gamle romanske Granitkirke; den var — ligesom forskellige andre Sokkelsten — puttet ind paa langs i Muren ved en ældre og mindre kyndig Ommuring af Taarnet; men den facetterede Kant lod ingen Tvivl tilbage om, hvor dens oprindelige Plads havde været; og her blev den atter indsat. En Indberetning om Fundet (af ²⁰/8 1909) og nogle gode Papir-Aftryk af Indskriften findes i Nationalmuseet; men selve Indskriften er ikke tidligere undersøgt¹. Nedenstaaende Beskrivelse og Tolkning hviler paa en Undersøgelse, jeg foretog 21. April d. A.

Runerne er, som hosstaaende Rids (Fig. 10) viser, fordelt paa begge Stenens Skraakanter. Runehøjden er c. 4 Cm.; Indskriftlængden 20 + 60 Cm. Indskriften, der paa intet Punkt giver Anledning til Tvivl, læser jeg fra venstre til højre saaledes:

IBI[†]OKULUS || : I[†]Y[†]IB : NN[†]† : H[†]Y[†]I[†]Y : YNR[†]† : NBIR[†]

Runeformerne er jo helt igennem det yngste Runealfabets; *α*-Runen har Formen [†], mens den gamle *α*-Rune, [†], betegner *æ*. Foruden det ogsaa i ældre Tid almindelige *ƿ* = *g* bruges *Ḅ* = *p*, mens *B* betegner *b*. For *o* bruges regelmæssigt [†], mens *ŋ* kun betegner *u* og *w*. Et Par Binderuner, der hyppigt forekommer i 13. Aarh.s Indskrifter, findes, nemlig [†] = [†]Y, ok; *R* = [†]R, ar og [†] = [†]ŋ, al.

Omskrevet med latinske Bogstaver lyder Indskriften:

ibi okulus : Jakop : uulæ : Skialm : gurðæ : ubi
ara

Som det ses, bestaar den af en dansk og en latinsk Del. Den danske Del er Hovedindskriften, og den er udmærket ogsaa i det ydre, dels ved at være sat mellem dobbelte Rammestreger, mens den latinske Del kun har Rammestreg ved Ru-

¹ En ganske kort og helt igennem fejlagtig Meddelelse om den findes dog i Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1911 S. 61 (ved Adjunkt Orluf).

nernes Fod, dels ved at have Skilletegn ved Indskriftens Begyndelse og Slutning og mellem de enkelte Ord, mens der i den latinske Indskrift slet ingen Skilletegn findes.

Om de enkelte Ord følgende:

Hovedindskriften:

1. *Jakop, Jakob*. Dette, et af de ældste med Kristendommen indkomne Personnavne, kendes fra andre danske Runeindskrifter kun paa Mester Jacob Røds Røgelsekar. Her skrives det *iakop* (Hesselager-Karret) og *iækop* (Stenstrup-Karret), desuden *iakobus* (Ollerup-Karret o. fl.). Paa Sønd-

Fig. 10. Sokkelstenens Kant. c. 1/10.

bjærg-Stenen er altsaa den ældre nordiske Form bevaret. Muligvis har *o* været langt som i Vestnordisk, rimeligere er det dog, at det har været forkortet, da *Jacob* i Dansk meget tidligt findes i Formen *Jæp*, en Form, der jo forudsætter et ældre *Jækop*, *Jægop* med kort *o*.

2. *uulæ*, 3. Pers. Sg. Præt. Ind. af *waldæ*, volde, bevirke, foranledige. Denne Præteritumsform skreves i Oldnordisk *olli* eller *volli*, i danske Haandskrifter fra Middelalderen oftest *wllæ*, hvad der baade kan betegne Udtalen *ullæ* og den til *volli* svarende yngre Analogiform *wullæ*, med *w* ved Paavirkning fra Præsens. Det er sikkert denne Form, vi har i Søndbjærgstenens *uulæ*. Verbet kendes ikke fra andre Runeindskrifter, men dets Betydning er jo fuldstændig klar. »Jakob voldte«, d. e. »Jakob tog Initiativet«, »J. er Ophavsmanden«, d. v. s. han er Bygherren. Vi venter derefter et Paralleludsagn om Runeindskriftens anden Person, *Skjalm*.

3. *skialm*, *Skjalm*. Dette gamle danske Navn kendes

heller ikke fra nogen anden Runeindskrift, men er jo velkendt i Danmark fra Saxo. Ogsaa i *Skjalm* blev *ia* tidligt *iæ*, og man fik ved Siden af *Skjalm* de yngre Former *Skjælm* og *Skælm*¹.

4. *gurðæ*, 3. Pers. Sg. Præt. Ind. af *gøræ*. Vi har her en gammel vstdansk Dialektform, der svarer til den fynske Bregninge-Stens *gwordæ* (se DRm. IV S. 68). Det maa udtrykkelig bemærkes, at *Þ* ikke i saa ung en Indskrift som Søndbjærge kan betyde *ø*; vi kan altsaa ikke have den almindelige Form *gørðæ*. Betydningen af Verbet *gøræ* er her som i andre Kirke-Runeindskrifter »bygge« (se f. Ex. Lund-Stenen DRm. IV S. 157).

Sætningen »Jacob voldte, Skjalm gjorde« udsiger saaledes, at Skjalm har bygget (Kirken eller Taarnet), mens Jacob har bekostet Opførelsen.

En fuldstændig Parallel til Indskriftens syntaktiske Form med de to transitive Verber brugt absolut findes paa Kragelund-Portalsten, hvis Indskrift lyder:

† ʁ | + B ʁ D † Þ ʁ * † + R | ʁ †

Æsi bød, Vagn rist'.

»Æse bød, Vagn ristede«.

D. v. s. Æse bød at opføre Kirken, Vagn ristede Runerne (til Minde herom). Eller: Æse er Bygherren, Vagn Runemesteren.

Ogsaa i Runeformer († = æ, ʁ = a) og Bøjningsformer (det jyske *rist'* ≠ jydsk *gurðæ*) har Kragelund-Portalsten væsentlige Ejendommeligheder fælles med Søndbjærg-Sokkelsten. Det maa derfor anses for overvejende sandsynligt, at de to nordjyske Kirkerunestene tilhører samme Tidsrum. Ifølge Wimmer skulde Indskriften paa Kragelund-Stenen være fra første Halvdel af 13. Aarh. Denne Tidfæstelse vilde passe fortræffeligt til Søndbjærg-Stenen. Ikke blot viser Rune- og Sprogformer, at Indskriften maa være omtrent samtidig med det ældste Lovsprog, men ogsaa Kirketaarnets Arkitek-

¹ Fra Vestnordisk kendes Navnet ikke.

tur henfører den
til dette Tidsrum.
Søndbjærg Kirke
er som nævnt
bygget i gammel

romansk Tid; Taarnet er tilbygget noget senere, men dog i romansk Tid, formentlig i Begyndelsen af 13. Aarh. Da der nu ikke kan være mindste Tvivl om, at Indskriften paa Sokkelstenen er samtidig med Taarnets Opførelse, vil vi følgelig ad arkitektonisk Vej naa samme Resultat som ad palæografisk og sproglig. Indskriften fortæller altsaa, at i første Halvdel af 13. Aarh. skænkede Hr. *Jakob* Søndbjærg Kirke et Taarn, som Bygmesteren *Skælm* opførte. Beretningen herom har de ladet indhugge i Taarnets Hjørne-Sokkelsten, indfattet i en latinsk Sentens. Denne lyder: *ibi oculus, ubi ara*, »her er Guds Øje, hvor Alteret er«¹.

7. TORNBY-KALKKRISTNINGER.

Tornby Sogn, Vennebjerg Herred, Hjørring Amt.

Ved Afdækning af Kalkmalerier i Tornby Kirke i Vendsyssel i August 1908 fandtes en Runeindskrift indridset i Kalken paa Korets Nordvæg under Vinduet. Indskriften sad under et Hvidtekalklag, der havde gotiske Malerier; den maa altsaa være ældre end disse. Af Indskriften blev der strax taget Staniolaftryk; men disse ødelagdes hurtigt, saa en Undersøgelse paa Stedet var fuldstændig nødvendig, om en Læsning af den, som det syntes, stærkt medtagne

¹ Sentensen er ikke bibelsk, men findes muligvis hos Kirkefædrene. Den kunde synes en kristelig »Forvending« af den profane klassiske Sentens: *ibi oculus, ubi amor*.

Fig. 11.
Indskriften
paa Søndbjærg
Sokkelsten.
c. 1/5.

Indskrift skulde føre til noget Resultat. En saadan Undersøgelse foretog jeg d. 17. April og 13. Maj d. A. Ved denne Lejlighed tog jeg Gibsafstøbninger af hele Indskriften. Disse har været mig til den største Nytte under mine Tolkningsforsøg, og de har ligeledes tjent som Grundlag for hosstaaende Gengivelser, idet Fotografering af selve Væggen var umulig paa Grund af det flade Lys, denne altid vilde faa.

Tornby Indskriften er anbragt i én lang Linje mellem dobbelte Rammestreger. Skriftbaandet er 75 Cm. langt og c. 2 Cm. højt. Runerne er helt igennem ristet med stor Omhu og staar, hvor ikke Afdækningen eller anden voldelig Medfart har ødelagt dem, saa smukt, at man maa formode, de er udført, imens Kalken endnu var vaad.

Indskriften, der begynder med en Rammestreg, læser jeg:

þ1R11þ1þ BRþ1þ(1) Rþ111 RHþ1R þþþ1R 1K1þ1þ 11*NY (Y)
 xxxxxxxxxxxx Y1þ11 þ1þþ 1þ 11þ1þ NY YþR*1þ1þ þþR

Med latinske Bogstaver maa dette gengives:

Þorstæin bræipi ræist runar þessar apikiz dagum
 m..... mikit gaman af ioanom um
 morginin þær.

Inden de enkelte Ord og Runeformer drøftes, maa følgende bemærkes om Indskriften som Helhed. Med fuldkommen Sikkerhed fremgaar det af Runernes Former og deres Lydværdi, at Indskriften stammer fra meget sen Tid: for *o* bruges regelmæssigt 1, for *æ* þ, for *a*, *n* og *t* 1, þ og 1, for *m* den yngste Runeform Y og for *s* den kun fra det yngste Runealfabet kendte Form 1, mens den ældre 4-Rune har Lydværdien *z*. Der adskilles nøje ikke blot mellem *i* og *e* (1 og þ), *a* og *æ* (1 og þ), *u* og *o* (1 og 1), men ogsaa mellem *k*, *g* og *g* (þ, þ, *), *t* og *d* (1 og 1), *p* og *b* (K og B). Omvendt er den gamle Forskel mellem de to *r*-Lyd fuldstændig udvidsket, R bruges overalt baade for opr. 1 og opr. R. Man kan heraf slutte, at Indskriften ikke kan være ældre end 13. Aarh. Men deraf følger ogsaa, at Indskriften ikke kan være østnordisk; den viser jo en gennemført Brug af Tvelyd, hvad der i

13. Aarh. vilde være umuligt, om den var svensk eller dansk. Stave- maaden *æi* (ikke *ei*) viser, at Indskriften ikke er islandsk, men norsk, og Manglen paa *u*-Omlyd i *dagum* viser, at den ikke er vestnorsk, men østnorsk.

Efter nu, som jeg haaber, med Sikkerhed at have paavist Indskriftens Nationalitet skal de enkelte Ord og Ordformer omtales.

1. Þ̄R̄†̄†̄†̄, Þorstæin. Alle Runer er fuldkommen tydelige og vel bevarede. I þ-Runen naar Bistaven foroven helt op til Hovedstavens Toppunkt, mens den forneden skærer den lidt over Fodpunktet; s-Runen har her som alle andre Steder i Indskriften Formen *†*, en Form, der er meget sjælden i danske Indskrifter (den findes kun paa de to Mønsted-Stene og paa den bornholmske Sten fra Øster Marie, DRm. I, S. xxxiv); i norske Indskrifter er denne Form derimod den almindelige (jfr. ndf. S. 160). — Navnet *Þorstæin* hører til de hyppigste i Norge; det har været udtalt *Þorstæin* ikke *Þorstæinn* (se Noreen, Altnordische Gramm. I § 276).

2. BR̄†̄†̄†̄(l), bræiði. Meget velbevarede er de tre første Runer, mens de tre sidste delvis er ødelagt. Lige efter *†* følger en tynd lodret Ridse, som adskiller sig kendeligt fra en

Fig. 12. Tornby-Kalkristning I. ²/₅.

Rune; derefter ses øverste Halvdel af *i*-Runen; saavel den bevarede Del af Runen som Pladsen viser, at vi her har en Hovedstav uden Bistave; efter *i* ses meget tydeligt øverste Halvdel af et *þ*, der sikkert har haft samme Form som *i* *Þorstæin*; endelig ses det øverste og nederste Punkt af en Stav, som man af sproglige Grunde maa antage for et *l* eller for Hovedstaven af et *R*. Pladsen tillader saavel at læse *bræidr* som *bræidi*; det kan derfor ikke afgøres om Torstens Tilnavn har haft bestemt eller ubestemt Form¹.

3. R†l†1, *ræist*. De første tre Runer er noget ødelagte, men giver dog ingen Anledning til Tvivl; de to sidste er fuldstændig bevarede. Formen *ræist* er 3. Pers. Sg. Præt. af *rísta*; i danske Indskrifter har den svage Form *risti*, *ristæ* allerede før 12. Aarh. fortrængt den ældre stærke Form (Tillise-Stenen, Bregninge-Stenen, Pjedsted-Stenen); desuden finder man her i 13. Aarh. endnu yngre Former som Kragelund-Stenens jyske *rist'* og Asmindrup-Indskriftens nydanske *ristæðæ* (se nf. S. 158).

4. R†††R, *runar*. Hele Ordet er meget vel bevaret. I *u*-Runen findes Skæringspunktet mellem Hoved- og Bistav nedenfor Toppunktet. Paa danske Stene skrives altid *runar* i de ældre Indskrifter (fra 10. og 11. Aarh.), men paa en jydsk Sten fra Slutningen af 12. Aarh. (Vejerslev-Stenen) finder vi den yngre Form *runa*. Denne Form maatte man da ogsaa have ventet at finde i Tornby-Indskriften, hvis den havde været dansk. — Efter R†††R er ridset et Tegn, der nærmest ligner *χ*; det synes imidlertid intet at have med Indskriften at gøre, men at være en senere Ridsning, der forestiller en eller anden geometrisk Figur; alle fire Linjer fortsættes nemlig langt ud over Rammestregene.

5. þ†††R, *þessar*. Alle Runer er fuldstændig tydelige,

¹ For de fleste Adjektivers Vedkommende er den bestemte Form almindeligst som Tilnavn; det maa derfor anses for tilfældigt, at *bræidr* som Tilnavn kun forekommer i ubestemt Form i den vestnordiske Litteratur. Se Jónsson, Tilnavne S. 227.

skønt Foden paa et Par af dem er en Smule læderet. I Mod-sætning til i þorstæin bræipi har *p*-Runen i þessar en stærkt krummet Bistav, der hverken foroven eller forneden naar Hovedstavens Endepunkter. Formen *þessar* i Fem. Pl. Acc. er jo den almindelige fra gammel Tid i Vestnordisk, mens man i danske Runeindskrifter ned i 11. Aarh. som eneste Form har den oprindelige *þasi* d. e. *þássi* eller *þæssi* ($< \text{þáR}, \text{þæR} + \text{si}$); først i Slutningen af 12. Aarh. møder man en yngre Form *þesa* d. e. *þessa*, der svarer til Lovhaandskrifternes *thæssæ*; derimod træffes ingensinde i danske Sprog-mindesmærker Formen *þessar*. Efter R findes nogle Ridser, der kunde have nogen Lighed med et *þ*, saa man i Stedet for Akkusativ-Formen vilde faa Genitiv-Formen *þessara*; men Ridsernes Art er saadan, at man ikke blot af sproglige, men ogsaa af palæografiske Grunde maa forkaste denne Læsning.

6—8. $\text{þKIP} \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{þ}$, a pikiz dagum. Alle Runerne er vel bevarede. Hovedstaven i *þ* er meget tydelig, men Bistaven svag, saa en Ridse, der udgaar fra Toppen, giver Runen Lighed med et *t* (1). Afstanden mellem *þ* og *K* er ikke større end mellem to Runer i samme Ord, skønt Afstanden ellers er betydelig imellem forskellige Ord, (jfr. at Skilletegn ofte udelades i Runeindskrifter mellem Præp. og det styrede Ord). *P*-Runen har helt rette Stave, saa den ganske ligner et latinsk *K*. Denne Runeform kendes slet ikke fra Danmark, hvor *p* almindeligt skrives *ß*; kun i en enkelt Indskrift (Sal-Stenen II) bruges *ß*. Ogsaa i norske Indskrifter forekommer *ß* hyppigere end *þ*, men desuden træffer man i ikke helt faa Indskrifter den af *ß* udviklede *p*-Rune med de lige Bistave, f. Ex. i Aardal-Indskriften (Aardal S. 35 flg.) og i Indskriften paa Veum-Ligsten (Nicolaysen S. 236). At denne *p*-Form dog ikke har været særdeles udbredt, ses af, at Nicolaysen kan gengive $\text{KR} \text{þ} \text{þ} \text{þ} \text{R}$ paa Indskriften fra Tinn ved *krestr* i Stedet for *prestr* (Nicolaysen S. 220). Andet *i* i *pikiz* er ligesom det øverste af *k* noget udfliset, saa det faar Lighed med et *þ*. Meget tydelig er *þ*-Runen, der ligesom i forskellige andre

unge Runeindskrifter med den korte *s*-Form er Tegn for *z* eller i hvert Fald for en fra almindeligt *s* forskellig *s*-Lyd. — I Ordet »Pinse« var Formen uden *n* eneherkende i Vestnordisk, men ukendt i Dansk. — I dagum har *d* Formen \mathfrak{d} , som kun kendes fra Thisted-Stenen og muligvis findes i den nedenfor omtalte Asmindrup-Indskrift. Ogsaa i norske Indskrifter er denne *d*-Form sjælden. For *g* bruges som almindeligt i de yngste Runeindskrifter *. Som før omtalt viser Manglen paa Omlyd i dagum, at Indskriften maa være østnorsk.

Herefter er desværre et stort Stykke af Indskriften, c. 15 Cm. — altsaa en Femtedel af dens hele Længde — ødelagt. Hvad her har staaet kan næppe nogensinde oplyses; men at bl. a. den følgende Sætnings Subjekt og Verbum er gaaet tabt, er sikkert; sandsynligt er det, at disse maa have haft Betydningen »han havde«¹ el. lign. Adskillige Spor af Runestave er bevaret; men naar det trods gentagen og indgaaende Undersøgelse ikke er lykkedes at naa til et blot nogenlunde sikkert Udfyldningsforsøg, er det, fordi dette i saa høj Grad vanskeliggøres af de mange »falske« Runestave, hvorved f. Ex. et \mathfrak{r} kan blive et \mathfrak{y} , en enkelt Rune blive en Binde-rune o. s. v.

9. $\mathfrak{Y}|\mathfrak{Y}|\mathfrak{I}$, mikít. Alle Runerne er fuldstændig tydelige.

10. $\mathfrak{P}|\mathfrak{Y}|\mathfrak{t}$, gamān. Ogsaa i dette Ord er alle Runer fuldstændig tydelige. At Betydningen af *gaman* her er lig *munúð*, synes den syntaktiske Forbindelse at vise.

11. $\mathfrak{t}|\mathfrak{r}$, af. Begge Runer utvivlsomme; men Hovedstaven i \mathfrak{t} er læderet.

12. $|\mathfrak{t}|\mathfrak{t}|\mathfrak{t}|\mathfrak{Y}$, ioānom. Runerne i dette Ord er overordentlig tydelige og fuldstændig bevarede. Deres Lydværdi er derfor ganske utvivlsom: her staar den mærkelige Form *Ioannom*. Denne maa forklares ved, at Torsten Brede, som adskillige samtidige Runeristere, ikke har været stiv i

¹ Muligvis har just disse to Ord staaet foran $\mathfrak{Y}|\mathfrak{Y}|\mathfrak{I}$.

Latinen, og derfor har trot, at *-om* var en meget passende Dativ-Endelse til *Jóanna*. Eller skulde Formen skyldes Paa-virkning af det følgende *um*? (jfr. *toki* for *tok* ndf. S. 161).

13. ΩY , *um*, *om*.

14. $Y R * I I I$, *mōrgin*. Hovedstaven i *m*-Runen er lidt udfliset forneden. I Binderunen R findes en lille Ridse, der udgaar fra Hovedstaven nedenfor de to Bistave og giver Runen Udseende af at have tre Bistave til venstre. Bistavene i de to *n*-Runer er tydelige, men meget smaa. Om næstsidste Rune er *l* eller *þ*, kan jeg ikke afgøre. Udtrykket *um morginn* er almindeligt i Oldnordisk til Betegnelse af Morgen efter en omtalt Tid, derimod ikke som i nyere Dansk til Betegnelse af den tilbagevendende Tid ω : hver Morgen.

15. $\beta + R$, *pær*. Hovedstaven i *p* gaar udenfor Ramme-stregerne. Bistaven er krummet som i *pessar*. I \dagger sidder Bistaven langt nede paa Hovedstaven. Ordets Lydform viser, at Indskriftens Sprog er Østnorsk fra 13. Aarh. (se Noreen, Altnordische Gramm. I § 137 Anm. 1), hvad der jo nøje stemmer med det Resultat, vi gennem Runeformer og andre Sprogformer er naaet til.

I Old-Østnorsk lyder da Indskriften:

Þorstæin Bræiði ræist rúnar þessar á þíkiz dagum
. mikit gaman af Jóannom um morgin þær.

»Torsten Brede ristede disse Runer i Pinse
 [han havde] megen Gammen af Johanne om Morgenén dér«.

Den Væg, paa hvilken Torsten har ristet Indskriften, frembyder et broget Skue. Her er Ristninger af Kors og Faner (?), Træer og Lysestager (?). En lang »Indskrift« bestaar af lodrette Streger, af hvilke enkelte er krydsede; en anden Indskrift bestaar af skødesløst ridsede Majuskler; desuden findes mange mindre Ristninger med temmelig ubestemmelige Tegn. Blandt disse kan to smaa Runeindskrifter læses.

Den ene har vistnok Torsten Brede ristet; Runeformerne har nemlig ganske samme Karakter som i den lange Ind-

skrift, blot er de adskilligt større (3,8 Cm.). De indeholder Begyndelsen af Torstens Navn:

þR¹1↑†, þörstæ

Den eneste Forskel er jo, at her er brugt Binderunen $\overline{\text{ör}}$, hvor Hovedindskriften har to Enkeltruner. Hvorfor Torsten

Fig. 13.

Tornby-Kalkristning II. 2/5.

ikke er naaet videre — eller om det muligvis er en anden, der er begyndt at kradse hans Navn efter og har opgivet det igen — kan naturligvis ikke afgøres.

Den anden Indskrift bestaar kun af følgende tre Runer:

þ 1 Ψ

De enkelte Stave er meget brede og synes snarere udførte med en Pind i den vaade Kalk end med Kniv. Alle tre Runer har højst paafaldende Former, og deres Lydværdi er derfor meget tvivlsom. 1. Rune er et stunget þ med to Punkter. Da det begynder Indskriften, har det næppe som det almindeligere þ , der træffes i enkelte svenske Indskrifter, Betydningen ð^1 ; snarere er de to Punkter rent dekorative ligesom i Ψ paa de egentlige Runestene, der jo bruges i ganske samme Betydning som Ψ (DRm. I, S. xxx). 2. Rune ligner nærmest et 1, og 3. Rune maa vist snarest tolkes som m (Υ), med mindre det skulde være en eller anden Binderune. Den naturligste Læsning af de tre Runer er: þam . Om hele Indskriften har haft nogen Mening — et Navn, et Kælenavn, en forkortet Sætning — anser jeg for meget tvivlsomt. Men da den ligesom Hovedindskriften synes at være ridset, mens Kalken var vaad, har begge sikkert været samtidige.

Fig. 14.

Tornby-Kalkristning III. 2/5.

¹ Se: Wimmer, Døbefonten i Åkirkeby S. 68 flg. Fra danske Indskrifter kendes en mærkelig þ -Form, Þ (Give-Glasrude), Lydværdien af denne er ogsaa usikker (DRm. IV, S. 233).

Den gennemførte Brug af det yngste Runealfabet og den unge østnorske Adverbialform *þær* (for ældre *þar*) viser, som allerede nævnt, at Indskrifterne ikke kan være ældre end 13. Aarh. Vanskeligere er det at finde en Grænse ned i Tiden; thi ogsaa i senere Tid finder man i norske Kirker Indskrifter, hvis Sprog og Runeformer stemmer overens med Tornby-Indskrifterne. Imidlertid maa det anses for sandsynligt, at de gotiske Kalkmalerier, som har dækket dem, ikke er yngre end fra omkr. 1400 og snarest en Del ældre. Man tager derfor næppe fejl ved at sætte Indskrifterne til Tiden mellem c. 1250 og c. 1350.

8. ASMINDRUP-KALKKRISTNINGER.

Asmindrup Sogn, Merløse Herred, Holbæk Amt.

I Sommeren 1909 opdagedes ved Afdækning af Kalkmalerier i Asmindrup Kirke forskellige Runeindskrifter indridsede i Kalken i Korets Nordvæg omtrent i Mandshøjde. I Forbindelse med disse fandtes — ligesom i Tornby Kirke — en Del billedlige Fremstillinger: en Hest, Blade, geometriske Figurer o. a.

Figurmaler Eigil Rothe, der ledede Afdækningen, har taget nogle fortræffelige Afstøbninger af Indskrifterne. Det er paa Grundlag af disse, nedenstaaende Skildring og Tolkning gives.

Den største Indskrift er 85 Cm. lang. Runernes Højde er, som Gengivelsen (Fig. 15) viser, meget vexlende (6—10 Cm). Indskriften er ridset i den haarde Kalkpuds uden Omhu. Rammestreger findes ikke, Runerne hopper da ogsaa op og ned, som de bedst kan. Som Skilletegn bruges et enkelt Punkt. Indskriften maa læses:

1441 · R1414(þ4) [·] (Y)14 · 84 · 11444141 · 44* ·

Med latinske Bogstaver:

toki · ristæpæ · mik · pa · ulsmisu · dag ·

Om de enkelte Ord- og Runeformer kan følgende nævnes:

1. 1441, toki, d. e. *Tóki*. Alle Runer fuldstændig tydelige. Navnet et af de almindeligste i Danmark.

2. R1414(þ4), ristæþæ, d. e. *ristæðæ*. De fem første Runer er helt bevaret; sjette Rune er ødelagt paa Midten, men det inderste af Bistaven skelnes, saa Runens Værdi er utvivlsom. Om syvende Rune er þ eller t, kan ikke afgøres. Formen *ristæðæ* (*ristedæ*) afgiver det ældste Exempel paa Verbets Overgang fra 2. til 4. svage Klasse, og viser, at Runeindskriften næppe kan være ældre end c. 1300.

3. (Ψ)12, mik »mig«. Alle tre Runer er, omend noget beskadigede, utvivlsomme.

4. 84, pa, d. e. *pá* »paa«. Begge Runer er meget tydelige; *p*-Formen svarer til den i danske Indskrifter gængse. Præp. *pa* (< *upp á*) træffes først i Haandskrifter fra c. 1300 (AM. 187. 8°).

5—6. 014Y140 · 44*, ulsmisu · dag, d. e. Ulsmittedag, »St. Olavs Messe« d. 29. Juli. Runerne i første Ord er fuldstændig tydelige. Tværstregen i 4 er opadgaaende, mens den i *ristæðæ* var nedadgaaende (4). I andet Ord er Punktet i 4 svagt; en Ridse over venstre Bistav muliggør derfor Læsningen 4. Anden Rune har den sjældne *α*-Form t, som fra danske Indskrifter kun kendes fra Mønsted-Stenen II¹. I *pa* findes derimod den almindelige Form 4.

Formen *Ulsmisse*, *Olsmisse*, findes langt ned i efterkatolsk Tid (se Kalkars Ordbog III, 288). Hvor tidligt den sammentrukne Form bruges, véd jeg ikke, men Asmindrup-Indskriften afgiver sikkert det ældste litterære Exempel herpaa². I *dag* er Dativendelsen tabt.

Hele Indskriften lyder altsaa:

Tóki ristæðæ mik pá Ulsmittedag.
»Toke ristede mig St. Olavs Messe.«

¹ I Norge findes denne *α*-Form f. Ex. i en af Runeindskrifterne i Trondhjem-Domkirkemur (Undset, S. 15, Nr. XVII). Runeformerne i denne Indskrift har, naar undtages *s*-Runen, i det hele stor Lighed med Asmindrup-Indskriftens.

² Paa en Runeindskrift (vist fra Beg. af 14. Aarh.) i Borgund Stavkirke i Norge staar: þorir raist runar þissar þan *olau misso* (Nicolaysen, S. 449).

Hvem »mig« er, fremgaar imidlertid ikke af Indskriften. Som en Mulighed skal jeg nævne, at Pronomenet kan hentyde til den Hest, der er ristet lige over Indskriften (se Fig. 17). Formlen vilde i saa Fald svare til de meget almindelige Indskrifter paa Klokker, Fonter, Røgelsekar og Kirke-Stene: »N. N. gjorde mig«, »N. N. skænkede mig« o. s. v. Af danske Exempler herpaa kan nævnes Mester Martins Døbefonter i forskellige skaanske Kirker med Indskriften: »Martin gjorde mig«, Mester Jacob Røds fynske Røgelsekar med Indskriften »Mester Jacob Rød gjorde mig«, og Pjedsted-Kirkekiste med Indskriften: »Ganne Smed gjorde mig« (DRm. IV, S. 107 flg., S. 113 flg., S. 147 flg.). Snarere tror jeg dog, at »mig« hentyder til hele Indskriften. En fuldstændig Parallel hertil vilde vi i saa Fald have i en Indskrift paa Væggen i Throndhjem Domkirke. Den lyder:

𐌹𐌶𐌰𐌿𐌸𐌰𐌿𐌸 𐌰𐌹𐌸𐌰𐌿𐌸 𐌹𐌶𐌰𐌿𐌸𐌰𐌿𐌸
𐌹𐌶𐌰𐌿𐌸𐌰𐌿𐌸

*Amunde han riste mik. Gud
signi!*

Fig. 15. Asmindrup-Kalkristning I. c. 1/6.

Indskriften er meddelt af Undset i hans (og Bugges) Arh. om Indskrifterne i Throndhjem Domkirke, men Forf. omtaler ikke Indskriftens Nationalitet¹. Højest mærkeligt er det dog i en norsk Indskrift fra 13. Aarh. at træffe den svage Præteritumsform *riste* — i de talrige andre norske Indskrifter fra den Tid bruges altid *raist*, *ræist*, *reist* — samtidig med, at Indskriften bruger den ældre *s*-Form, *h*, som i norske Indskrifter dengang regelmæssigt havde Lydværdien *c* eller *z*, mens *s* betegnedes ved den yngre korte *s*-Form (*ʃ*, *ʃ*, *ʃ*). Derimod passer baade Sprogformen *riste* og Runeformen *h* ganske til danske Indskrifter fra 13. Aarh. Jeg er derfor tilbøjelig til at tro, at ligesom den før omtalte Runeindskrift i den jydsk Landsby-Kirke skyldes en Nordmand, saaledes skyldes denne Runeindskrift i den norske Domkirke en Dansk².

Foruden denne større Indskrift er der paa samme Væg i Asmindrup Kirke ridset tre mindre Indskrifter.

Til højre for den store Indskrift findes en længere Indskrift, bestaaende af to Rækker smaa skødesløst indhugne Skrifttegn, der er anbragte imellem enkelte Rammestreger; dens Længde er c. 30 Cm., Skrifttegnenes Højde $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ Cm.

Indskriften er fordelt i to Linjer. Den øverste læser jeg:

1111 · 111 · 4111 : 11111 · 11 · R†*††††

Om de enkelte Ord og Runer bemærkes følgende:

1. 1111, *toki*, *Tóki*. Formodentlig den samme Toke, som har ristet den større Indskrift. Alle Runer fuldstændig tydelige.

2. 111, *tōki*, *tók(i?)*. Tolkningen heraf er usikker. Efter de tre første tydelige Runer *tōk* følger en lige Stav, der ikke naar helt op til Rammestregen. Da Ordet *tók*, 3. Pers. Sg.

¹ Se Undset, S. 10 og Pl. I Fig. 5.

² *Åmunde* er et gammelt dansk Navn (DRm. I Nr. 13). Muligvis har samme Åmunde endnu et Sted i Throndhjem Domkirke ristet sit Navn. Her staar nemlig 111111, *a m u n t i* (Undset, S. 17). Da ingen Gengivelse findes af denne Indskrift, kan jeg dog ikke se, om Runernes Form viser Lighed med den længere Indskrift. Ifølge Undset synes *t* i den ene Indskrift at være stunget, i den anden ikke.

Præt. Ind. af *taka*, vilde give god Mening, skyldes formodentlig den følgende Stav Fejl fra Runeristerens Side; paa-virket af det første Ord tok i har han tankeløst ogsaa i det andet Ord villet føje *i* til tok, men har opdaget sin Fejl paa Halvvejen; derfor den ufuldendte Stav.

3. $\text{h}|\text{f}$, *silf* »Sølv mønt«. Alle fire Runer er fuldstændig tydelige; Tolkningen er jo ogsaa utvivlsom; *silf* er Acc. af *silf* Neutr. (ældre *silfr*).

4—5. $\text{a}|\text{t}$, *at lani*. Første Rune er et meget tydeligt *a*. I anden Rune gaar der en — sikkert uvedkommende — Tværstreg over Hovedstaven; men nogen Forskel paa Stave og Ridser eller Af-flisninger er der ikke i denne Indskrift, saa hvis Læsningen $\text{a}|\text{t}$ var sproglig mulig, vilde den være palæografisk rimeligst. Tredje Rune er et tydeligt f . Fjerde og femte Rune er t , men i begge Runer er Bistaven ved Skødesløshed forlænget tværs gennem Hovedstaven, saa Runerne kunde læses $\text{t}|\text{t}$, hvad der dog for *a*-Runens Vedkommende vilde være sprogstridigt, da

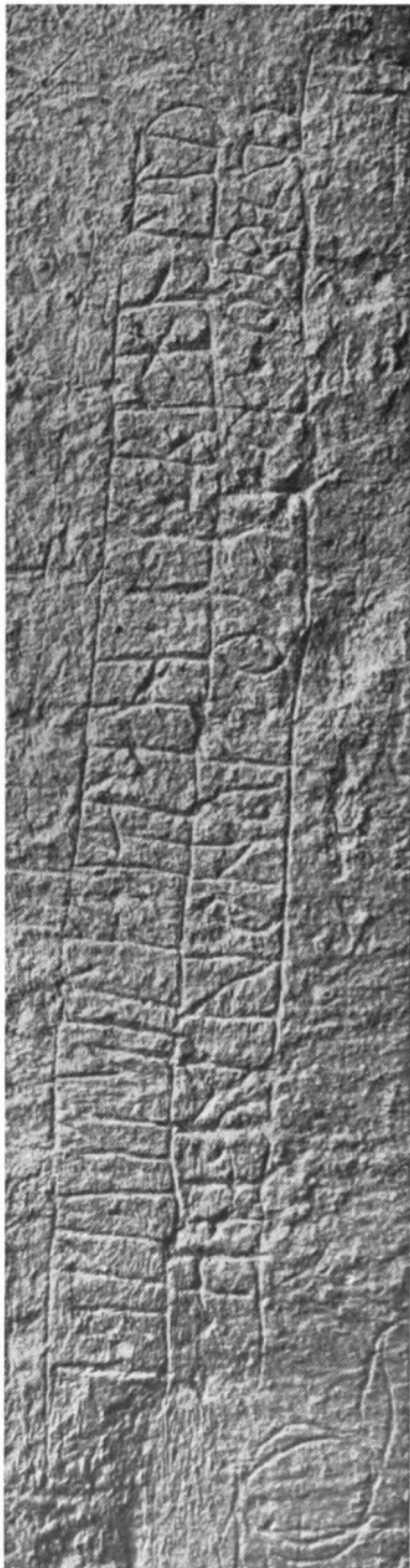

Fig. 16. Asminderup-Kalkristning II. c. 1/2.

Substantivet »Laan« ikke vilde have Omlyd, og man jo ved at læse \mathfrak{t} for \mathfrak{d} vilde faa Formen *læni*, og for *n*-Runens Vedkommende vilde være palæografisk usandsynligt, da *n* i Asmindrup-Indskriften har den yngre Form \mathfrak{t} , ikke den ældre \mathfrak{d} . Udtrykket *at lani* »til Laans« er sprogrigtigt (v. S. a. det vistnok yngre Udtryk *til lams*). Som det ses, er Dativendelsens *-i* bevaret i *lani*, mens det var tabt i *dag*, hvad der viser de opløste grammatiske Forhold paa Indskrift-Tiden.

Fig. 17. Asmindrup-Kalkristning III. $\frac{2}{5}$.

6. $\mathfrak{d}\mathfrak{r}$, af. Ogsaa her er Bistaven i α -Runen fortsat udover Hovedstaven.

7. $\mathfrak{R}\mathfrak{t}\mathfrak{*}\mathfrak{t}\mathfrak{r}\mathfrak{*}\mathfrak{n}$, *rægnildu*. Alle Runer og Runestave er tydelige; kun er det usikkert, om *d*-Runen skal læses \mathfrak{d} eller \mathfrak{t} ; \mathfrak{r} maa sikkert opfattes som \mathfrak{r} , næppe som \mathfrak{d} , med udvisket Bistav. Sidste Rune kan kun læses \mathfrak{n} (ikke \mathfrak{l} efterfulgt af Rammestregsafslutning). I *rægnildu* har vi Dativformen af Kvindenavnet *Rægnild*, olddansk *Ragnhildr* (se DRm. IV S. LIX).

Hele Indskriften gengiver jeg altsaa:

Tóki tók silf at lani af Rægnildu.

»Toke tog Sølv til Laans af Ragnhild.«

En lignende Indskrift kendes næppe andetstedsfra. Den synes en Smædeskrift. En af Tokes Kammerater har drillet ham med at skrive, at han har laant Penge af Ragn-

hild. At det ikke er Toke selv, der har ridset denne Indskrift, viser Forskellen mellem Runernes Karakter og Former i denne og den større Indskrift (sml. især *d*- og *o*-Runen).

I anden Linje er Skrifttegnene ridset saa skødesløst eller ubehjælpst, at deres Værdi ikke med Sikkerhed kan bestemmes, skønt Ridserne er meget vel bevarede. Tegnene er en Blanding af Runer og latinske Bogstaver, saa vidt det kan skønnes, uden egentlig Mening. De maa nærmest betegnes som Ridse-Øvelser, eller som Undset skriver om nogle norske Indskrifter af lignende Art: de er vel bare Rablerier (anf. Afh. S. 21). Noget Tolkningsforsøg af denne Del af Indskriften vil vist derfor være ørkesløst.

Den tredje Indskrift, der findes ved Siden af Hesten, lyder:

††††, atæl.

1., 3. og 4. Runes Form er utvivlsom;

2. Rune kan derimod læses baade † (*t*) og † (*d*). Hele Indskriften tolker jeg som det fra Sverrig — men vistnok hidtil ikke fra Danmark — kendte Mandsnavn *Atal*¹. Hvis her skal læses *Adæl*, vilde Indskriften vise Exempel paa Overgangen *t* > *d* i Efterlyd, en Udvikling som sporadisk findes i de ældste danske Haandskrifter (se min »Studier til det danske Rigssprogs Historie« S. 74 flg.). At en Mand indridsede sit Navn i en Kirkemur, haves der adskillige Exempler paa ogsaa andetstedsfra (se Undset, anf. Afh. Nr. VII og Nr. XXV). Som en usikker Formodning skal jeg nævne, at *Atæl* (*Adæl*) kunde være Hestens Navn.

Noget fra denne Indskrift læser man følgende Runer:

††††, aræhgs

Runernes Form og Lydværdi er utvivlsom, men Betydningen af hele Indskriften er naturligvis højst tvivlsom. Med Sikkerhed tør man dog paastaa, at her ikke staar et enkelt Navn. Derimod synes det rimeligt at søge Runeristerens Navn

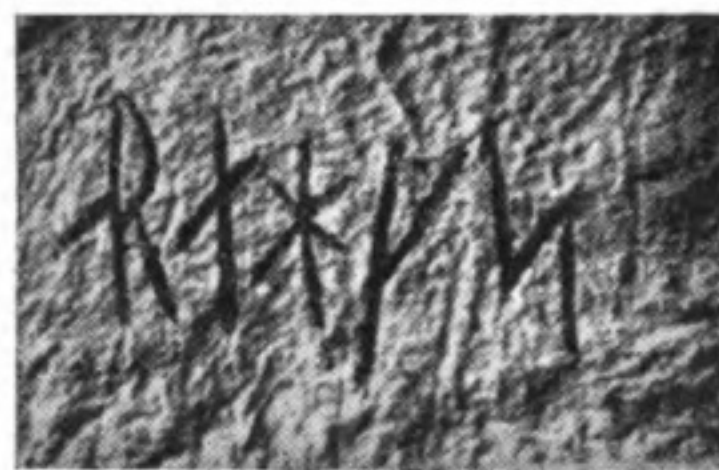

Fig. 18.

Asmindrup-Kalkristn. IV. 2/5.

¹ Se Lundgren S. 19.

i Indskriftens Begyndelse. Jeg finder det i de første tre Runer *aræ*, det fra danske Stednavne velkendte Mandsnavn *Are* (se O. Nielsen, Olddanske Personnavne S. 5). De tre sidste Runer maa da nødvendigvis være en forkortet Sætning, idet de jo intet Vokaltegn indeholder. Snarest maatte vi vente at finde Begyndelsesbogstaverne i et Udsagn om, at *Are* har ristet Runerne, efterfulgt af en Beskærmelsesformular. Med Hensik paa den foran omtalte Indskrift fra Throndhjem Domkirke foreslaar jeg følgende Tolkning:

Aræ h(ågg). G(uð) s(ignæ)!

»*Are* huggede Runerne. Gud velsigne ham!«

Alle fire Indskrifter er efter Runeformerne at dømme samtidige; de maa tidfæstes til Slutningen af 13. eller Beg. af 14. Aarh., hvad der ogsaa stemmer med, at de sad under de ældste gotiske Malerier.

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER.

I det sidste Femaar er der altsaa fremdraget 3 Runestene og Runestensbrudstykker fra Nørrejylland: *Hurup-Stenen*, *Randers-Stenen II* og et større Brudstykke af den berømte længst forsvundne *Landerup-Sten*. Alle tre Stene er fra den egentlige Runestensperiode i Jylland (Slutn. af 10. og Beg. af 11. Aarh.). I Sydsjælland er fundet et Brudstykke af en stor Runesten fra Midten af 10. Aarh.: *Aasø-Stenen*, og paa Bornholm er fundet en meget høj og fuldstændig bevaret Runesten fra anden Halvdel af 11. Aarh. Indskriften paa denne Sten, *Bodilsker-Stenen IV*, viser med større Sikkerhed end nogen anden i Danmark funden Runesten svensk Nationalitet, mens Stenarten viser, at Stenen er hugget og Indskriften ristet i Danmark.

Sprog og Indhold paa disse fem Stene stemmer fuldstændig overens med Hovedparten af danske og svenske Runestene; dette gælder ogsaa den sjette af de foran behandlede Indskrifter, *Flarup-Stenens*. Som det var at vente, øger de dog det kendte Runevokabular med enkelte

hidtil ikke paaviste Navne; disse er de fra andre old- og middel-danske Kilder kendte Mandsnavne: *Suni* (Flarup), *Þórmóðr* (Hurup) og mulig *Aggi* (Randers), samt Tilnavnet *Næfi* (Aasø), desuden to fra den nordiske Litteratur ukendte Navne: Mandsnavnet *Gérléfi* (Flarup) og Kvindenavnet *Bó-tirða* (Bodilsker), begge dog sammensat af kendte nordiske Navneled (*Gæir*-, *Bót*-, *-læifi*-, *-ríða*).

Af langt større Interesse end disse egentlige Runestene, der kun har bekræftet, hvad vi vidste om Sprog og Sæd i 10. og 11. Aarh., er de Indskrifter, der er fundet paa Kirkemure og Vægge i Nordjylland og Nordsjælland.

Fuldstændige Paralleller i kendte danske Runeindskrifter har Indskriften paa Søndbjærg-Sokkelsten fra Beg. af 13. Aarh.: Bygherren og Bygmesteren, der rister deres Navn og deres Daad i selve Kirkebygningen. Navnet *Skialm* og Verbet *waldæ* tilfører dog Runeordsamlingen nyt Stof. Ganske uden Sidestykke i Danmark er derimod de lange Runeindskrifter paa Korvæggene i Tornby Kirke i Vendsyssel og i Asmindrup Kirke paa Sjælland. Disse overkradsede Kirkevægge med deres muntre Blanding af religiøse Formularer, enkeltstaaende Navne og profane Beretninger om hverdagslige Begivenheder — og ind imellem dette Tegninger af Cirkler og Kors og Heste — minder mest af alt om de improviserede Indskrifter paa pompejanske Husmure. Naar man staar overfor en saadan Korvæg, hvor nogle unge Mennesker — Mursvende eller Klerke — i Kaadhed eller Kedsomhed har kradset med en Pind eller skaaret med en Kniv, hvad der i Øjeblikket faldt dem ind, kan disse over et halvt Aartusinde gamle Indskrifter virke paa en ejendommelig levende Maade. Det er, som Kirken blev befolket.

Hensigten med disse Indskrifter har sikkert været meget forskelligartet. Den simpleste Form for Indskrifterne er et enkeltstaaende Navn. Dette er muligvis, som Undset i sin Afh. om Indskrifterne i Throndhjem Domkirke hævder, blevet indhugget, fordi Runeristeren har ment, at den, hvis Navn

var ristet i selve Gudshuset, maatte beskærmes af de hellige Magter. Der vilde i saa Fald være en religiøs Sammenhæng mellem disse middelalderlige Navneristninger og Indskriftene paa de ældste Runestene, hvor man uden Tvivl mente at værgе den døde mod onde Vætter ved at riste hans Navn i den viede Sten. At her ikke har været Tale om Mindesten som i senere Tid, hvor Indskriften skulde holde den Dødes Navn i Hævd hos Menneskene, er sikkert, idet disse ældste Stene har haft Plads *inde* i Gravhøjen. Muligt er det jo imidlertid ogsaa, at de enkeltstaaende Navne paa Kirkevæggene er et Udslag af en ogsaa fra senere Tider kendt Tilbøjelighed til at ridse og skrive sit eget Navn, hvor Lejlighed gives, en Tilbøjelighed, der dog maaske ikke er uden historisk Forbindelse med hin religiøse Overbevisning.

Det var meget almindeligt, at man til Navnet føjede Meddelelse om, at man havde ristet Runerne, og at Indskriften da sluttede med en Beskærmelsesformular.

Exempel paa et enkeltstaaende Navn findes i Asmindrup-Indskriftens *Atal* ligesom i Throndhjem Domkirkes *Sigurðr* og *Amundi*. Hertil kunde føjes Indskriften i Muren i Aal-Kirke i Jylland, der bestaar af Mandsnavnet *Blómi*. Jævnføres kunde maaske ogsaa Indskriften i Søborg Kirke-mur: »*den f(agre) Yrsa*«, hvor Runeristeren har søgt Beskærmelse ikke for sig selv, men for en, der stod ham nær (DRm. IV S. 199 og S. 201).

Exempel paa Indskriftformlen: »N. N. ristede disse Runer« findes i Asmindrup-Indskriftens: »Toke ristede mig (o: Indskriften) paa Olsmessedag«. Jævnføres kan Indskriften fra Pjedsted Kirke »*Laj ristede*« (DRm. IV S. 177) og fra Tinn Kirken i Norge: »*Torsten Bengier ristede disse Runer den Søndag som var næst Julen*« (Nicolaysen S. 220) ligesom Throndhjem Domkirkes: »*Thorvald og Sigurd ristede disse Runer*« (Undset S. 10) og Østre Slidre Kirkes: »*Erling Aanesøn ristede disse Runer*« (Nicolaysen S. 754).

Hvis mit Tolkningsforsøg af Asmindrup-Indskriftens

aræhgs har truffet det rette, har vi her Exempel paa en utvetydig religiøs Indskrift: »*Are huggede (Runerne), Gud signe (ham)!*«, der vilde svare til den, som jeg tror, danske Indskrift fra Throndhjem Domkirke: »*Åmunde han ristede mig, Gud signe (ham)*« (Undset S. 10). Disse religiøse Indskrifter kunde have en meget indtrængende Form. Saaledes lyder en Indskrift i Throndhjem Kirken: »*Gud vogte paa Dig, Runnolv Sigmundssøn, nu og stedse!*« (Undset S. 15), hvad der dog synes spagt mod denne Indskrift: »*Gud og den hellige Kong Olav hjælpe den Mand, som ristede disse Runer, med sin Forbøns hellige Ord*« (Undset S. 13). »Gud« har her som ofte i Middelalderen Betydningen »Kristus«.

Asmindrup Kirkevæg gav jo imidlertid ogsaa Exempel paa en ganske profan Indskrift: »*Toke tog Sølv til Laans af Ragnhild*«. Ligesom denne Indskrift næppe kan være ristet til Glæde for Toke, saaledes har den, der i Vang Kirke i Norge har ristet Indskriften: »*Endride skar Olafs Søn slemt i Lillefingeren*« (Undset S. 21) uden Tvivl villet smæde Endride. Jævnføres hermed kan Nidverset paa Træpinden i Aardal (Aardal S. 30 flg.) og Indskriften paa en af Kirkestolperne sst.: »*Gud hjælpe Dig, dit Drog!*«, — hvis Bugges Tolkning da her er rigtig (anf. Afh. S. 37). Derimod synes Torsten Bredes Runeristning i Tornby-Kirke rent berettende. Han fortæller ligefrem, at han ristede Runerne den og den Dag, da der fandt den og den Begivenhed Sted. Et Sidestykke hertil har man i Indskriften fra Vinje Kirke: »*Sigurd Jarlssøn ristede disse Runer Lørdagen efter Botolfsmesse, da han færgede herhid og ikke vilde gaa til Forlig med Sverre, sin Faders og sine Brødres Banemand*«. (Nicolaysen S. 231).

Kalkristningerne fra Tornby- og Asmindrup-Kirke er da i ingen Henseende enestaaende. Naar man i Danmark ikke tidligere har fundet lignende Indskrifter, er det, fordi de kun kan komme frem ved Afdækning af Kalkmalerier. I Norge findes de allerfleste Indskrifter i de gamle Stavkirker, hvor de med Kniv er skaaret i Træværket, der aldrig har været

tildækket. Kalkristninger er derimod overmaade sjældne ogsaa her. Men det er vel sandsynligt, at fremtidige Undersøgelser af de nu overkalkede Kirker fra Middelalderen vil bringe adskillige ny Runeindskrifter for Dagen.

Mens man i Norge har en rig Haandskriftlitteratur fra 12. og 13. Aarh., saa en enkelt Runeindskrift fra den Tid intet nyt Sprogstof kan føje til det kendte, er det anderledes i Danmark. Ikke blot øger næsten hvert Ord i Asmindrup-Ristningerne vort Runevokabular, men Indskrifterne giver os ogsaa Bidrag til vort Kendskab til Lyd- og Bøjningsformer i 13. Aarh. En Lydform som *Ulsmisudag*, en Bøjningsform som *ristæðæ* kender vi ikke fra hin Tids Haandskrifter; og vi vidste ikke og havde intet Middel til at vide, at de fandtes i Tidens Sprog.

De ældste foran skildrede Runeindskrifter viser os dansk Sprog paa en Tid, da dets Forskellighed fra de øvrige nordiske Sprog kun i ringe Grad havde faaet Udtryk i Skrift. Fra disse Indskrifter til Indskrifterne fra Slutningen af 11.—13. Aarh. er der sket en gennemgribende Udvikling i Skriftsproget: i disse yngre Indskrifter finder vi fuldgyldigt Udtryk ikke blot for det danske, men i det hele for de nordiske Sprogs Særpræg. I Bodilsker-Stenen og Tornby-Ristningerne, i Søndbjærg-Sokkelsten og Asmindrup-Ristningerne har vi ypperlige og utvetydige Exempler paa Svensk og Norsk, Jydsk og Sjællandsk i tidlig Middelalder.

SØNDERJYLLANDS STENALDER.

VED

SOPHUS MÜLLER.

Den ældste og ældre Stenalder.

Den der agter paa Oldtidens Minder, som de møde Blikket ved Vei og Strand, som de drages op af Ploven og ligge fremme i Samlingerne, vil først begjære almindelig Kundskab om Sagerne i hele Landet; men derefter vil han høre nærmere om den enkelte Landsdel og sin egen Egn. Saaledes ogsaa den, der samler og tyder Oldtidens Minder; fra den store Oversigt vil han vende sig til den enkelte Landsdel og der fremsøge, hvad den særlig har at byde. Skrifter som »Vor Oldtid« og »Ordning af Danmarks Oldsager« maa naturlig vexe med Undersøgelser som »Vei og Bygd«, der behandler Midtjylland, og »Vendssysel-Studier«, der ligeledes gjælde et mindre Omraade.

Til saadan nærmere Behandling egner Sønderjylland sig fuldt saa godt som nogen anden Del af Oldtidens danske Land. Rigt paa Minder som de andre Omraader, stillet yderst ved Grænsen af vore Fædres Jord, afvejlende i Natur, som det er, fra Østkystens Lerbakker til Sandflader og Kjær i det Indre, fra de skovkrandsede Fjorde til Vesterhavets Marsk og Klitter, frembyder dette Land Oldtidsforhold, der ere lige oplysende og let forstaaelige. Alt hvad der særlig er at se i Sønderjylland, og hvad der her er at fremhæve, skal blive fremstillet i disse Undersøgelser, og det indgaaende, naar det behøves. Men hvad der gjælder for hele det gammel-danske Omraade, de almindelige Forhold og den fælles Udviklingsgang, dette maa søges i de Skrifter, hvori Nordens og Danmarks Oldtid er bleven samlet fremstillet¹. Hvad der

¹ Særskilt om Sønderjylland, se Worsaae, Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder, 1865.

allerede er rigtig fremsat, skal ikke blive gjentaget; kun maa et og andet medtages til bedre Forstaaelse af Forholdene i Sønderjylland. Thi mod Nord er der et saa nøie Sammenhæng, at det maa siges, at Oldtiden i denne Landsdel kun er forstaaelig nordfra set. Hvem skulde forstaa Stenalderens Gravminder uden den, som er hjemmevant mellem dem, eller Gravhøienes Beliggenhed uden at kjende de tilsvarende Forhold i Egnene nord for Kongeaaen, hvem anden saa at sige tyde de danske Runer, der kun læses paa Sten nord for Eideren.

Men mange ere de Oldtidens Runer, som kun staa her, eller ialfald først ere opdagede og tydede i Danmark. Strax ved de ældste Tider, de første Minder om Menneskets Tilværelse i Norden, møder dette Forhold. Man havde længe formodet, at visse Redskabsformer, der allerede i Mængde fandtes i Nationalmuseet, hidrøre fra et eget Tidsafsnit forud for det hidtil kjendte og fuldt oplyste¹; men der maatte længe ventes paa et indholdsrigt og bevisende Fund. Da det saa fremkom i 1900, fra en Mose paa Sjælland, var Sagen strax klar².

Til den ældste Tid henhøre eiendommelige, tandede Benodde til Kastespyd og Fiskelystre, forskjellig formede Øxer og andre Sager, gjorte af Dyreknogler og Takker, hvorimod Flinten endnu ikke benyttedes i større Omfang. Ukjendt var endnu Forarbeidning af Lerkar; men der øvedes en egen Kunst. Ret sammensatte Mønstre, der vare hentede fra Fletværk og Udsyning, bleve indridsede eller indborede, og ogsaa Dyrebilleder dannedes undertiden, hvad der ganske svandt i den følgende Tid.

I Sønderjylland findes intet større Fund fra denne Tid; men dette maa ikke undre. Faa have de været disse Folk, dette fremgaaer af Sagernes store Sjældenhed, og dertil omstreifende paa Fangstmænds Vis, saaledes at kun lidet blev efterladt paa hvert Opholdssted. Der haves, som alt nævnt,

¹ Vor Oldtid, S. 42. ² Aarb. f. nord. Oldkynd. 1903, S. 148.

kun eet samlet Fund med talrige Sager fra samme Plads. Ellers er det enkeltvis fundne Stykker, stadig optagne i Moser eller under Vand, hvor Sager af Knogler og Takker alene have kunnet bevares; de gik tabt paa disse Steder under Jagt paa Fugle og Fisk, eller under andre, tilfældige Forhold. For Slesvigs Vedkommende kan nævnes, som fremkommen i en Mose i Hammellev Sogn, Haderslev Øster Amt, en Benharpun, der ganske svarer til Fig. 1, som gjengiver et af de største og bedste Stykker af denne Art, der overhovedet haves. To lignende ere fra Skjærbæk Sogn, Haderslev Vester Amt¹. En Lystertand som Fig. 2, der ligeledes viser et særlig stort Stykke, er funden i Stranden ved Før. Enkelte andre opbevares i Museerne i Flensborg og Kiel.

Lignende tandede Benodde foreligge fra den sidste Istid i Vesteuropa; ogsaa der var det Stof, som benyttedes til Vaaben og Redskaber, fortrinsvis Knogler og Takker, men af Rensdyret, som dengang var det vigtigste Jagt- og Nyttedyr. Fremdeles forekomme i Vesteuropa fra Tiden efter Rensdyrets Udvandring lignende Redskaber, til hvilke dog nu Hjorten ydede Stof. Naar hertil føies, at det ikke blot er paa den jydsk Halvø og paa Øerne, at tilsvarende Sager findes, men ogsaa over det sydligere Sverige og i Kystlandene sønden om Øster-

Fig. 1—2. Benharpun og Lystertand. ²/₃.²

¹ De anførte Stykker ere afbildede i Mestorf, Vorgeschichtliche Alterthümer.

² I Nationalmuseet, fra Sjælland og Jylland.

søen indtil det vestlige Rusland, da kan der ikke være Tvivl om, at disse Redskaber betegne eet stort Sammenhæng. Efterkommere af den Befolkning, der ved Slutningen af Istiden levede i Vesteuropa, have i det derpaa følgende Tidsrum bredt sig mod Nord og ere ogsaa naaede ind over vore Lande. Da alle de paagjældende Benredskaber, som her have kunnet bestemmes, ere af Elsdyrets og Hjortens Knogler og Takker, men ingen af Rensdyrets, maa det sluttes, at Mennesket først er indkommet, efterat Rensdyret havde forladt vort Land. Muligt er det imidlertid, at nye Fund ville vise Menneskets Samtidighed her med Rensdyret; et og andet er fremkommet, som mentes at tyde derpaa, men ikke bevisende og intet fra Sønderjylland. Usandsynligt er det dog ikke, at Rensdyret, da det fra sydligere Egne trak ind over vort Land, hvor Skeletter og Takker i Bunden af Moserne vidne om dets Ophold, blev fulgt af Mennesket, for hvem det havde saa stor en Betydning. Imidlertid, hvad enten de første Mennesker optraadte her allerede dengang eller først senere i Elsdyrets og Hjortens Tid, vare de fremmede, af den oprindelige Folkeæt i Europa, lige i Levevis, Tankesæt og Sprog med den øvrige daværende Befolkning langt baade mod Øst og Vest. Det var ikke fra først af Landets egne Børn, der maatte arbeide sig frem fra ganske lave Tilstande; tværtimod raadede de, som deres Kunstøvelse og deres Redskaber vise det, over en Udvikling og en Erfaring, som forud gennem lange Tidsrum var vunden ude i Europa. Først under Opholdet her i Landet dannedes et eget Folk ned gennem Tiderne.

Det første Skridt hertil spores i det paafølgende Tidsafsnit, som pleier at kaldes den ældre Stenalder eller Affaldsdyngernes Tid. Ogsaa her var det nye Fund, som 50 Aar tidligere førte til Opdagelsen af et eget Afsnit af Menneskets Historie, der længe har staaet som Indledningen til Oldtiden, medens det nu ses, at det umiddelbart fortsætter den ældste Stenalder eller Benharpunens Tid. Det

var de store Affaldsdynger med Skallag ved Kattegats Fjorde og Bugter, som baade fra først af viste Vei og senere fortsat have ydet saa rige Fund, at denne fjærne Tid er nok saa godt kjendt som nogen senere Del af Oldtiden¹. Men meget paafaldende er det da, at der til det Tusindetal af Redskaber, som efterhaanden ere optagne i Affaldsdyngerne, for Sønderjyllands Vedkommende kun svarer nogle faa og enkeltvis fundne Øxer af Flint og Hjortetak. En Affaldsdyngge med Skallag fra den ældre Stenalder er endnu ikke truffen.

Vel er der nogle Steder ved de østlige Kyster fundet Lag med de sædvanlig forekommende Skaldyr, Østers, Hjertemusling, Blaamusling og Strandsnegl, saaledes navnlig ved Sønderballe i Hoptrup Sogn, hvor Laget har en Tykkelse af 1 M. og indeholder Flint. Stedet er ved det nu tilgroede Indløb til Hopsøen, som fordum stod i Forbindelse med Gjenner Bugt. Skallaget ligger ved Foden af en Banke, tæt ved den moseagtige, dyrkede Eng, som nu afspærrer Søen fra Stranden. Der er imidlertid saavidt vides hverken her eller andetsteds i forskellige mindre Skallag ved Kysten truffet noget af de for den ældre Stenalder eiendommelige Redskaber, men rigtignok heller ikke noget Stykke, der bestemt taler for at henhøre disse Lag til en senere Tid. Just denne Fattigdom paa egentlige Redskaber er imidlertid et Særkjende for de Skallag i Jylland og paa Sjælland, der bevislig hidrøre fra den senere Stenalder. Ligesaa liden Grund der er til at henhøre Laget ved Sønderballe eller nogen anden hidtil kjendt Affaldsdyngge i Slesvig til den ældre Stenalder, ligesaa liden Udsigt er der vistnok til, at der fremtidig vil findes Lag af denne Ælde. Der er nemlig gjentagende blevet søgt og gravet i Løbet af mange Aar, og naar da de Redskabsformer, der stedse i stort Antal findes i de ældre Dynger, ikke have vist sig, tør det sikkert sluttes, at de heller ikke fremtidig ville komme. Hvad der hidtil er truffet, maa være Lag fra en

¹ Se: Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark, af A. P. Madsen og Flere, Kjøbenhavn 1900.

yngre Tid; det vides, at Ophobninger med Skaldyr og ogsaa med Østers i saadan Mængde, at de udgjøre Hovedbestanddelen af Laget, dannedes ikke blot i den yngre Stenalder, men endnu langt ned i Jernalderen.

Men denne Mangel paa Affaldslag fra den ældre Stenalder maa have sin Grund, og den ligger klart. Det er alene omkring Kattegat, at Affaldsdyngerne ligge paa tørt Land i større eller mindre Afstand fra Kysten, idet der her er foregaaet en Hævning af Landet. Allerede ved Aarhus ere den ældre Stenalderes Fund vanddækkede, og sydefter fremdrages de paa dybt Vand ved Kolding og endnu dybere ved Svendborg og ved Marstal paa Ærø; mod Øst, paa Lolland, ligge de høiere, men dog ogsaa her under nuværende Vandstand¹. Paa tilsvarende Maade har et ældre Stenalderes Fund i Kieler Fjord været dækket af Vandet. Det er herefter ikke tvivlsomt, at ogsaa de mellemliggende, sønderjydske Kyster maa være sænkede. De Affaldslag, som i den ældre Stenalder sikkert nok bleve ophobede her, maa nu ligge overdækkede af Havet.

Det beroer paa Forholdene, om Fund, der ere saaledes skjulte, komme frem for Dagen. Der maa foretages Uddybningsarbejde just paa Stedet for den gamle Boplads, som dette tilfældig har truffet sig ved Kolding, ved Svendborg og ved Marstal. Ogsaa er der ved Uddybning i Flensborg Fjord, udfor Marinestationen og ved det nye Skibsværft, fremkommet Hjortetaksøxer af den ældre Stenalderes Art, og ligeledes er der i Haderslev Fjord optaget et Brudstykke af en Hjortetaksøxe og en Flintøxe fra ældre Stenalder; men disse faa Stykker kunne ikke bestemt angive, at der de paagjældende Steder har været en Boplads, eller bringe egentligt Bevis for en Sænkning af Landet. Der er inderst i flere Fjorde, hvor Byer nu ligge, i Aarhus, Horsens og Københavns Havn, blevet optaget ret mange Sager fra forskellige Afsnit af Stenalderen; disse Steder vare søgte dengang ligesom nu. Saaledes

¹ Se herom A. P. Madsen og Flere, Affaldsdynger fra Stenalderen. Sophus Müller, Vor Oldtid, S. 18 flg.; Aarbøger f. nord. Oldkynd., 1906, S. 1.

kunde det ogsaa staa med de nævnte Sager fra Flensborg og Haderslev Fjord, ligesom med de Hjortetaksøxer, der ere fundne dybt i Aaen ved Husum, dels ved Sluseanlæg, dels ved Grundgravning til Jernbanebroen¹. Bestemte Beviser for en Landsænkning give hverken disse eller forskjellige andre Fund, der ere mere eller mindre usikre². Paalidelig nok er dog en Meddelelse om, at der i 1853 og omtrent 10 Aar forud paa to forskjellige vanddækkede Steder ud for Husum er fundet Flintflækker³. Der blev dengang foretaget Uddybninger for at lette Indseilingen til Havnen, og herved fremkom Stenredskaberne liggende under et Lag Slik, der var afsat af Havet. Fuldt bevisende ere imidlertid heller ikke disse Fund, idet saadanne Sager kunne tabes fra en Baad.

Under disse Omstændigheder er det af Betydning, at der findes Forhold, der baade ere ganske klare og bestandig kunne iagttages, som bestemt angive, at en større Landsænkning er foregaaet ikke blot efter den ældre Stenalder, men endog efter Bronzealderen. Det har længe været kjendt, at der paa Sild findes Mindesmærker fra Sten- og Bronzealderen i Marsken⁴; men hvormeget dette betyder, er ikke blevet set.

Sydvest for Landsbyen Archsum ligger der en Jættestue omgiven af Marskeng. Det er kun et lille Stykke fra Strandbredden; udenfor er der ved Ebbetid tørt langt ud. Marskengen skilles fra Havet ved en bred, men ikke høi Strandstok af Grus og Rullesten; ved Høivande staaer Havet ind over Engfladen. Der ses her en aabnet og delvis adsplittet lille Gravhøi, der nu hæver sig 1—1½ M. over Engfladen og vel oprindelig har havt en Høide af 2 M. Heri er der afdækket en Jættestue, hvoraf der foreligger en god Plan, der optoges ved Udgravningen i 1877⁴. De fire Dæksten ligge paa Række, med den ene Ende skreden ned fra Bærestenene.

¹ Se Mittheilungen d. Anthropologischen Vereins, Kiel 1902.

² Se herom Christian Jensen, Vom Dünenstrand u. Wattenmeer, Schleswig. Fremdeles Falcks Archiv, Kiel 1846, S. 8.

³ Videnskabernes Selskabs Oversigter, 1853, S. 51.

⁴ Handelsmann, Ausgrabungen auf Sylt, Kiel 1882, S. 42 flg.

Gjennem Aabningerne ser man ned i Graven, som er tømt, og her staaer der saameget Grundvand, at det ved tør Midsommertid kan benyttes til Vanding af Kvæg, og at der lever Smaafisk. Bærestenene i Jættestuen rage c. 50 Cm. op over Vandet; i et nærliggende Hul staaer Vandet ligesaa meget under Engfladen; altsaa er Bærestenenes Top og Undersiden af Dækstenene i Høide med Engfladen. Den nuværende Bund i Jættestuen ligger atter c. 50 Cm. under Vandfladen; men Høiden i Stuen maa oprindelig have været mindst 1,30 M. At Graven skulde være lagt paa et Sted, hvor Grundvandet strax vilde staa næsten 1 M. over Gulvet, kan umulig antages. Der maa være foregaaet en Sænkning paa dette Sted, og det paa adskillige Meter; thi Stengravene ligge aldrig ganske lavt eller saa nær ved Strandbredden. Et Stykke derfra ligger der ved Strandkanten, paa et Sted, der kun ved Ebbe er tørt, en Del store Sten. De have, som det vides ifølge sikker Beretning¹, hørt til en Jættestue, der er ødelagt af Havet. Indenfor ligger den brede, c. 2 M. høie Strandstok. Fremdeles findes der i den udstrakte Marskeng indenfor en Gravhøi, der nu hæver sig 1,30 M. over Fladen; og flere andre Høie sydlig paa Øen have en lignende Beliggenhed. Marsken maa være dannet, efterat Høiene ere reiste; thi de have oprindelig ligget paa tør og nogenlunde høi Grund. Der er foregaaet en Sænkning af Landet, hvor stor kan ikke angives, men sikkert nok paa ikke faa Meter.

At dette ikke er et rent stedligt Forhold, vil blive vist ved Behandlingen af Bronzealderen; en Marskdannelse ligesom paa Sild er samtidig foregaaet langs hele Vestkysten. Men saaledes kan det, at Affalddyngerne fra den ældre Stenalder ikke forekomme i Sønderjylland, med god Grund forklares af, at de ved den senere, høiere Vandstand ere blevne dækkede og indtil videre skjulte. Man maa foreløbig nøies med de faa Redskaber, som foreligge fra Affalddyngernes Tid, for at paavise Tilstedeværelsen af den samme Befolk-

¹ Sidst anf. St.

ning som nordpaa. Thi de blot tilhuggede, ikke slebne Øxer af Flint og Hjortetaksøxerne dannede af et afskaaret Stykke af Stammen, med skraa Æg og Skafthul, ere ganske som de findes i de gamle Affaldslag. Den mest fremtrædende Form er det hurtig dan-

Fig. 4 Tværøxe. Haderslev Museum. $\frac{1}{2}$.¹

nede Øxeblad, tilslaget af en Flintskive, som Fig. 3; dette Stykke er fra en Plads ved Gjenner Bugt, hvor ikke faa Flint-sager fra den ældre Stenalder findes umiddelbart i Strandkanten. Den anden Hovedform af Øxerne, med Tilhugning

rundtom, vises af Fig. 4. Der haves baade Retøxer, med begge Ægfladerne ligelig hvælvede, og Tværøxer, der ere flade til den ene Side. Til de sidste hører det afbildede Stykke, der frembyder det meget sjældne Træk, at der ved Midten findes Udhugninger i Kanterne til Støtte for de Baand, som fastholdt Flintbladet paa Skaftet. Det er tilsammen kun et lille Antal saadanne Redskaber fra Sønderjylland, som findes i de forskjellige offentlige og private Samlinger; men de skille sig i ingen Henseende fra de talrige Stykker af samme Art fra Findestederne nord-

Fig. 3. Fra Gjenner Bugt. Privatsamling. $\frac{2}{3}$.

paa. Sydpaa foreligge den ældre Stenalderes Former fra Stranden ved Holstens Østkyst; fremdeles kjendes de fra

¹ Der bringes Haderslev Museum og dets Bestyrer, Hr. C. M. Lund, en erkjendtlig Taksigelse for Tilladelse til Udførelsen af denne og flere nedenfølgende Årbildninger.

Vest- og Sydeuropa og betegne saaledes et vist Trin i den almindelige, fremadskridende Udvikling. Men som Fundene fra denne Tid foreligge i Danmark, have de et eget Præg; Flintøxer af Arten Fig. 3 blive her langt større og smukkere, end de ellers findes, og Skaldynger med et tilsvarende rigt Indhold forekomme ikke andetsteds. Landet maa da allerede

Fig. 5. Fra Sommersted. Privatsamling $\frac{1}{2}$.

have haft en egentlig Befolkning, idet de beskyttede, skovomgivne Fjorde og Vige maa have givet disse Stammer af Jægere og Fiskere særlig gunstige Livsvilkaar.

Det næste Skridt fremad er i Sønderjylland som nordover paa Halvøen og paa Øerne kun svagt afmærket. Ingen Mindesmærker og ingen Grave kjendes fra denne Tid, som indleder den yngre Stenalder. Det at den tilslebne Øxe afløser den ældre kun tilhuggede, pleier man at sætte som Skjel mellem de to Afsnit. Først viser sig Grønstensøxen med sleben Æg; den træffes af og til i de yderste og yngste Dele af de gamle Affaldsdynger. Den i Fig. 5 gjengivne, fra Egnen ved Sommersted, er af denne Art. Men ved dette Stykke findes en lille Egenhed, som ikke hidtil har været omtalt: Nakkeenden er fladt afskaaren. Skaftet har været anbragt om Midten af Øxebladet, saaledes at dets Nakkeende ragede frem bagtil; den blev brugt til Slag og fik da en lille dertil indrettet Flade. Det samme træffes ret almindelig ved denne Øxeform; nedenfor skal det vises, at dette er et Forhold af Betydning. Derefter følger Flintøxer i forskellige Former, men navnlig de saakaldte spidsnakkede med to stærkt hvælvede Sideflader, der mødes i en smal Kant, saaledes at Tværsnittet er lindseformet¹.

Disse Øxer ere sjældne i Sønderjylland som i andre

¹ Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen, 46.

Landsdele; de findes kun enkeltvis og aldrig i Gravene. Saaledes kunne de kun betegne en kort Overgangstid til det følgende Tidsrum, hvorfra Sagerne foreligge i stort Antal. En særlig Betydning have dog de spidsnakkede Øxer, idet de vise, at vore Egne fremdeles som i Benharpunens Tid og i Affaldsdyngernes Tid hørte sammen med Vesteuropa og deltog i den fremadskridende Udvikling. Tilsvarende Øxer ere nemlig almindelige i Vesteuropa, hvor de ere fremkomne ved en videre Tildannelse af den ældre Form, tillige under Anvendelse af Slibning.

Den yngre Stenalder, Gravformerne.

Det er med Stengravene og deres Indhold, at det nøiere Kjendskab til den yngre Stenalder begynder. Dette dog hidtil ikke for Sønderjyllands Vedkommende; thi om Stenalderens Gravformer vidste man overmaade lidt. Det maa erindres, at en planmæssig fortsat Undersøgelse af Mindesmærkerne i Danmark egentlig først er begyndt efter 64. Først et Tiaar senere kom Fredlysningen i Orden, der nu har givet det Resultat, at alene paa Privateiendom c. 5500 Mindesmærker ere sikrede for Fremtiden. I Sønderjylland har dette halve Aarhundrede ikke været saa godt benyttet. Kun meget lidt er blevet fredlyst, og for Stengravenes Vedkommende er der oftere i Forbindelse dermed foregaaet en Istandsættelse, der for det kyndige Øie ikke er at foretrække for de Forstyrrelser ved Mindesmærket, som ere fremkomne i Tidens Løb. Naar der i Sønderjylland er forholdsvis saa lidt bevaret af det store Antal Stengrave, som engang fandtes, da skyldes dette dog for en stor Del, at der ogsaa i ældre Tider er gaaet mere til Grunde end i forskjellige andre Landsdele. En af Aarsagerne hertil er sikkert den, at Mindesmærkerne tidlig benyttedes som Stengruber og deres Plads som Agerjord i Egne, hvor mindre Eiere havde Magten; i Vendsyssel er saaledes Ødelæggelsen ligesaa fremtrædende som i Sønderjylland. Derimod have de store Besiddelser virket be-

skyttende; paa Sjælland er der forholdsvis meget bevaret, og tilsvarende er Forholdet i Svansen og Dänischwold, der næsten fuldstændig er optaget af adelige Godser.

Ved Stengravene maa først de forskellige Former paa-vises, som forekomme i Sønderjylland, under Tilføielse af, hvad der er at sige om hver af dem. Herved vil der tillige blive nævnt det væsentligste af, hvad der endnu er velbevaret eller dog forstaaeligt og oplysende. I følgende Afsnit vil der dernæst blive givet en Udsigt over Stengravenes Fordeling over Landet for derigjennem at vinde Kundskab om Bebyggelsesforholdene i Stenalderen.

Det lille Gravkammer med een eller to Dæksten: Dyssen, ligger enten i en rund Høi og kaldes da Runddysser, eller i en aflang Høi, Langdyssen. Begge Arter have som Regel oprindelig været omsatte med Sten. Jordhøien skjulte Kamrets Sidesten fuldstændig eller lod kun deres Top træde frem; Dækstenene derimod hævede sig frit over Høien. Hvor det er anderledes, idet Jorden ogsaa dækker Overliggeren, hvad der kan forekomme baade ved Rund- og ved Langdysser, maa dette bero paa en senere, i Sten- eller Bronzealderen foretagen Forøgelse af Høien. Disse og samtlige andre almindelige Forhold og Enkeltheder ved Dysserne ere i Sønderjylland ganske som i de øvrige gammeldanske Landsdele. Saaledes er det ogsaa med Langdyssernes Størrelse. Almindeligst ere de af en Længde omkring 30 M., men gaa ned indtil 15 M.; flere ere omkring 60 M., men kun enkelte større. En nu stærkt ødelagt Langdysser i Michaëlis Sogn, Gottorp Amt, liggende vestlig for Isted By og gjennemskaaren af Veien Isted-Gammellund, kan anslaaes til 90 M. Over 100 M. er en nu stærkt medtagen Langdysser vestlig for Lille Vabs i Vabs Sogn, Ekernførde Amt (se ndfr. S. 213), og en dog bedre bevaret Langdysser under Skjærebæk Mølle i Lintrup Sogn, Haderslev Vester Amt; c. 40 Randsten ere endnu bevarede. Over 150 M. er den ene af to jævnsides liggende, fredlyste Langdysser ved Holmshus i Vedsted Sogn, Haderslev Øster

Amt. Dette er den største Langdysse i Sønderjylland; men som en tilsvarende paa Fyen er den langt fra i oprindelig Stand. Det Mindretal Randsten, som ved Fredlysningen endnu forefandtes, er stillet op med ulige Mellemrum; hvor Gravkamrene var, ses nu 5 Huller; iøvrigt fremgaaer det af en Indberetning fra Stedets Præst i 1808, at de fleste Sten i Kamrene allerede dengang vare bortførte.

Sædvanlig ere Langdysserne nu saa ilde medtagne, at de kun give en daarlig Forestilling om, hvad disse Mindesmærker oprindelig vare. De mest tiltalende ses nu i Skoven Varnæs Tyk, Varnæs Sogn, Aabenraa Amt, jfr. S. 184, og i Strandskoven ved Sønder Asseballe paa Als, jfr. S. 188 og 208. En fuldstændig bevaret Langdysse og med endnu lukkede Kamre, men kun 30—40 M. lang, findes i Dänischhagen Sogn, Ekernførde Amt, syd for Herresædet Birkenmoor og tæt vest for Veien til Borghorsterhütten. Randstenene, indtil 2 M. høie, findes endnu næsten alle, staaende tæt ved hinanden; to Dæksten, den ene af dem dog sprængt, ligge paa deres Plads frit i Overfladen af Høien og skjulende Sidestenene i de to Kamre.

Det er nu godtgjort¹, at de ældste Dysser — de, som indeholde Oldsager af de ældste Former, der overhovedet kjendes fra Gravene — ere formede saaledes, at de kunne adskilles fra alle de senere. Den aflangt firkantede Grav er sammenstillet af meget store Sten paa den simplest mulige Maade, af sædvanlig kun een Sten i hver Langside og een for hver Ende, alle lige høie, og derover en Dæksten; men Kamret har den Egenhed, som ikke er til at overse, naar den først er bemærket, at det er meget smalt og saaledes forholdsvis langt og dybt. Dysser af dette Præg findes baade i Jylland og paa Øerne, og nøiagtig tilsvarende træffes i Sønderjylland. Fig. 6 viser Planen af en saadan Grav, liggende i en Langdysse i Vedsted Sogn, Haderslev Øster Amt, et

¹ Aarbøger f. nord. Oldkynd., 1911, S. 278.

Stykke ret syd for den ovenomtalte Langdysse ved Holms-
hus. Dækstenen, som viste sig frit over Jordhøien, mangler
nu, og Graven er tømt. Der fandtes i den en eiendommelig
lille Lerflaske med smal Hals, afbildet nedenfor Fig. 23, en
Form, som ogsaa er forekommen i andre tilsvarende Grave,
medens den ikke træffes i yngre Stenkamre¹. Planen er op-

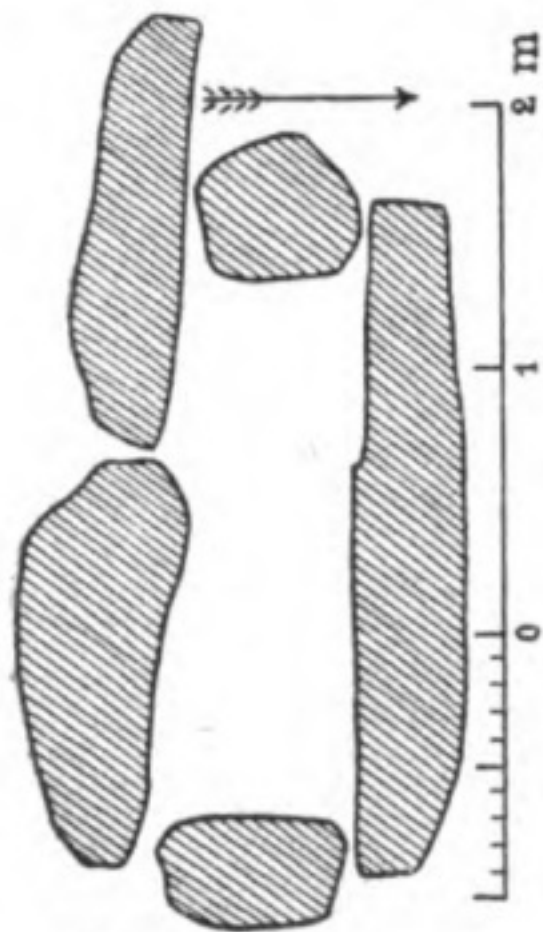

Fig. 6. Plan af
Langdysse-
Kammer i Ved-
sted Sogn.

maalt ved Gravens Bund; Rummet er 2 M.
langt, 0,60—0,80 M. bredt og 1 M. dybt.
Den nøie Overensstemmelse i alle Enkelt-
heder baade vedrørende Gravens Bygning
og dens Indhold mellem Mindesmærkerne
fra Stengravenes ældste Tid i Sønderjylland,
i Vendsyssel og paa Sjælland er af meget
stor Betydning som Bevis paa Fællesskab
og Enhed i Kultur og da sikkert ogsaa i an-
dre Retninger. Grave af denne Art ere først
nylig bemærkede og ere overalt sjældne. I
Sønderjylland findes en anden saadan Grav
ved Himmelmark nær Ekernførde. Den er
bygget af 4 Sten, hvorover een Dæksten;

Længden er 1,75 M., Bredden 0,70 M. og Dybden 0,90 M.
Paa Bunden fandtes en tyndnakket Flintøxe, den ældste
Form, som overhovedet træffes i Stengravene². Ogsaa denne
Grav ligger i en Langdysse, som det fremdeles er Tilfældet
med et Par andre Kamre, der vistnok ere af samme Art,
liggende nær nordøst for Birkenmoor i Dänischhagen Sogn,
Ekernførde Amt, og ved Stranden vest for Dänisch-Nienhof
i det tilstødende Krusendorf Sogn; disse Kamre ere imid-
lertid jordfyldte, og kun Overkanten af Sidestenene rage op,
saaledes at Bestemmelsen ikke kan være ganske sikker.

Af de øvrige Dysser omtales først den aflangt firkantede
Grav med kun een Dæksten. Gravrummet er noget
bredere end ved den ældste Form, undertiden ogsaa noget

¹ Se Aarb. f. nord. Oldk. anf. St.

² Mittheilungen d. Anthropol. Vereins, Kiel, 10, S. 20.

kortere, saaledes at Længden ikke er meget større end Bredden. Det sædvanlige Forhold er, at Længden falder om 2 M. og Bredden om 1 M. I Langsiderne findes een eller to Sten. Retningen er sædvanlig mellem Øst og Syd—Vest og Nord. Den øst-sydlig Ende har vistnok stedse oprindelig været lukket med en Sten, der var lavere end de øvrige Sidesten,

Fig. 7. Dysse ved Flovt, Øsby Sogn.

saaledes at der efterlodes en Aabning, hvorigjennem man under Dækstenen kunde bøie og ogsaa trykke sig ind i Rummet. Disse Kamre findes baade i Rund- og i Langdysser.

Den smukt bevarede Grav, som vises i Fig. 7, ligger snart nordvest for Flovt By, i Øsby Sogn, Haderslev Øster Amt. Fire Sten danne et dybt, firkantet Rum, aflangt i Øst-Vest; paa tre af dem hviler Dækstenen, over den fjerde, lavere, mod Øst, findes Aabningen ind til Graven. Dækstenen er c. 3 M. lang. Den Høi, som oprindelig omgav Graven ind-

til Overkanten af Dørstenen, er næsten fuldstændig udjævnet.

Fig. 8 viser et tilsvarende Kammer set fra modsat Side;

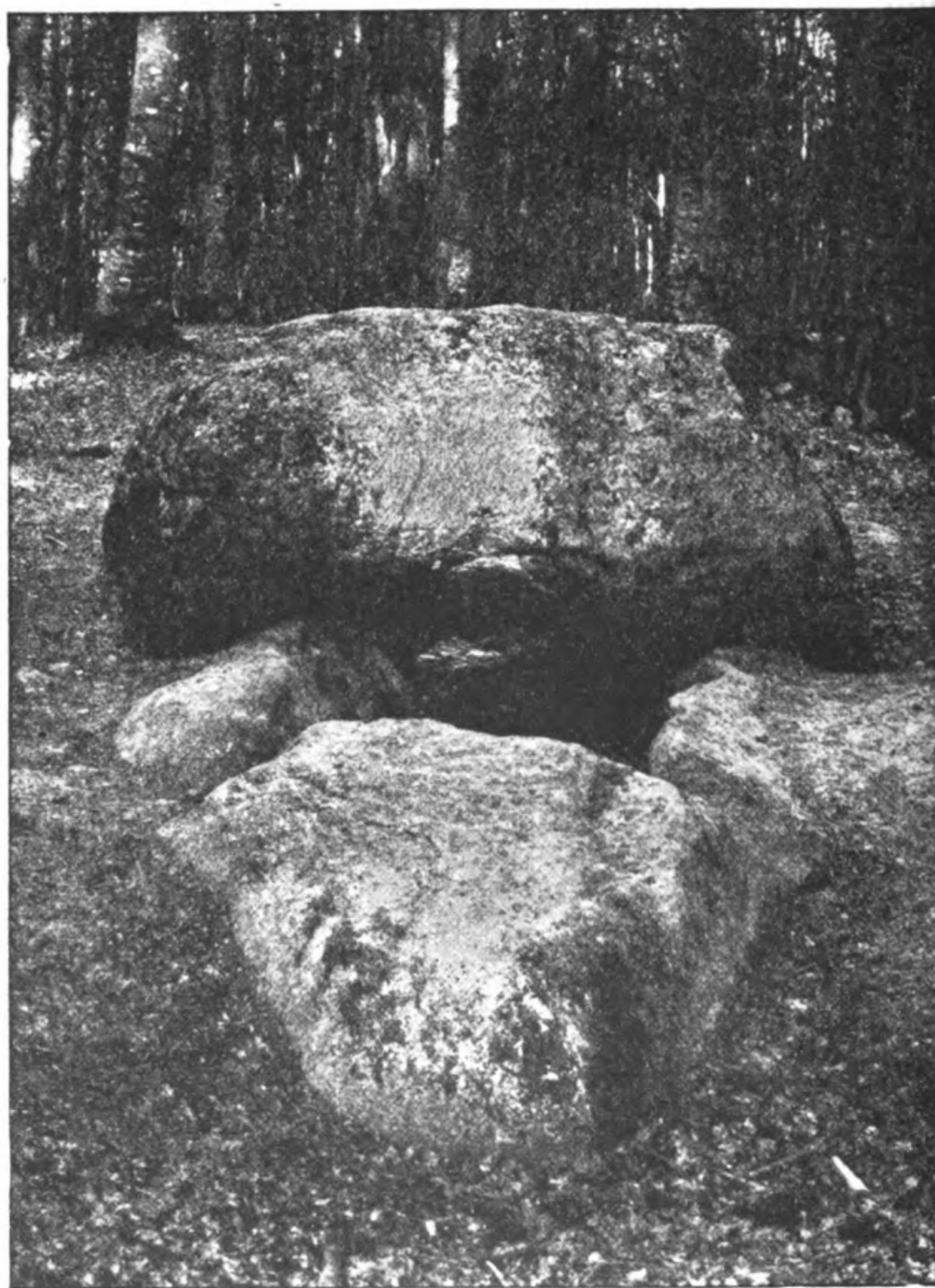

Fig. 8. Fredlyst Langdysse i Varnæs Tyk, Varnæs Sogn.

forrest ligger Stenen for den lukkede Ende af Graven; Overliggeren er væltet ned over den lavere Endesten mod Øst. Afset fra denne Forstyrrelse er selve Graven og den omgivende Langhøi et af de smukkeste Minder fra Stenalderen,

som findes i Sønderjylland. Langdyssen, »Kæmpestenen« kaldet, ligger i den lille Skov »Varnæs Tyk«, nær Stranden i Varnæs Sogn, Aabenraa Amt. Stenene ere meget store; det indre Rum, der er tømt, maaler omtrent 2×1 M. Omkring den lange, hvælvede Høi, der har øst-vestlig Retning, findes endnu næsten alle Randstenene, over 80, staaende ganske tæt, men mere eller mindre dækkede af Høifylden og mange af

Fig. 9. Dysse ved Sophienhof, Svansen.

dem hældende udefter. Som det ofte er Tilfældet, ere Stenene for begge Høiens Ender særlig store; med det, der er skjult i Høifoden, maa de have en Høide af c. 2 M.¹.

Endnu et af disse vore mest tiltrækkende Oldtidsminder gjengives i Fig. 9. Det staaer paa en Høide østlig for Herresædet Sophienhof, Vabs Sogn i Svansen. Gravrummet har øst-vestlig Retning, i hver Langside 2 Sten og 1 for Vestenden, medens Graven nu er aaben mod Øst — tilhøre i Billedet; der har sikkert her oprindelig været en Dørsten. Overliggeren er mere end 3 M. lang. Jordhøien er fuldstændig fjærnet, og Bærestenene ere trykkede noget ud af Stilling.

¹ Worsaae, Slesvigs Oldtidsminder, S. 24, Anm. Zeitschr. d. Gesellsch. f. die Geschichte d. Herzogthümer, 1873, 3, S. 25.

En mindre Grav af samme Art ses i en forstyrret Langdysse, med Retning Nord—Syd, liggende midt for Sydsiden af Gjenner Bugt, nær Stranden; den hører under Løit Kirkeby, Løit Sogn, Aabenraa Amt. De fire Sidesten i Graven staa smukt, den østlige 0,50 M. lavere end de andre; Overliggeren er derimod afvæltet, henved 2 M. lang. En tilsvarende Grav i samme Høi er ufuldstændig.

Under samme By findes ved Sønderskoven, tæt ved Havbrinken, en smuk Dysse af denne Art. Over den 2 M. høie Rundhøi, hvorom nogle Randsten ere bevarede, ses kun den store, flade Sten, der dækker det firkantede Kammer. I hver Langside findes een Sten, omtr. 1 M. lang. Gravens sydlige Ende er nu aaben, idet Dørstenen maa være borttagen.

En meget smuk og regelmæssig Dysse med een Dæksten staaer nær sydøst for Herregaarden Birkenmoor, i Dänisch-hagen Sogn, Ekernførde Amt. Graven har Længderetning: Nordvest—Sydøst; i de lige Langsider staa to Sten til hver Side, i Nordenden een Sten og i Sydenden en lavere Sten, der efterlader en 0,40—0,50 M. høi Aabning under Dækstenen. Denne ligger paa sin Plads, omtr. 3 M. lang og 2 M. bred.

I Gettorf Sogn, Ekernførde Amt, findes under Felm en velbevaret Dysse med nordlig—sydlig Retning; 5 Bæresten, deraf 2 i hver Langside og 1 for Nordenden; mod Syd staaer en lavere Indgangssten. Gravrummets Størrelse er omtr. 2×1 M. Dækstenen er paa sin Plads. Jordhøien er sløifet.

Ved Kl. Moorbrücke, nord for Lose i Risby Sogn, Ekernførde Amt, staaer en meget smukt bevaret Grav af denne Art med een Dæksten. For den lukkede Ende er der een Sten og modsat den en lavere Sten, hvorover der er den sædvanlige Aabning paa c. 0,60 M. ind til Rummet. I hver af Langsiderne staa to Sten, men ikke som sædvanlig ganske paa Linie; hvor de støde sammen, ere de trukne noget tilbage, under en stump Vinkel, saaledes at Kamret, Indgangsstenen medregnet, bliver sexkantet. Denne Udvidelse ved

Midten, hvorved den sexkantede Form fremkommer, er dog kun lidet fremtrædende. Kamrets Længderetning er omtrent Øst—Vest, Aabningen mod Øst; Længden henved 2 M., Bredden noget mindre.

Som Exempel paa et endnu ikke aabnet Kammer af denne Art anføres Runddyssen i Hostrup Skov, Ensted Sogn, Aabenraa Amt, syd for Agesø. Over Midten af den velbevarede Høi, der hæver sig 1 M., endnu omsat med Randsten, ligger den omtr. 3 M. store Dæksten; et Stykke af den er afsprængt. Gravens Sidesten ere ikke synlige under Dækstenen.

Betragte vi dernæst Dyssen med to Dæksten, saa er det, som adskiller disse Kamre fra de foregaaende, foruden de to Dæksten, der ligge paatværs over Graven, væsentlig kun det, at Kamret

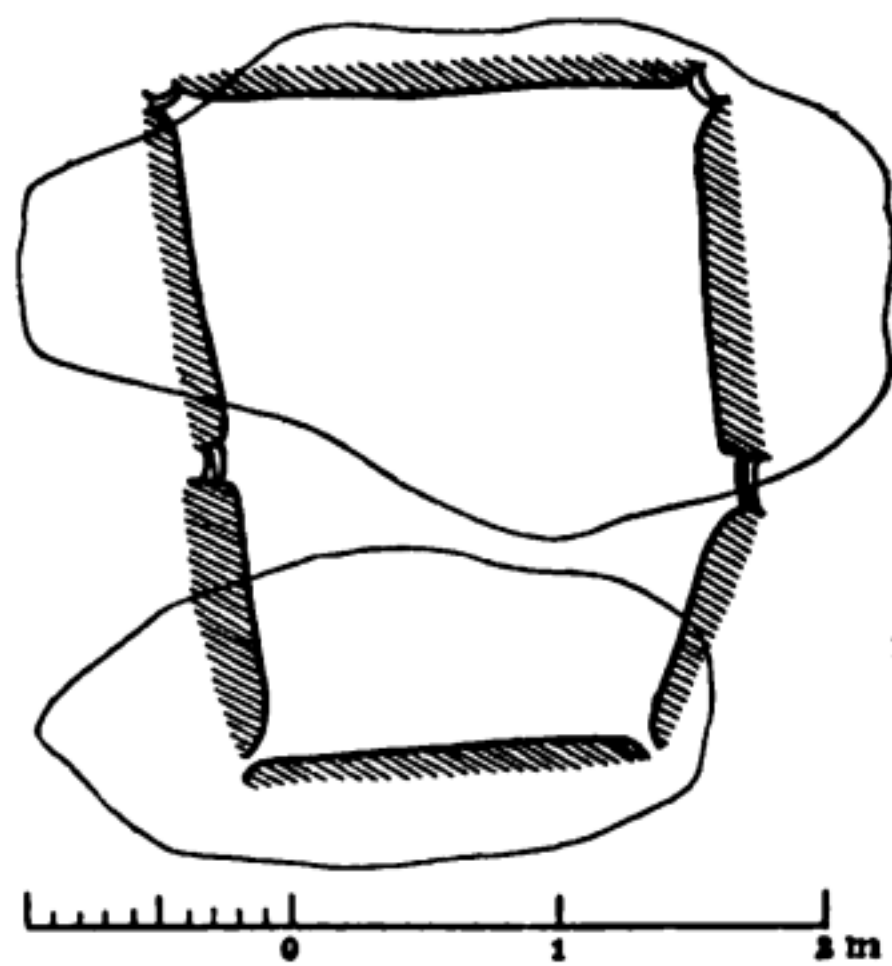

Fig. 10. Plan af Dysse ved Himmelmark, nær Ekernførde.

oftest er noget bredere, undertiden ogsaa længere. Der findes næsten altid to Sten i hver Langside. Et særlig stort Kammer af denne Art er bevaret ved Himmelmark, nær Ekernførde. Fig. 10 viser Grundplanen¹. Der er, som det ses, to Sten i hver Langside og een for hver Ende, alle lige høie. To Dæksten ligge paatværs over Rummet, den forreste dog øiensynlig ikke ganske i oprindeligt Leie. Længderetningen er nordlig—sydlig. Den indre Længde er 2,80 M., Bredden ved Nordenden 2,25 M., ved Sydenden, hvor Indgangen var, kun 1,60 M. Kammeret omgives af en Rundhøi, 1 M. høi.

En god Beretning fra 1836 taler om et lignende, nu sløifet

¹ Se Mittheil. d. Anthropol. Vereins, Kiel, 21, S. 10. Planen er her feilagtig anbragt i omvendt Stilling, saaledes at Nord er nederst. I ovenstaaende Fig. 10 er dette rettet.

Gravkammer¹. Høien var rund og flad og omsat med Stenkreds. Kammeret var indvendig i Nord—Syd 7 Fod langt og foroven 2 Fod bredt, men ved Grunden noget bredere, idet Sidestenene hældede skraat indad. Mod Vest var der to Sten, mod Øst een; i Nord og Syd en Endesten. Over Kamret laa to Dæksten. Denne Runddysse laa ved Krons-
gaard under det adelige Gods Dyttebøl i Gjelting Sogn, Flens-
borg Amt.

To Dæksten har der været i en Runddysse i Løit Sogn, Aabenraa Amt, liggende ved Stranden syd for Gjenner Aas Udløb. Kammeret har øst—vestlig Retning, 2 Sten i hver Langside, een for den vestre Ende og en lavere Sten mod Øst, hvor Indgangen var. To Dæksten ligge afvæltede. Den indre Længde er 2,30 M.; mellem de indadskraanende Langsider maales 0,80 M. Høien med Randsten er næsten sløifet.

Paa Før ligger eiendommelig, umiddelbart ved Havdiget vest for Uttersum, en Dysse med oprindelig to Dæksten, af hvilke nu kun een er paa Plads. Graven har to Sten i hver Langside og er 1,80 M. lang i Retning Øst—Vest; for Vestenden findes een Sten, medens Graven nu er aaben mod Øst. Den ringe Bredde, kun 0,65 M. mod Vest og 0,45 mod Øst, maa angive, at denne Grav hører til de ældste med to Dæksten. Graven er fredlyst².

Den enkelte, meget store Dæksten over Dysserne er langt oftere blevet skaanet end de to noget mindre Sten. Efter Kammerets Størrelsesforhold kan man dog nogenlunde sikkert henhøre flere Dysser til Formen med to Dæksten, skjøndt disse nu ere fjærnede. Saaledes et Kammer i en af de ndfr. S. 208 omtalte Langdysser i Strandskoven ved Sønder Asse-
balle paa Als; det har en Længde af 2,50 M. og en Bredde af 1,80 M. Høien ligger i Øst—Vest, og Graven har Retning

¹ Kieler Berichte, 4, S. 26.

² Et Billede af den findes hos Christian Jensen, Vom Dünenstrand und Wattenmeer, Schleswig, S. 88.

Nord—Syd. I hver af Langsiderne staa to Sten og een for Nordenden, medens Sydenden nu er aaben. Stykker af Dæksten ligge afsprængte ved Kamret. Under Barsmark, i Løit Sogn, Aabenraa Amt, er en meget anseelig Grav af denne Art, liggende paa »Agerstenshøj« sydvest for Knudshoved, blevet udgravet, men atter fyldt. Dækstenene mangle. Kamrets Længderetning er Nord-Syd, den indre Længde henved $2\frac{1}{2}$ M. og Bredden $1\frac{1}{2}$ M. i Nordenden, men ringere mod Syd. For Nordenden staa her 2 Sten, dannende en lige Linie, i hver af Langsiderne 2 Sten, og 1 for den smallere Sydende, hvor Indgangen var.

I dette store Kammer fandtes 5 tyknakkede Flintøxer, 2 Meisler, en Del Flintflækker, et Par Ravperler samt Dele af to Lerkar. Det er Sager af denne Art, som bestandig forekomme i Jættestuerne paa Sjælland og omliggende Øer, og som ogsaa fandtes i Jættestuen »Denghoog« paa Øen Sild¹. Af samme Art var Udstyret i det ovennævnte Kammer ved Himmelmark, Fig. 10. Herefter er det klart, at den rummelige Dysse med 2 Dæksten gaaer ned til Jættestuernes Tid.

Dysserne betegne et fortsat Forløb fra Stengravenes ældste Tid indtil det Afsnit, da de store Jættestuer opførtes; i betydeligt Antal findes disse Kamre i mere eller mindre ufuldstændig og ødelagt Stand i alle de nedenfor S. 202 og S. 218 flg. opregnede Rund- og Langdysser. I Almindelighed maa de mindre rummelige Grave med 1 Dæksten være ældre², de større og bredere Dysser med to paatværs liggende Dæksten yngre; men hvor i Rækken den enkelte Dysse staaer, kan alene afgjøres af Gravgodset. Der haves fra de forskellige danske Egne en stor Række dels ældre, dels yngre Fund fra Dysser, snart med een, snart med to Dæksten og med Hensyn til Form og Bygning svarende til de sønderjyd-

¹ Berichte d. Schlesw. Holst. Lauenb. Gesellschaft, 1869, 21.

² Om en saadan Grav ved Klovtoft, Jels Sogn, hvori fandtes en tyndnakket Øxe og altsaa hørende til de ældste Kamre, se Kieler Berichte, 44, 1907, S. 9.

ske i alle Enkeltheder; disse Grave vilde ikke kunne adskilles efter Landsdelene.

Dysserne med afdelt Indgang. De ældste og ældre Dysser havde alle samme Bredde i begge Kammerets Enden. Derimod vare de yngre og bredere Dysser ofte noget smallere ved Indgangen, som dette foran er bemærket ved flere af de anførte Exempler; Langsiderne skraanede noget

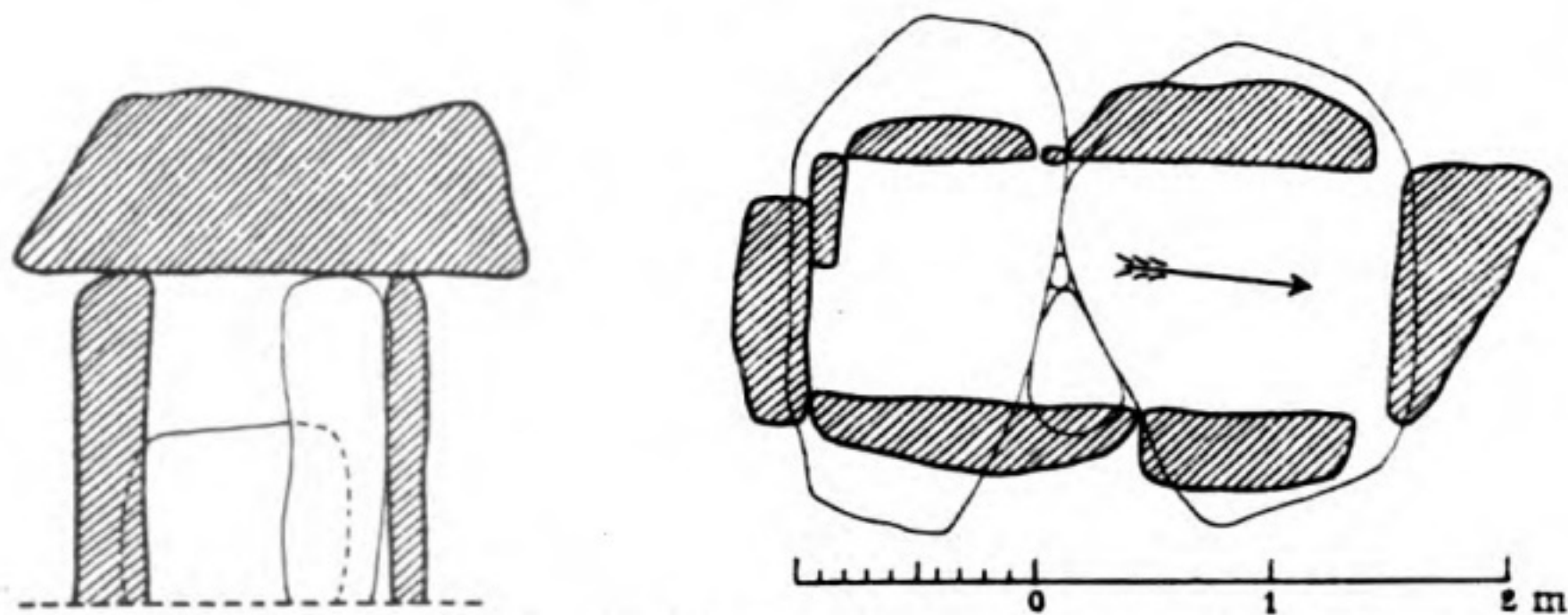

Fig. 11. Dysse ved Lønt, Starup Sogn, Tværnsnit og Plan.

sammen. Dette er en af de Maader, hvorpaa det opnaaedes, at Indgangen fik den ønskelige ringe Bredde; som det ses ved alle Stengravene lige til Jættestuen med dens trange Gang, lagdes der Vægt paa, at Indgangen ikke blev større end, at et Menneske netop kunde slippe igjennem. En anden Maade ses at være forsøgt ved flere Dysser, idet Gravrummet vel har samme Bredde ved begge Ender, men Aabningen er indsnævret, idet der er anbragt en Sten af samme Høide som de øvrige Sidesten i Graven, og den smalle Indgang er ved Siden af denne Sten. Denne Indretning ses af Grundplanen Fig. 11. Dyssen har to Dæksten; i hver af Langsiderne findes to Sten; Nordenden er helt lukket med en bred Sten, men Sydenden halvt afdelt ved en smallere Sten; foran Aabningen er der endelig stillet den sædvanlige, lavere Dørsten, hvorover der er en c. 0,50 M. bred og høj Aabning ind til Rummet. Nærmere vises dette af Tværsnittet Fig. 11, der er lagt sydligst i Graven indenfor Endestenen; der ses indenfra ud igjennem Indgangsaabningen, ved Siden af den smalle Sten, der har Gravens hele Høide. Det er et

stort Kammer, bygget af svære Sten; Længden er 2,50 M., Bredden 1 M., Gjennemsnitshøiden indvendig 1,40 M. Dette Kammer undersøgtes i 1870, ved Lønt i Starup Sogn, Haderslev Øster Amt, af Archæologen V. Boye, men er nu fuldstændig sløifet. Aabningen over Dørstenen havde den oprindelige Udfyldning med større og mindre Sten; i det Indre laa indtil op under Dækstenen, løs, efterhaanden nedskreden Jord; Bunden var omhyggelig lagt med flade, flækkede Sten, paa hvilke der fandtes nogle Skaar af Lerkar, en Pilespids af Flint og nogle Ravperler.

Ved Rothensande i Vabs Sogn, Svansen, ses Overdelen af Sidestenene i en tilsvarende Grav, der ligger omgivet af en større Høi. Dækket over Graven mangler. Bygningen og Størrelsesforholdene ere omtrent som ved foregaaende. I hver af Langsiderne findes to Sten; den ene Ende er lukket med een Sten, medens der for den anden, sydlige Ende staaer en Sten af samme Høide som de øvrige Sidesten, men kun naaende over Halvdelen af Gravens Bredde; mellem den og den nærmeste Sidesten er der en Afstand af c. 0,50 M., og dette Rum er udfyldt med fladt kløvede Sandsten, liggende ovenpaa hinanden som en fast Mur. Dette bærer fuldstændig Præg af at være det oprindelige Lukke for Døraabningen.

En vigtig Bekræftelse paa, at den her omhandlede særlige Indretning af Døraabningen er rigtig opfattet, giver en Enkelthed i et Kammer ved Himmelmark nær Ekernførde; der ligger nemlig her en Tærskelsten i den indsnævrede Indgangsaaabning¹. Atter i denne Grav, der ligger omgivet af en Rundhøi, ere Forholdene store; den indre Længde er 2,45 M., Bredden 1,70 M. og Høiden 1,50 M. Der maa oprindeligt have været to Dæksten. Bygningen er den sædvanlige, 2 Sten i hver Langside og een for Nordenden; men mod Syd er Kamret halvt afdelt med en Sten, der har samme

¹ Se Planen i Mittheilungen d. Anthropol. Vereins, Kiel, 10, S. 24.

Høide som de andre Sidesten, ganske som det ses i Fig. 11. Indgangen til Graven er saaledes indsnævret til en smal Aabning mellem denne Endesten og den modstaaende Sidesten, og i denne Aabning ligger der en svær, glat Tærskelsten, der kun hæver sig ubetydelig over Gulvet i Stuen, siddende som oprindelig fast indkilet mellem de høie Sten til begge Sider. Udfor Indgangsaabningen findes en stensat Gang; men oprindeligt er dette Parti ikke; heller ikke er den derover liggende Dæksten paa rette Plads. Imidlertid kan der vel nok have været en kort Gang, da Stuen i sin Tid først blev aabnet, et Forhold, der minder om Jættestuerne; de Oldsager, som fremkom ved den sidste Undersøgelse, ere ogsaa fra Jættestuernes Tid.

Den eiendommelige, halvt afdelte Indgangsaabning, som de tre anførte Grave frembyde, var tidligere ikke ganske ukjendt. Der er fremkommet Planer af saakaldte Gravkister i det nordligere Jylland, der vise ganske det samme. Dog ikke blot i dette Punkt, men i det hele er øiensynlig den store Dysse Grundlaget for Gravkisten, der ligefrem fortsætter og videre udvikler den ældre Dysseform. At der er dette Sammenhæng mellem de to forskellige Gravformer, Dyssen og Gravkisten, bliver her for første Gang udtalt; det at de sønderjydske Stengrave komme frem ved Siden af de tidligere kjendte fra de andre Landsdele, gjør, at Gravkistens Oprindelse, som tidligere var uforstaaelig, nu kan angives.

Med Navnet Gravkiste pleier man at betegne alle aflange Stenaldersgrave med tre eller flere Sten i hver Langside, oftere med flere end to Dæksten, der ligge paatværs over Graven, og med Indgangsaabning fra Enden. De kunne siges at være forlængede Dysser, og de ere det sikkert; til de høist to Sten i hver af Dyssens Langsider har man føiet flere, og samtidig har Dækstenenes Antal maattet forøges. Men disse Gravkister ere ret forskjellig formede efter Stederne, og idet de række over en lang Tid. De ældre, som ikke ere trufne i det østlige Danmark, idet denne Form maa være

fremkommen paa den jydsk Halvø, mulig i Sønderjylland, og først i sin yngre Tildannelse er bleven videre udbredt, ere store Kamre byggede af svære Sten, meget mindende om de foran beskrevne yngste Dysser. De yngre, dannede af mindre og tyndere Sten, ere lavere og smallere, mindende om den ældre Bronzealders Kister, der ligefrem danne Fortsættelsen af disse Grave. De yngre Gravkister lærte man

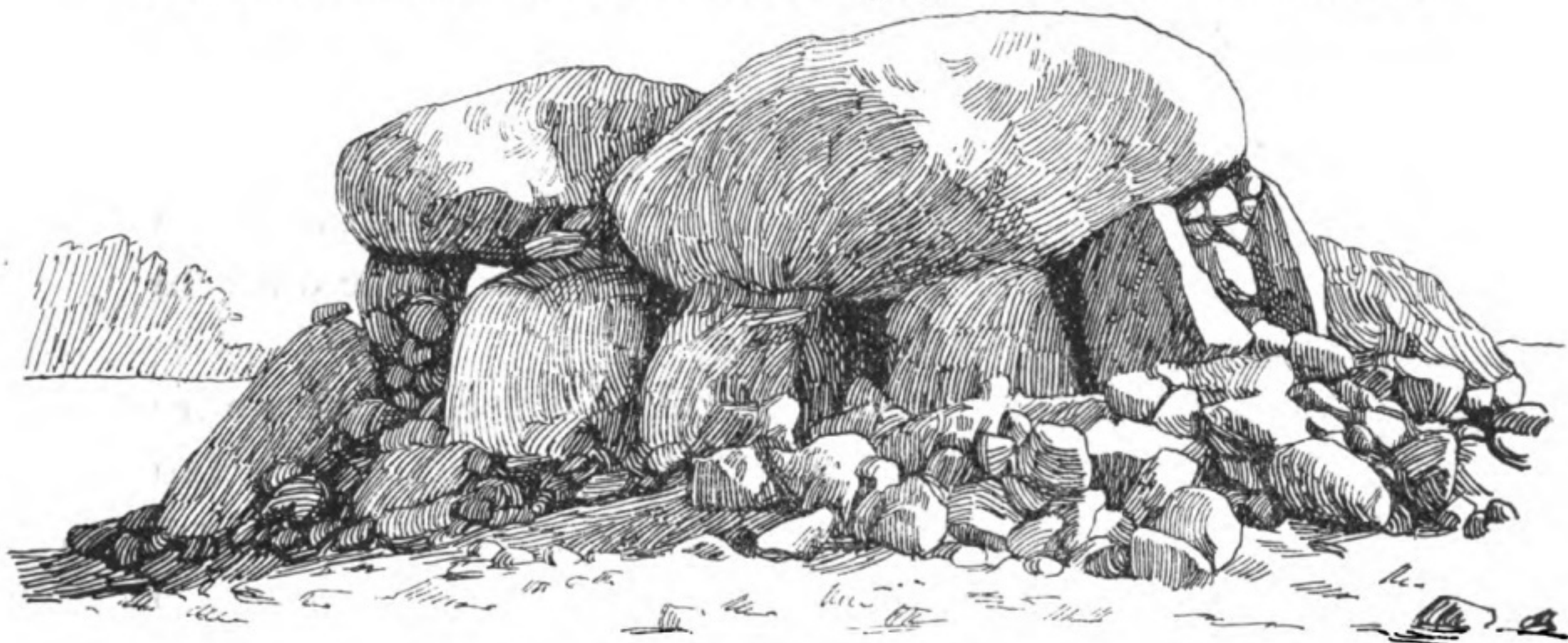

Fig. 12. Gravkisten »Myrpold« i Løit Sogn.

først at kjende; det var dem, man kaldte Kister, og det er egentlig kun paa dem, at Navnet passer. De ældre skulde man snarere betegne som lange Kamre med Indgang fra Enden. Adskillige saadanne ere afdækkede i Jylland tilligemed Overgangsformer til de yngre. De ligge sædvanlig i Nord—Syd, med Indgang fra Syd; henimod Indgangen er Kamret ofte noget indsnævret, og der kan her være afdelt et eget Forrum eller en Gang næsten saa bred som den tilstødende Del af Kamret¹.

Ganske svarende til de ældre jydsk Gravkister er en stor Stengrav, »Myrpold« kaldet, i Løit Sogn, Aabenraa Amt, under Skovby; den ligger smukt paa Høiden nær Skarre Rev lige ved Skrænten mod Aabenraa Fjord. Fig. 12 viser,

¹ Gravkisterne i deres ældre og yngre Form ere i de senere Aar blevne gjentagende og udførlig behandlede i Nordiske Fortidsminder, I, S. 144 og i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1910 og 1911.

hvorledes Kamret stod strax efter Udgravningen, der foretoges 1888 af Apotheker Reimers, Aabenraa, fra hvem der foreligger en Beretning derom. Den store Høi, der omgav og dækkede Graven, en Snes Meter bred og omsat med Sten, er fuldstændig fjærnet og ligeledes Gangen ved Sydenden; men Bærestenene i selve Stuen og Dækstenene ere i oprindelig Stilling. Kamrets Retning er nærmest nord-sydlig, med to Sten for Nordenden, fire i den østre og tre i den vestre Langside. Billedet viser den østre Side og tilhøre de to Endesten. Længden er godt 3 M. og Bredden omtrent det halve; to Dæksten. Foran Sydenden var der en Gang med tre Sten til hver Side, uden Overliggere; den havde omtrent samme Bredde som Kamret.

Kun usikkert paa Grund af Ødelæggelse kunne andre Grave bestemmes som lignende, store Gravkister. En saadan ligger nord for Aarøsund, Øsby Sogn, Haderslev Øster Amt, se ndfr. S. 204, en anden i et Skovstykke ved Evelgunde i Notmark Sogn paa Als, se S. 207. Klar i Anlæget, skjøndt kun en Rest, er derimod den i Fig. 13 gjengivne Grav, der fremkom 1912 ved Afgravningen af den ene af de to Langdysser paa Strandelhjørne Mark, Bevtøft Sogn, Haderslev Vester Amt. Den mægtige Langdysse, med en Længde af c. 40 M. og en Høide af 2 M., har Retning Nord-Syd, og Graven ligger just i Midten, med Aabning mod Øst. Her findes en Gang, 0,75 M. bred og 0,80 M. høi, med to Sidesten og een Dæksten. To Karmsten træde noget frem, saa at Aabningen mellem dem kun er 0,60 M. Kamret har en Bredde af 1,30 M., og en Høide af 1,25 M. Dækstene mangle, og fra Vestenden er der sikkert nok fjærnet een Sten i hver Langside og en Endesten. Alle Bærestenene ere svære, omkring 1 M. brede. Af et yngre Præg, egentlig ganske svarende til de nørrejydske Grave fra samme Tid, er den i 1911 ved Bonert i Kosel Sogn, Ekernførde Amt, fremdragne Grav. Længderetningen er Nord-Syd, i hver Langside 3 Sten og 2 Dæksten. I Aabningen mod Syd staaer en tynd Dørsten, der er

lavere end Bærestenene, saaledes at der er en 0,50 M. høj Aabning til det Indre. Fundet, bestaaende af to tyknakkede Flintøxer og to Øxer med Skaftul, opbevares i Kiel.

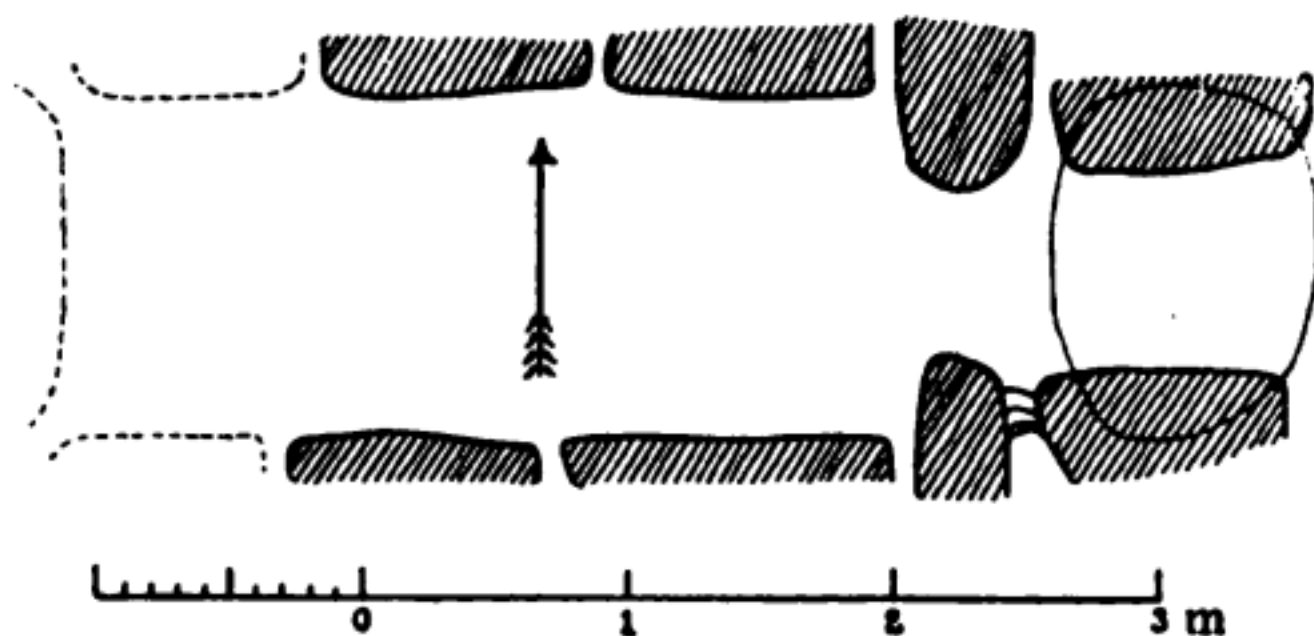

Fig. 13 Gravkiste ved Strandelhjørne, Bevtøft Sogn.

I Modsætning til Gravkisten, med Adgang fra Enden af det aflange Kammer, har Jættestuen Indgang fra Siden;

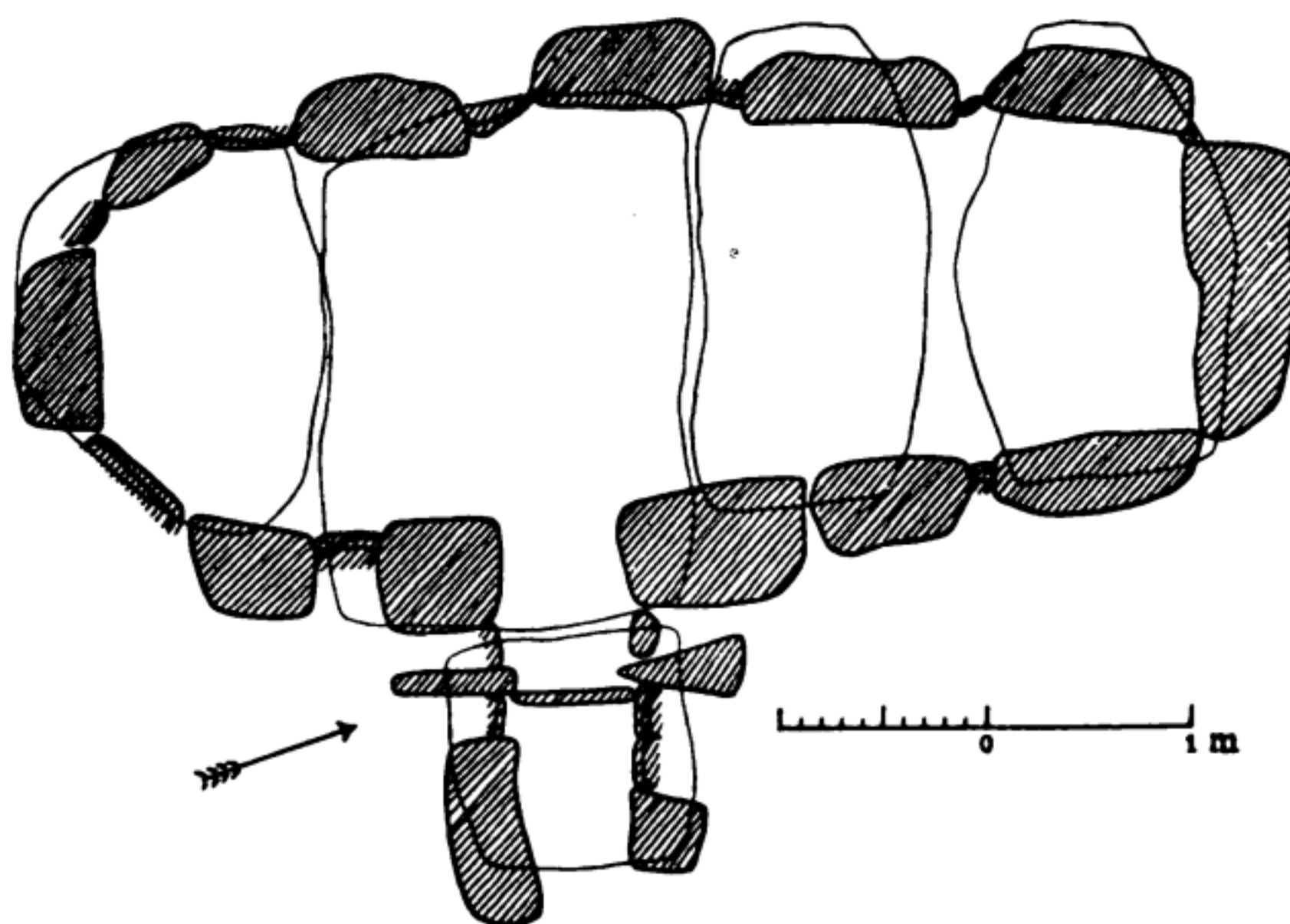

Fig. 14. Jættestue ved Strandelhjørne, Bevtøft Sogn.

en smal, stensat Gang med Retning paatværs af Stuen fører gennem Høien ind til den. Anlægget er saaledes væsentlig anderledes; desuden er det større, med mere Plads i det Indre. Fig. 14 viser Grundplanen af en nu fuldstændig sløifet Jættestue paa Strandelhjørne Mark i Bevtøft Sogn, Aabenraa Amt, der var dækket af en rund Høi, som hævede sig

3 M., med en Bredde af 30 M. Efterat der gjentagende var gravet Veifyld i Høien, fremkom Dækstenene i Kamret, som derefter blev undersøgt i 1870 af Archæologen V. Boye. Stuen laa ikke i Høiens Midte, men i den østlige Halvdel; fra Høifoden til Gangstenene maalttes $4\frac{1}{2}$ M. Gangen vendte mod Øst. Stuen havde 4 Dæksten, der ikke sluttede tæt sammen; men Mellemrummene vare tættede med Sten og Ler, og smaat, hvidbrændt Flint laa i Mængde mellem Tætningsstenene og i Leret. De 12 Bæresten vendte en jævn Flade indad; men de stode ikke regelmæssig, nogle skjævt, andre ud af Linie og flere af dem temmelig langt fra hinanden. Mellemrummene vare imidlertid omhyggelig udfyldte med fast lagte, flækkede Sten og Rullesten, og desuden var der tættet med Ler. Stuens Bund var lagt med større og mindre Fliser. Den indre Længde var 5,20 M., Bredden ved Midten 2,20 M. og den største Høide 1,50 M. I Gangen var der, som det ses af Planen, to fremspringende Karmsten og udenfor dem een stor Sten til hver Side og derover en Dæksten. De store Mellemrum i Siderne vare nøiagtig udfyldte som i Stuen, og Bunden var ligeledes stenlagt. Udenfor Karmstenene var der lukket med opstablede Sten; Stuen havde ikke senere været aabnet. Yderst var Gangen 0,45 M. bred og 0,63 M. høi; Længden var kun 1,90 M. Baade Kamret og Gangen vare lige til Dækstenene fyldte med Grus, som ogsaa dannede Undergrunden paa Stedet, blandet med alslags Sten og med forbrændt Flint; hist og her saaes Kulbrokker. Vistnok har man anvendt Ild for at lette Knusningen af Flinten, der benyttedes ved Tætningen mellem Stenene. Foruden nogle faa opløste Knoglerester paa et enkelt Sted fandtes paafaldende nok kun Halvdelen af en Ravperle; Reglen er tværtimod, at naar Stuen er fuldtpakket som her og Indgangen solidt lukket, har Rummet været gjentagende benyttet til mange Gravlæggelser, og da er der ogsaa meget Gravgoods.

I det hele giver vel denne Jættestue en god Forestilling

om disse største Grave: Anlæg, Form, Størrelsesforhold og Byggemaade er som sædvanlig. Men Uregelmæssighederne og navnlig de store Afstande, som ses mellem Stenene baade i Stue og Gang, sige tydelig, at der har været Mangel paa passende, store Sten. Har virkelig Gangen ikke oprindelig været længere, hvad der synes at fremgaa af Beretningen, saa angiver den ringe Længde det samme; thi efter Reglen skulde Gangen være gaaet nær ud til Høiens Fod. Men at der var sparsomt med Sten, forstaaes paa dette Sted — se herom S. 220; det er nemlig paa eller ved en Sandflade. Ler maa imidlertid findes i Nærheden, siden det anvendtes til Tætning, og da der dog var saa mange Sten at faa. Ogsaa angives det i Udgravningsberetningen, at der findes Ler paa Nabolodden, ligesom der i ringe Afstand nu ligger et Teglværk. Men der har ikke været tilstrækkelig mange Sten til, at Bygningen i Enkelthederne har kunnet gennemføres ganske efter Reglen.

Denne er derimod fastholdt ved de andre Jættestuer i Sønderjylland, hvorom nærmere vides; de have alle en længere Gang, og Bærestenene staa tæt eller umiddelbart ved hinanden. Saaledes i »Denghoog« 3: Tinghøi paa Øen Sild, aabnet 1868¹. Stuen, der er fuldstændig dækket af en stor Høi, ligger i Øst-Vest med en indre Længde af 5 M. og en Bredde af 3 M.; Høiden vexler fra 1,50—1,90 M. Det ovale Kammer dannes af 12 Bæresten, og over dem ligge 3 Dæksten. Fra Midten af Stuen udgaaer lige i Syd den 6 M. lange Gang med Dæksten; den indvendige Høide og Bredde er henholdsvis 1 og 1¹/₃ M., saaledes at man oprindelig netop har kunnet krybe igjennem den. Gangen er nu lukket, og der er kun Adgang til Stuen gjennem et Hul mellem Dækstenene. Grundplan, Størrelsesforhold og Bygningsmaade er indtil de mindste Enkeltheder som ved de mange mindre Jættestuer over hele det danske Omraade. Ogsaa Gravgodset, be-

¹ Berichte d. Schlesw. Holst. Lauenb. Gesellschaft f. vaterl. Alterth., 29, i Jahrbücher f. Landeskunde d. Herzogthümer, 10, 1869.

staaende af Lerkar, Stenredskaber og Ravperler stemmede ganske med det sædvanlig forekommende. Fundet var dog ikke særlig stort, idet Stuen ikke, som det ofte er Tilfældet, har været gjennem lange Tider benyttet til gjentagen Gravlægning, saaledes at den er fyldt indtil op under Dækstenene. Da man her ved at opbryde et Hul i Loftsdækket havde skaffet sig Adgang til det Indre, fandtes Rummet tomt; kun et tyndt Lag fin Jord havde lagt sig over Knogleresterne og Oldsagerne paa Gulvet, hvor der som sædvanlig var Stenlægninger og Baalrester. I Gangen fandtes intet; kun naar Stuen er fyldt, bliver ogsaa Gangen benyttet til Gravlæggelser. Ogsaa var der kun Jord yderst ved Begyndelsen af Gangen, men ikke den solide Tilstopning med Sten, som findes, naar den stærkt benyttede Grav ikke paatænkes videre anvendt.

En anden Jættestue paa Sild, ved Archsum, er som foran omtalt S. 175, nu ikke tilgængelig; men der haves en Grundplan af den, der viser et ganske tilsvarende Anlæg¹. Atter her findes i Stuen 12 Bæresten, men 4 Dæksten; Længden er 5,30 M., men Bredden kun 1,90 M. Naar den indvendige Høide angives til kun 1 M., er dette sikkert, fordi man ikke har naaet Stuens Bund. Saaledes bestemmes ogsaa Høiden i Gangen til kun 0,50 M., hvilket er for lidt; den udgaaer fra Stuens Midte mod Syd og har en Længde af 3,40 M., med 4 Dæksten.

Om en ganske lignende Jættestue ved Sliens Kyst, tæt syd for Mysunde, haves en god Beretning fra 1842, da Stuen blev opdaget²; Høien er endnu delvis bevaret — den bærer et Krigsmindesmærke — og idetmindste noget af Graven, hvis Sten ses i Jordfladen. Ved Afgravning af Høien fandt man Kamret, som man kom ind i ved at bryde Hul; atter her var Rummet jordfrit — hvad der fandtes, vides ikke. Stuen, med Længderetning Øst-Vest, maalte 5,70 M. med en

¹ Handelsmann, *Ausgrabungen auf Sylt*, Kiel 1882, S. 42.

² Kieler Berichte, 8, S. 15.

Bredde af 2 M. Høiden angives til 1,40 M., men med Tilføielse af, at den virkelige Høide var noget større, idet Gulvet var dækket af nedfalden Jord. Væggene dannedes af 11 store Sten, paa hvilke der hvilede 4 Dæksten. Mod Syd, paa tværs af Stuens Længderetning, udgik en 6-7 M. lang Gang, 0,80 M. bred.

Endnu tilgængelig og nu den smukkeste Jættestue, der kan ses i Sønderjylland, er »Røverstuen« i Sydspidsen af Isted Skov lige ved Landeveien mellem Flensborg og Slesvig. Navnet er ikke ret gammelt, idet Stuen først opdagedes i Begyndelsen af forrige Aarhundrede ved, at der blev søgt efter Sten langs Foden af den store, i det væsentlige endnu bevarede Rundhøi, som dækker Graven. Det berettes, at der intet blev fundet. Den aflangt firkantede Stue har øst-vestlig Retning med en Længde af 4,30 M. og en Bredde og Høide af omtrent 1,50 M.; det oprindelige Gulv ligger dog vistnok dybere end den nuværende Bund. Der findes tre Dæksten og 9 Bæresten, nogle af dem forhøiede med flade Sten for at bringe Loftsstenene i rette Leie, og Mellemlumene smukt udfyldte med flade Sten, der ligge fast over hinanden som i en Mur. Disse og de øvrige Enkeltheder ere behandlede, som det ellers ses i Jættestuerne. Døraabningen ud til Gangen har en Bredde af 0,60 M. Bærestenene i den mod Syd udløbende, 3,50 M. lange, Gang ere ikke alle bevarede, og Dækstenene mangle, som dette iøvrigt ses allerede paa den ældste Tegning fra 1826. Jættestuen blev i 1862 fredlyst¹.

Fig. 15 viser Grundplanen af den i det hele velbevarede og fredlyste Jættestue i Vedsted Sogn, Haderslev Øster Amt, ved Jernbanelinien nord for Over Jersdal. Her findes den Uregelmæssighed, at Gangen staaer skjævt for Stuens Længderetning; det samme kjendes dog fra ikke faa andre Jætte-

¹ Worsaae, Slesvigs Oldtidsminder, S. 26. Mittheil. d. Anthropol. Vereins, Kiel, 3, S. 30. Kieler Berichte, 32, S. 6.

stuer¹. Heller ikke bemærkes denne Skjævhed ved et hurtigt Syn, men først ved nærmere Iagttagelse og Maaling. Hvorledes den er fremkommen, er det ikke vanskeligt at se: Gangen er bygget først, den vender lige i Øst; da derefter Stuen formedes, var der ikke tilstrækkelig mange Sten for Haanden af rette Størrelse til at overholde Regelmæssigheden. Skjævheden maa være fremkommen ved, at Sten-Ma-

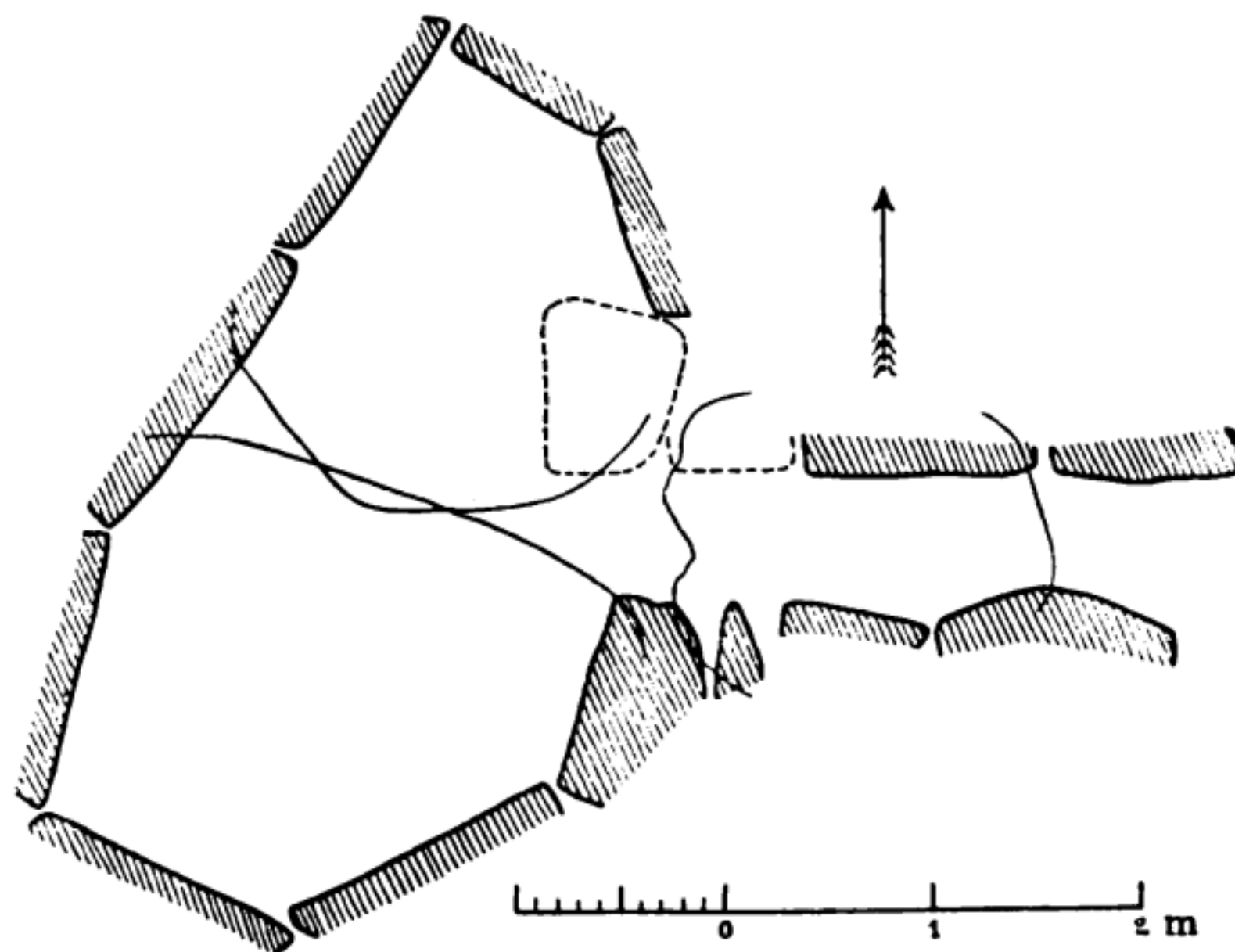

Fig. 15. Jættestue ved Over Jersdal, Vedsted Sogn.

terialet ikke var godt, hvad forskellige Enkeltheder tydelig vise. De to store Dæksten ere imidlertid af bedste Art. Den i Planen punkterede Hjørnsten mellem Kammer og Gang staaer nu ikke paa oprindelig Plads, og den punkterede Sten i Gangen hrer ikke hjemme her; der skulde paa dens Plads være en Karmsten, svarende til den smalle Sten i den anden Side af Gangen. Denne Uorden maa hidrøre fra en Istand-sættelse efter Udgravningen. Kamret er 4 M. langt og indtil 2,25 M. bredt; Høiden er 1,60 M. Gangen maaler 3 M. En rund Jordhøi omgiver og dækker Jættestuen.

En Grav af Jættestuens Art, men liggende ikke i en Rundhøi, derimod omgiven af en Langdysse, findes i Brandsbøl

¹ Jfr. Vor Oltid, S. 74.

Skov, Hagenbjerg Sogn, Als. Det er kun en lille Stue, omtr. 1 M. bred og dobbelt saa lang, med samme Længderetning som Høien, men regelmæssig bygget af 7-8 Bæresten og 2 Dæksten. Mod Vest udgaaer fra Kamrets Midte en 3 M. lang og 0,50 M. bred Gang, dannet af to Sidesten i Kamret og foran dem to Par mindre Sten, der nu, som vistnok oprindelig, ere uden Overliggere. Gangen naaer ud til Høiens Randsten, der om denne Ende ere smukt og fuldstændig bevarede, tætstillede og de yderste meget høie, indtil 1,30 M. Dette Anlæg, et jættestueformet Kammer i en Langdysse, er vel sjældent, men kjendes dog fra flere Steder paa Sjælland og Lolland¹.

Foruden de her omtalte 7 Jættestuer findes der i Sønderjylland flere mere eller mindre ufuldstændige; de skulle nævnes i de følgende Afsnit. Sammenlignet med Nørrejylland staaer Slesvig ikke tilbage med Hensyn til Antallet af Jættestuer, betydelig derimod overfor det østdanske Omraade. Tillige naa disse Stuer paa Sjælland med omliggende Øer og i de nærmeste Dele af Sverige, navnlig i Vestergötland, en Længde baade af Kammer og Gang, der langt overgaaer, hvad der kjendes i Sønderjylland; her ere Stuerne alle af Middelstørrelse, med høist 13 Sidesten og 4 Dæksten. Sikkert nok er det saa, som det foran ytres om Gravkisterne, at man østpaa, under den fortsatte Behandling af Gravformen, naaede ud over det oprindelige Grundlag, som dette fæstnede sig paa den jyske Halvø. Visse andre Forskjelle maa vistnok bedømmes paa samme Maade. I Sønderjylland mangler en Gravform, der er overmaade almindelig østpaa, nemlig den sexkantede Dysse², der er en videre Udvikling af det almindelige Langdyssekammer med een Dæksten og to Sten i hver Langside, idet disse Sten, hvor de støde sammen, ere trukne tilbage, saaledes at Rummet bliver bre-

¹ Se A. P. Madsen, Gravhøie og Gravfund, Kjøbenhavn 1896.

² Jvfr. Aarb. f. nord. Oldkynd. 1911, S. 290. Svagt fremtrædende er den sexkantede Form i en enkelt Dysse, se S. 186.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1913.

dere ved Midten og sexkantet. Ved denne Form og ogsaa ved det firkantede Kammer findes der østpaa meget almindelig anbragt et eller to Par Sten foran Aabningen til Graven, dannende en kort Gang uden Dæksten; heller ikke dette Træk har kunnet findes i Sønderjylland. Fremdeles er der det, at Jættestuens Dæksten ofte ligge frit, ikke dækkede af Høien, medens alle de slesvigske Stuer, om hvilke der haves fuld Besked, skjules under den store, hvælvede Høi. At saadanne mindre Forskjelligheder kunde fremkomme ned gennem Tiden, er forstaaeligt, naar Gravformen efterhaanden overførtes til nye Omraader. Til Sønderjylland naaede først den Tanke og dette Forsæt at bygge store, af lange Gravstuer, med en fra Langsiden udgaaende Gang; Planen hertil kom vestfra, hvor der i Oldenburg og Holland, paa de britiske Øer, i Normandiet og Bretagne findes saadanne Stuer, men i Enkelthederne indbyrdes forskellige i de enkelte Lande og ogsaa afvigende fra de danske. Den danske Form med Stue og Gang af visse Forhold og med den dækkende Jordhøi træffes først i Sønderjylland; syd for Eideren kjendes ingen Jættestuer af dette Tilsnit, som det allerede er udtalt¹. Længere ned over Halvøen findes de ikke, og denne Afbrydelse maa betegne Afgrænsningen for det nordiske Folke- og Kulturhele. Fra Sild, Isted og Mysunde have Jættestuerne derimod samme Bygningsmaade op langs Jyllands Vest- og Østkyst indtil Thy og Vendsyssel, gennem Midten af Halvøen, paa Øerne og indtil de nærmeste Dele af Sverige, kun at de østpaa vise Høidepunktet af Stenalderens mærkelige Bygningskunst.

Stengravene ved Østkysten.

Hvor Stengravene findes, der boede og byggede man. En Udsigt over Gravenes Fordeling over Landet vil da give Op-

¹ J. Mestorf, i Zeitschrift für die Geschichte d. Herzogthümer, Kiel 1873, S. 80.

lysning om Bebyggelsen i de forskjellige Egne, dens Art og Omfang, om indre Samkvem og Forbindelser udadtil. Men intet er hidtil sammenstillet om Mindesmærkernes Forekomst i Sønderjylland. Dette maa da gøres, hvor vidtløftig Sagen end er, og Sammenstillingen maa fremlægges, baade for at det kan ses, hvad der ligger til Grund for de Slutninger, som skulle drages, og fordi disse mærkelige og trods al Ødelæggelse saa rige Kilder til Kundskab om Oldtiden ville have Betydning i mange Retninger. Men meget i det Enkelte vil man herved ikke kunne gaa, dertil er Stoffet for omfattende; og tillige maa det staa klart, at der ikke kan opnaaes Fuldstændighed. Ingen Art af Oldtidsminder vil kunne samles i deres Helhed; saameget er forlængst gaaet til Grunde, saameget vil endnu længe være skjult under Jorden, og mangt et ringe og næsten udslettet Træk vil det ikke kunne overkommes at opsøge. Men herpaa kommer det heller ikke an i denne Sag; det gjælder blot, at der foreligger det væsentlige og afgjørende, saameget, at der kan dømmes rigtig om Forholdene. Det vigtigste er jo de endnu mere eller mindre bevarede Mindesmærker, og om disse maa det antages, at der haves ret fuldstændig Kundskab; af Betydning ere dernæst de sløifede, om hvilke der foreligger tilstrækkelig Oplysning, og om disse vides ialfald meget. Men en Tilføielse af den øvrige Mængde af usikre eller halvt uforstaaelige Beretninger vilde ikke være nogen Vinding. Her skal først Østkysten gennemgaaes, idet der begyndes nordfra, og Mindesmærkerne nævnes Sogn for Sogn.

I Haderslev Øster Amt, fra Heilsminde til Gjenner Bugt, er der forholdsvis lidt at anføre. Nordligst, i Aller Sogn, har der ved Stobbum, syd for Taps Aa, ligget en Høi, hvori der var et stort Stenkammer, som sløifedes i forrige Aarhundrede. Kamret var firkantet, med een Sten i hver Side, hvorover en Dæksten. Dyssen er nu fuldstændig forsvunden. I det nærmest følgende Fjelstrup Sogn kjendtes

for 50 Aar siden¹, under Anslet, ud mod Havet, et nu forsvundet, mærkeligt Oldtidsminde: »Stenovnen«; som bekendt var dette Ord en almindelig Betegnelse for Dysser². Tæt nord for Sillerup Bæk og lige syd for Knud By har der været et stort Stenkammer, hvis sidste Rester fjærnedes for faa Aar siden; nu ses kun en svag Forhøining³. Nær Haderslev Fjords nordlige Bred har der i Aastrup Sogn, øst for Over Aastrup, ligget et Stenkammer, dækket af en Høi. Det sløifedes c. 1840; Stenene vare saa store, at de ikke kunde flyttes uden at kløves. Ogsaa om den allerinderste Del af Fjorden har man boet, idet der findes Stengrave baade nord og syd for Haderslev Dams Vestende. Mod Nord, i Hammelv Sogn, har der været et Stenkammer, der sløifedes ved 1850; Stenene brugtes til Byggemateriale. Sydpaa, i Hoptrup Sogn, ses endnu Resterne af en Stengrav i en Høining, der delvis er omsat med Sten. Ved Fjordens sydlige Bred har der under Lønt i Starup Sogn umiddelbart ved hinanden og tæt syd for Haderslev-Veien ligget 2 Stenkamre, begge nu sløifede; det ene af dem er foran omtalt S. 190. Fremdeles har der nær herved, men nord for Veien, ligget et Kammer, hvorfra Lerkarret nedenfor Fig. 67. En stor Stengrav har dernæst ligget nær Fjordbredden nord for Sverdrup i Øsby Sogn. Atter tæt ved Havkysten, under Hastrup By nord for Aarøsund, ses Resterne af et Stenkammer, bygget af meget store Sten; det har Længderetning Nord—Syd og har vistnok været en af de store, jættestueagtige Gravkister (se S. 194). Tæt ved ses Rester af et lignende Kammer. Fuldstændig sløifet er en Stengrav, der laa

¹ Trap, Slesvig, 1864, S. 37.

² Mulig er dette den samme Stengrav, hvorom tales i Aarb. f. nord. Oldk. 1868, S. 106; den der meddelte Beskrivelse er dog ganske upaalidelig. Imidlertid kjendes Pladsen for dette Mindesmærke: mellem Heilsminde og Store Anslet, nær indenfor Kysten.

³ I en Beretning af 1847 omtales en halvt forstyrret Langdysse ved Landsbyen Knud, Kieler Berichte, 12, S. 31.

midtveis mellem Aarøsund og Hastrup, tæt nord for Veien mellem de to Byer. Yderst paa det fremspringende Raad Hoved findes en stærkt forstyrret Jættestue af sædvanlig Form, med Kammer i Øst—Vest og smal Gang mod Syd; en Del Stenredskaber herfra opbevares i Museet paa Koldinghus. Derefter følger sydøst for Flovt By, midtveis til Havet, en Dysse med tre Bæresten og een Dæksten; mulig er ogsaa den lavere Indgangssten bevaret. Men Stenene ere skredne noget sammen, hvorved Dækstenen er kommen ud af Leie og hælder skraat ned. Den omgivende Jordhøi er udjævnet. Paa den anden Side af Flovt, længere inde, end Stengravene sædvanlig træffes, staaer det smukke Kammer, som foran er afbildet, S. 183. Alle disse Mindesmærker ligge i Øsby Sogn. Efter en lang Afbrydelse fra Raad Hoved til Sønderballe Hoved følger ved den lille her liggende Skov, under Hoptrup Sogn, det sidste Mindesmærke i Haderslev Øster Amt. Det er en aflang Høining, tildels omsat med Sten, utvivlsomt en lille Langdysse.

En Del mere er at nævne i Aabenraa Amt, idet der findes Stengrave langs hele den rundt udbuede Kyst fra Bunden af Gjenner Bugt indtil Aabenraa Fjord. Om det første Sogn, Øster Løgum, tales ndfr. S. 219. I det paafølgende Løit Sogn findes, under Nørreby, paa høi Grund tæt syd for Gjenner Aa, en ganske ødelagt Langdysse med dybe Ind- og Nedgravninger. Paa ret lav Jord ved Aaens Udløb staaer den foran S. 188 omtalte Runddysse. Ligesom foregaaende under Løit Kirkeby ligge nær hverandre midt for Sydsiden af Gjenner Bugt en Langdysse, hvorom se S. 186, og to Runddysser, hvis Kamre kun ere delvis bevarede. Under Barsmark følger, tæt ved Kysten ovenfor Barsø og lige vest for Knudshoved, tre nu sløfede Stengrave. Sydvest for Knudshoved findes Rester af en Jættestue. Det har været en mindre Stue, med kun 10—11 Sidesten; Bredden omtr. 1,20 M. Flere af Bærestenene mangle, og kun een af Dækstenene er bevaret. Af Gangen findes nu kun to Sten;

afvigende fra Reglen vender den i Sydvest. Tæt ved findes den store Stengrav »Agerstenshøj«, omtalt S. 189. Videre sydpaa ligger ved Sønderkov, under Løit Kirkeby, tæt ved Havbrinken en stor, men medtagen Langdysse og nær den en Runddysse, som er nævnt foran S. 186. I den nordlige Udkant af Præsteskovene findes en stærkt forstyrret Langdysse. Endelig staaer ved Skarre Rev den store Gravkiste »Myrpold«, som nærmere er omtalt S. 193.

Den næste Strækning med Stenalders Grave findes paa Sydsiden af Aabenraa Fjord i Ensted Sogn. Tæt ved Banelinien ligger i Skov nord for Lundsberg Kro tre ødelagte Runddysser. I Hostrup Skov tæt ved Badestedet Lise-lund ses Resterne af en stor Stengrav, fredlyst¹, men i dens nuværende, forstyrrede Tilstand og forvansket ved Istand-sættelse uden videre Betydning. Syd for i Skoven en medtagen Runddysse og syd for Agesø en velbevaret Runddysse, nævnt ovfr. S. 187. Øst for Søen har der været en nu sløifet Stengrav. Til dette Stenalders Omraade slutter sig i det østpaa følgende Felsted Sogn en ødelagt Langdysse nær Stranden og Sognegrænsen. I det paafølgende Varnæs Sogn findes nær Kysten den meget smukke Langdysse i Skoven Varnæs Tyk, omtalt foran S. 184. I det næste Sogn, Ullerup, ligger der i Blans Skov en lille, stærkt forstyrret Langdysse, hvortil slutte sig Rester af en anden og en nu ganske sløifet tæt syd for Skoven. Derefter kan der langs Sundveds bugtede Kyst kun anføres faa og forlængst ganske sløifede Stengrave. Paa Snogbæk Mark i Sottrup Sogn har der ligget en Høj med to Stengrave og en anden lignende paa Dybbøl Mark². Først sydlig i Broager Sogn findes atter flere at omtale.

Men Fortsættelsen af Kystrækken findes paa Als, langs Øens østlige Kyst. Indadtil, mod Vest, har Als kun Stengrave paa et enkelt Punkt nordligst, hvor Sundet endnu er bredt. I Hagenbjerg Sogn, ud mod Sandvigen, ligge midt

¹ Mittheilungen d. anthropologischen Vereins, Kiel, 8, S. 31.

² Worsaae, Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder, S. 23 Anm.

i Brandsbøl Skov, paa begge Sider af Veien og tæt sammen, 4 Langdysser. De tre af dem, med øst-vestlig Retning, have mere eller mindre vel bevarede Kamre af den for Langdysserne sædvanlige Art, den fjerde, med nord-sydlig Retning, indeholder et Kammer af Jættestuernes Form; dette er nærmere omtalt foran S. 201. Sydøstligt i samme Skov ses Rester af tre Langdysser. I stort Antal findes Stengravene ved Østkysten ud mod det aabne Hav. Begyndende nordfra træffer man den første, en Langdysse¹, i Svenstrup Sogn, ved den vestlige Udkant af den store Strandskov, Nørreskoven, som herfra strækker sig langt sydpaa. I samme Skov under Egen Sogn ligger nær ved Nygaard et Stenkammer i en rund Høi, der hæver sig 1¹/₂ M. Dæksten mangle. Kamret er 1,80 M. langt, 1,20 M. bredt. For den ene Ende staaer een stor Sten, i hver af Langsiderne maa der have været to, den anden Ende er lukket ved to smallere Sten, der have samme Høide som de andre. Dette maa være en Grav af Hovedformen med to Sten i Langsiderne; Indgangen maa have været fra den Ende, hvor de to lettere bevægelige Sten ere anbragte. Saa udførlig er denne Grav omtalt, fordi der i en af Langsiderne mangler en Sten, og paa dens Plads ligge to flade Sten som Tærskel i en Indgang; dette maa være indrettet i ny Tid. Videre i samme Skov, under Notmark Sogn, findes der tæt ved Skovridergaarden 3 Langdysser², og en Runddysse uden Dæksten nær Gaarden Frydendal. I et lille Krat ved Katry ses en Dysse, kaldet »Trostene«, hvis Dæksten endnu er paa Plads, og tæt ved Rester af en anden Stengrav. I det sydligste af Skovstykkerne ved Evelgunde findes en forstyrret Stengrav med Retning Nord—Syd og endnu med tre Sten i den ene Langside, vistnok en Gravkiste, og ubetydelige Rester af en anden.

¹ Zeitschr. d. Gesellsch. f. die Geschichte d. Herzogthümer, 1873, 3, S. 30. ² Se sidst anf. St. S. 28.

I det paafølgende Asseballe Sogn findes nordligst, i Oles- og Græskobbel, ubetydelige Rester af en Langdysse liggende nær Strandbrinken. Meget seværdige ikke blot ved deres smukke Beliggenhed ere derimod Mindesmærkerne i og ved Strandskoven ved Sønder Asseballe¹. I Skovens nordlige Udkant ligge jævnsides to store Langdysser med ret vel bevarede Jordhøie, omsatte med mange Randsten indtil 2 M. høie, og udenfor Skoven en tredie Langdysse, alle med øst-vestlig Retning. Hver af de tre Høie omslutter to Kamre, dels aabnede og forstyrrede — tre af dem dog endnu forstaaelige og gode Exempler paa Formen med 2 Sten i Langsiderne, se foran S. 188 — dels endnu lukkede, idet kun Dækstenene hæve sig over Høien, skjulende Gravens øvrige Sten. Nærved findes i Skoven Rester af to Runddysser. Vest for Skoven, nær syd for Veien mellem Kettingskov og Werthemine er der for mange Aar siden sløifet en Langdysse. I det næste Tandslet Sogn findes sydlig for Ertebjerg dels Rester af en Langdysse, dels en nu frit staaende Dysse med anselige Sten, men Overliggeren afsprængt og ude af Leie. Den sydligste Stengrav ved Østkysten ligger i Lysabild Sogn, i en Have østligst i Byen; det er en Levning af en Langdysse.

Paa Sydsiden af Øen ligger i Kegenæs Sogn ved Stranden, nordvest for Gaarden Kegenæshøi, en tæt overgroet Langdysse; der skal her have været endnu to andre Langdysser. I Ulkebøl Sogn ses ved Klintinge en stor, fra alle Sider stærkt angreben Høi, der har dækket over en nu halvt fremgravet Dysse af Formen med 2 Sten i hver Langside. Kamret har Retning Øst—Vest; der har været to Dæksten, af hvilke den ene endnu er paa Plads; een Sidesten mangler, og tillige een af de to smallere Sten, som dannede Gravlukket mod Øst. Ved Stenholt har der været et Gravkammer, hvorfra et Fund i Museet i Kiel.

¹ Sidst anf. St. S. 27.

Saaledes er Øens Kyst fulgt rundt, og alle de Stengrave ere nævnte, der ligge enten ganske nær Stranden eller dog ikke fjærnere end, at de kunne henregnes til Kyststrækningen. Hertil kan der kun føies nogle faa omkring Midten af Øen. Strax øst for Asseballe By findes to tæt ved hinanden og jævnsides liggende Langdysser med Retning Nord—Syd, ret stærkt medtagne, men med en Del Randsten om Foden; i den ene ses et Kammer uden Dæksten, i den anden en Dæksten over en ikke aabnet Grav. Dernæst ligger der i Dyrehaven ved Rumorsgaard, Notmark Sogn, to Langdysser, hvis betydelige Jordhøie ere bevarede, medens alle Stensætninger ere fjærnede eller forstyrrede.

Vender man sig fra Als til den overfor liggende, sydlige Del af Sundaved, da træffes de første Stengrave i Broager Sogn, nær Strandbrinken ved Skjelle Skov. En Langdysse med Retning Øst—Vest er endnu ret vel bevaret, omsat med 29 Sten. I Østenden staaer en Sidesten af et Kammer; hvor der i Vestenden findes et Hul, har der været en anden Grav. I en Høining umiddelbart øst for Langdyssen ses Toppene af Sidestenene i en lille Stengrav og over dem et Brudstykke af Dækstenen¹. Nord for findes en aflang Høining, omsluttede een eller to forstyrrede Stengrave. Fremdeles har der sydøst for Dynt været en Langdysse² og mulig andre Stenalderes Minder.

For Nybøl Sogns Vedkommende haves der i en Præstebereetning af 1808 udførlig Oplysning om mange Stengrave, liggende dels midtveis mellem Nybøl og Adsbøl, dels strax øst for Nybøl By. Af begge Grupperne, der laa nær den indre Kystlinie om Nybøl Nor, findes nu kun svage Spor. I den vestlige Gruppe, der strakte sig over en Længde af 500 Alen og i en Bredde af 2—300 Alen, nævnes 5 Langdysser og 4 mellem dem liggende »Offer- eller Gravsten«;

¹ Zeitschr. d. Gesellsch. f. die Geschichte d. Herzogthümer, 1873. 3, S. 26. Kieler Berichte 1873, 33, S. 3.

² Antiquariske Annaler, 1, S. 376; Kieler Berichte, 33, S. 4.

hermed betegnedes sikkert Dysser. Øst for Nybøl Kirke laa spredt over en lignende Plads 3 Langdysser og 10 enkeltstaaende Stenkamre (»Offer- eller Gravsten«).

I Aabenraa Amt, som atter her gaaer ud til Stranden, træffes først i Graasten Dyrehave en Langhøi i Øst—Vest, sikkert en Langdysse, hvorfra Stenene ere fjærnedede. I det paafølgende Ringenæs Sogn fandtes der ved Begyndelsen af det 19. Aarh. et større Gravkammer¹. Mere eller mindre velbevarede ere flere Mindesmærker i Holbøl Sogn. I og ved Kjelstrup Skov ligge saaledes sønden og vesten om den nu tilgroede Vig, som her skyder ind fra Havet, en udjævnet Langdysse, oprindelig med 4, nu ødelagte Grave, en Runddysse med et af de sædvanlige Kamre med to Sten i hver Langside og den ene Endesten lavere — Dækstenen mangler, en velbevaret Rundhøi, der skjuler en Stengrav, hvis Dæksten er fjærnet, samt endnu 2 ødelagte Runddysser. Syd-paa i Hønsnap Skov findes Rester af mindst 3 ødelagte Runddysser.

Strax indenfor Skjellet til Flensborg Amt findes nordligst i Bov Sogn, i et til Villa Olinda hørende Skovstykke, en Langdysse, hvis Jordhøi er jævnet ud over Randstenene, medens to Grave henimod Høiens Ender ere bevarede, dog at Dækstenene mangle; den ene henligger endnu paa Høien. Gravene ere af sædvanlig aflang firkantet Form, dannede af 4 Sten, den sydlige Endesten lavere. Snart sydlig herfor og nær Stranden har der, under Kollund, ligget to Stengrave, nu fuldstændig sløifede. Ligeledes under Kollund, nord for den her løbende Landevei og nær Amtsskjellet, staaer et aflangt firkantet Kammer med to Sten i hver Langside og een for hver Ende, den sydlige af disse lavere end de andre; Jordhøien er bortgravet, og Dækstenen mangler.

Om hele den indre og mere lukkede Del af Flensborg Fjord synes der ikke at have været andre Stenalders Grave

¹ Kieler Berichte, 10, S. 4.

end disse. I Angel findes de derimod i alle Sognene langs med Yderfjorden og videre østpaa ved den aabne Havkyst indtil Slien. De begynde i Munkbrarup Sogn, hvor der umiddelbart ved Bogholm ses en Høining, der efter Sigende har indeholdt et Stenkammer, og syd herfor en anden Høining, der er den sidste Rest af Langdyssen »Stenhøi«¹. Nær den østlige Sognegrænse findes en Langdysse, hvis lave Jordhøining endnu er omsat med Sten. Begge disse Mindesmærker ligge nær Kysten. Inderst i Sognet har der ved Ranmark været en Stengrav, om hvis Art man dog ikke kan danne sig en sikker Forestilling efter den gamle og løse Beretning²; Graven er nu ganske forsvunden. For det paafølgende Grumtofte Sogn berettes der om 3 Langdysser ved Nordballe og een ved Dollerup, som dog alle bleve sløifede for over hundrede Aar siden³. Videre fremme langs Kysten har der i Kværn Sogn under Philipsdal ligget en Langdysse, der nu er fuldstændig sløifet⁴. I Stenbjerg Sogn ses endnu paa Stenbjergskovs Jord en Høining, der er Levning af en anselig Langdysse⁵. Ødelagt er ligeledes en Langdysse i det paafølgende Eskris Sogn; den laa umiddelbart ved Herregaarden Ohrfeld. I Gjeltning Sogn findes sydøst for Lebæk By, ved Veien, Rester af en mægtig Langdysse. En Del store Sten dels af Kamret, dels af Kredsen staa endnu paa Plads; men Jordhøien er afgravet, og det Hele er overvoxet med Tjørn. Ganske sløifet er en Langdysse ved Nyby og to Runddysser syd for Dyttebøl, nær Stranden, jvfr. foran S. 188⁶.

Langs Slien har der været Stengrave paa begge Sider, dog først langt inde, og hvor der er smallest. Langs Nord-

¹ Sandsynligvis den i Kieler Berichte, 4, S. 18 og 8, S. 6 omtalte Langdysse.

² Sidst anf. St. 4, S. 10.

³ Kieler Berichte, 8, S. 4.

⁴ Antiquariske Annaler, 1, S. 377 og Kieler Berichte, 4, S. 16.

⁵ Se de sidst anf. Steder.

⁶ Kieler Berichts, 4, S. 26.

siden er Alt sløifet; men der foreligger herom gode Præste-Indberetninger fra 1808. Saaledes beskrives en Langdysse ved Stenfelt i Ulsnæs Sogn, Gottorp Amt. I det tilstødende Brodersby Sogn omtales under Goltoft, ganske nær ved Slien, to Langdysser og en Runddysse; den sidste dannedes af en stor, aflang Sten, der hvilede paa 4 andre, med en Aabning under Dækstenen. Paa Sydsiden findes i Risby Sogn, Ekernførde Amt, en stor Langdysse syd for Stubbe, endnu delvis omsat med Sten. I Kosel Sogn ligger en Stenalders Gravkiste fremgravet ved Bonert, se foran S. 194, og syd for Mysunde findes den S. 198 omtalte Jættestue. Omkring hele den indre, brede Del af Slien synes der ikke at have været Stengrave. Det eneste, som vides at nævne, er, at der i Hadeby Sogn, syd for Selk Nor, ved Altmühl, hvoromkring der ligger mange Rundhøie, findes en Levning af en Langhøi, der tidligere var omsat med Sten paa indtil 1 M.; mulig har dette været en Langdysse.

Vende vi os til Østsiden af Svansen, saa træffes strax ved Slimundingen Fortsættelsen af Stenaldersgravene langs Havkysten. I Svans Sogn, under Olpenæs, tæt øst for Skoven Kølen, ligger en Langdysse med øst—vestlig Retning og med tre Kamre. De to yderste ere af den sædvanlige Form med to Sidesten i hver af Langsiderne, een for hver Ende og to Dæksten; den ene af disse mangler i begge Kamre. Af den tredie, midterste Grav ses kun de to Dæksten; den er endnu uforstyrret. Stenkrandsen om Høien er bevaret ved den ene Ende. En Langdysse har der fremdeles været ved Drasberg øst for Brodersby og en Stenaldersgrav af ikke nærmere bestemmelig Art paa Schønhagen Hovmark¹; de ere nu sløifede.

I Vabs Sogn begynder et Strøg, som dels nær ved Kysten, dels noget længere inde har et usædvanlig stort Antal Stengrave²; de sikkert kjendte skulle anføres. Ved Bredland

¹ Antiquariske Annaler, 1, S. 378. ² Kieler Berichte, 16, S. 29.

nord for Lille Vabs findes en udjævnet Langdysse; af Randstenene ere kun enkelte bevarede. Vestlig for Lille Vabs ligger en over 100 M. lang Dysse, bestaaende af en lav Rygning af Sten og Jord, langs hvilken ses Hullerne efter borttagne Randsten. Jævnside med denne løber i en Snes Fods Afstand en anden Langdysse med en lignende, delvis sløifet Høining, ved hvilken der endnu findes flere Randsten. Kamreses ikke i nogen af disse Høie. Nord herfor paa Rothensandes Grund ligger nærmest Gaarden en stor Langdysse, men kun med Levninger af Stenkredsen og af et Kammer af sædvanlig Form med 2 Sten i Langsiderne. Længere mod Syd findes nær hverandre det foran S. 191 omtalte Gravkammer og to store Langdysser, der dog ere stærkt medtagne. Atter noget mod Syd, under Sophienhof, staaer det smukke, S. 185 omtalte Kammer. Nærmere Kysten ligger umiddelbart ved Lehmberg en endnu trods Forstyrrelserne seværdig Langdysse; mange af Randstenene ere bevarede og Sidestenene i et Kammer af Formen med to Sten i hver Langside og een for Enderne. Ogsaa under Gaardene Hülsehain og Carlsminde har der været Stenaldersgrave, som nu ere sløifede.

I stort Antal ligge disse Minder fremdeles over Kyststrækningen i det tilstødende Borreby Sogn indtil henimod Ekernførde. Ved Hohenstein har der været en stor, nu sløifet Langdysse. Paa Godset Himmelmarks Jorder kan der paavises 17 Stengrave, 5 af dem liggende nær hverandre i et lille Skovstykke, de øvrige spredte paa Høiderne omkring Himmelmark Sø. Sex ere Langdysser, de fire nogenlunde bevarede; en af disse er foran omtalt S. 182. I to Runddysser findes Grave, der ere nævnte S. 187 og 191; de øvrige Mindesmærker ere mere eller mindre ødelagte¹. Alleerede flere af de i Vabs og Borreby Sogne nævnte Stengrave ligge længere fra Kysten, end det pleier at være Tilfældet,

¹ Mittheilungen d. Anthropologischen Vereins, 1897, S. 19.

og endnu dybere inde findes enkelte, om de end ikke naa helt ind til Midten af Svansens Halvø. Saaledes ved Pommerby i Siseby Sogn, hvor de sidste Sten af en stor Langdysse nylig ere fjærnede¹. Ved Kl. Moorbrücke nord for Lose i Risby Sogn staaer den foran S. 186 omtalte, meget smukke Dysse.

Paa den smalle Strækning mellem Slien og Ekernførde Fjord, den Strækning, over hvilken Danevirkes Østervold spænder, findes der flere Stengrave; de ligge rundt om Vindeby Nor, der oprindelig dannede Bunden af Fjorden. Nordfor, ved Gammelby i Borreby Sogn fandtes ved Midten af forrige Aarhundrede Rester af Stenkamre². Sydfor i et Skovstykke under Westerthal, i samme Sogn, træffes Rester af en Langdysse og en Rundhøi omsat med store Sten. Paa begge Sider af den Vei, som fører herfra lige i Nord til Kokken-dorf, ses der flere lange Jorddrygge, der utvivlsomt ere Levninger af Langdysser; de have tidligere været opfattede som Rester af Forsvarsvolde, hvad de umulig kunne have været³. Længere vestpaa ved Dyrvad i Kosel Sogn ligger en aflang Høi, der ligeledes maa bestemmes som en Langdysse, skjøndt den nu er ganske blottet for Sten.

Fortsættes der i Borreby Sogn, med den Del, som ligger syd for Vindeby Nor, saa træffes under Gosefeld en Langdysse og et Gravkammer, begge stærkt forstyrrede, samt under Hoffnungsthal en Rest af et stort Stenkammer. Liggende paa høi Jord virker dette Mindesmærke meget tiltrækkende, med den mægtige Dæksten hvilende paa tre Bæresten. Efter Stenenes Størrelse og Stilling skulde det snarest antages, at dette har været en Jættestue; Kamrets Længderetning har været Øst—Vest. Disse sidste Mindesmærker, der ligge omtrent midtveis mellem Ekernførde Fjord og Witten-Sø, ere usædvanlig langt fjærnede fra Stran-

¹ Mestorf, Urnenfriedhöfe, S. 37. ² Kieler Berichte, 12, S. 44. ³ Se Nordiske Fortidsminder, I, S. 226.

den. Endnu mere gjælder dette om en kun delvis bevaret Stengrav længere mod Vest, i Skoven »Kgl. Grosses Gehege«.

Med Gettorf Sogn, paa Sydsiden af Ekernførde Fjord, begynder Opregningen af de talrige Stenalders Mindesmærker, som ere at nævne i Dänischwold. Saaledes først en Række langs hele Nordkysten. Vestlig i det nævnte Sogn, i Skov under Berensbrook, ses en meget stor Langdysser, endnu med mange Randsten, og jævnsides med den en mindre, hvori der er bevaret et Stenkammer med to Sten i hver Langside og een Dæksten. Noget længere inde findes under Rothenstein en ufuldstændig Stengrav med en mægtig, nedskreden Overligger. Østligere, under Hohenkamp, et kun delvis bevaret Kammer. I det østpaa følgende Krusendorf Sogn først ved Lindhøft Mølle Rester af 3 Langdysser og flere Stenalders Grave; derefter under Noer atter 3 medtagne Langdysser; endelig ved Stranden vest for Dänisch-Nienhof en Langdysser med en smal Grav, nu uden Dæksten, der synes at være af den ældste Form, se S. 182¹. Videre, langs Østkysten, ned mod Kieler Fjord, synes der ikke at være Stengrave.

Derimod findes i det nordøstlige Dänischwold over en smal Strækning i Nordøst—Sydvest den største Samling Stenalders Grave, som kjendes ikke blot i Slesvig, men overhovedet i Norden. Anderledes end det foran oftest er set langs hele Østkysten holde Gravene sig her ikke til Havet, men trække sig skraat ind i Landet. Det ses ikke, hvad der kan have været Grunden hertil. Naturforholdene give ingen Veiledning; der er ved Kysten som indenfor høi og frugtbar Jord. Mange Skovstykker findes endnu, og i Stenalderen har sikkert det hele været skovdækket. Denne store Gruppe Stenalders Grave ser ud som Afslutningen paa en Bevægelse nordfra, der er betegnet ved de talrige Mindesmærker, som foran ere opregnede. Nogle Folk ere langs Kysten først

¹ Jvfr. Antiquariske Annaler, I, S. 378 og Zeitschr. f. die Geschichte d. Herzogthümer, 1872, 2, S. 99.

komne til den Slugt fra Havet snart vest for Dänisch-Nienhof, hvor den ovenfor omtalte Langdysse ligger, og de ere fra dette Punkt, der er det sidste før Kieler Fjord, hvor Stengrave forekomme, istedetfor at brede sig videre langs Kysten, gaaede ind i Landet. Efterhaanden som Slægten blev talrigere, er man gaaet frem i samme Retning indad i Skoven, som til alle Sider omgav den efterhaanden store Bygd. Hovedmassen af Mindesmærkerne ligger nordvestlig i Dänischhagen Sogn, men en Del paa det nærmest tilstødende af Kru-sendorf og Gettorf Sogne. At de ligge paa store Godser, under Birkenmoor 20, de øvrige under Dänisch-Nienhof, Sprengerhof, Kaltenhof og Borghorsterhütten, har naturligvis bidraget til, at saameget er bevaret; der kan paavises ialt 31 Stenalders Mindesmærker, deraf 14 Langdysser, hvortil komme mange runde Jordhøie. Største Delen er imidlertid nu ødelagt eller stærkt forstyrret, Stenkredsene plyndrede og Kamrene berøvede deres Dæksten eller nogle af Sidestenene. Af Betydning ved fuldstændig Bevaring eller i anden Henseende er ikke meget. Saaledes den foran S. 186 omtalte Dysse nær sydøst for Birkenmoor og en Langdysse længere syd for samme Herresæde, nævnt S. 181. Nordfor ligger en velbevaret Rundhøi, i hvis Overflade der ses to Dæksten med en ikke videre synlig Grav, der endnu er uberørt. Nærmere nordøst for Gaarden findes en medtagen Langdysse, hvori Sidestenene ses i et Kammer, der er af den ældste, smalle Form, se S. 182; Dækstenen mangler. Kun enkelte Stengrave træffes i nogen Afstand udenom den store sluttede Birkenmoor-Gruppe. Midt imellem Kaltenhof og Dänischhagen findes saaledes en stærkt forstyrret Langdysse; i Nabosognet Gettorf, paa Jord, der hører til Felm, staaer den foran S. 186 nævnte, næsten fuldstændig bevarede Dysse; længere mod Øst ses Resterne af en ganske ødelagt Stengrav.

Hermed er der for Østkystens Vedkommende nævnt c. 230 Mindesmærker, bevarede, eller af hvilke der dog endnu er noget at se, eller som ere paalidelig oplyste. Sandsyn-

ligvis findes der endnu et lille Antal, om hvilke der ikke haves Kundskab; men sikkert ere mange blevne saa fuldstændig sløifede og det for saa lang Tid siden, at de enten ere gaaede ganske af Minde eller kun kunne eftervises af de mest stedkjendte. Imidlertid maa et Antal af mere end 200 nu paaviselige Mindesmærker tydelig angive, at Sønderjyllands Østkyst oprindelig har havt samme Rigdom paa Stenalderes Minder og altsaa har været befolket i samme Omfang som nogen anden Kyststrækning nordlig paa Halvøen og paa Øerne. Omtrent Halvdelen af Antallet er Langdysser. Saaledes er Forholdet ogsaa ellers: Langdyssen er i de fleste Egne lige saa almindelig som Runddyssen. Naar der er anført saa faa Stengrave for Haderslev Amt og saa stort et Antal for Ekernførde Amt, saa betyder dette sikkert ikke andet end, at de store Godser i Svansen og Dänischwold have virket beskyttende. Stenalderens Grave have dannet en Kjæde over hele Kystlandet, strækkende sig videre over de nærliggende fyenske Kyster og de vedliggende Øer. Overalt træffes Stengrave af samme Art og i lignende Antal.

Det mellemliggende Vand har ikke adskilt, men forbundet. Dette ser man tydelig af Mindesmærkernes Fordeling langs Kysten. Ingen af de mod Havet fremskydende Strækninger er uden Stengrave; men mangt et Indvand mangler Grave, gjennemgaaende saaledes den indre Fjordbund og den smalle Havarm. Man maa saaledes være kommen til disse mange Pladser, ikke inde fra Landet, men udenfra over Havet. Vel ses det, at man ingenlunde skyede de lukkede Vande; men det synes, at man ikke ret mange Steder udenfra er naaet saa langt ind.

Gravene kunne træffes ganske nær ved Kysten; men oftest ligge de noget inde. I ringere Antal dernæst længere fra Havet, især langs Aaløb, der paa en Maade gave Anvisning paa at søge ind; hist og her er det angivet, at et større Antal breder sig indad, men dog uden Tilknytning til Bebyggelsen i Landets Indre. Alt overset bliver det klart, at Bo-

sættelsen er begyndt ved Havet og væsentlig har holdt sig hertil. For ofte til, at det kan være uden Betydning, bemærkes det, at Stengravene ligge ved en nu tilgroet Vig; der har skullet være god Landing, hvor man boede. Naar Gravene af og til ligge umiddelbart ved en Kystbrink, da er det sikkert, fordi der her senere er foregaaet en Nedstyrtning. I større og mindre Samlinger med indbyrdes Mellemrum ligge Stengravene som Minder om særskilte Bosættelser. Sønderjyllands Østkyst giver et smukt, samlet Billede af Stenaldersfolkets Kystbosættelse, hvor den var videst fremskreden.

Stengravene i det Indre og vestpaa.

Vi have i det foregaaende Afsnit fulgt Stengravene langs de østlige bugtende og indskaarne Kyster og set, hvorledes de ligge fra Sted til Sted, nær Stranden, over Kyststrækningen og af og til bredende sig noget indad. Det er leret og frugtbart Bakkeland, som strækker sig langs Havet fra Nord til Syd; dets Yderkant laa frit og tilgængelig fra Søen og blev derfor bebygget, som Stengravene vise det; thi hvor Gravene ligge, der boede man. Men den vestlige Yderrand af dette Bakkeland kan siges at danne en lignende bugtet og indskaaren Kyst, kun at det er Sanddannelser, der strække sig langs den, først de fladt bølgeformede Bakker, udenfor dem store Sand- og Moseflader helt over mod Vesterhavet; større og mindre lerede Strækninger hæve sig som Øer frem af Sandet. Ogsaa ved disse Bakkelandets vestlige Kyster og ved nogle af de foranliggende Øer findes Stengrave leirede. Det indre Bakkeland mellem de østlige og vestlige Rande er derimod uden Stengrave. Hvad Grunden hertil er, skal strax siges. Den kan kun være det, at Bakkelandet var skovdækket, og at Skoven holdt Bebyggelsen ude; man boede og byggede Grave langs Udkanterne af Skoven, men i det Indre trængte man kun sjældnere frem. For andre Dele af den jyske Halvø er dette Forhold allerede paavist¹; men særlig

¹ Aarb. f. nord. Oldkynd. 1904 og 1911.

klart træder det frem i Sønderjylland, at der var aabent og skovløst foran Bakkelandets vestlige Rand; ligesom Havel mod Øst gave Sandstrækningerne mod Vest Adgang til den skovklædte Bakkekyst, langs hvilken Stengravene ligge. Kun paa Grundlag af det her fremsatte bliver Stengravenes Beliggenhed i det Indre af Landet forstaaelig; men dette maa paavises i det enkelte under et Eftersyn af samtlige Mindesmærker.

Særdeles smukt træder Forholdet frem paa et Punkt — det eneste — hvor Sandgrunden fra Vest strækker sig ud øst-efter og gjennembrydende Bakkelandet nærmer sig Gjenner Bugt. Ved denne Gjennemskjæring dannes der et særskilt nordligt Bakkeland, der i Sammenhæng strækker sig over Haderslev indtil Kolding. Sonden om var der en Aabning, den store Bakkeø havde saa at sige en Sydkyst, og Stenalderens Folk have benyttet denne Aabning; der ligger Stengrave ved denne »Sydkyst«; ad denne Vei er man fra Havet naaet ind vesten om Bakkelandet og til de foran vestpaa liggende Øer.

De Stengrave, der i Øster Løgum Sogn brede sig herind fra Gjenner Bugt, ere først tre mellem Strandbredden og Gjenner By; allerede i Begyndelsen af d. 19. Aarh. vare de ødelagte¹. Nord for Byen og strax vest for Knivsbjerg ses endnu en Dysse, udgravet i 1908². Det er et aflangt Kammer, $1 \times 1\frac{1}{2}$ M. stort. For hver Ende staaer een Sten, i den ene Langside to; i den anden mangle Sidestenene, medens der her ligger to Stykker af den sprængte Dæksten. Fundet, der bestod af to Flintøxer, opbevares i Kiel. Strax vest for Gjenner By har der været en Stengrav, der allerede 1812 omtaltes som ganske forstyrret³. Fremdeles midtveis til Hovslund By de »Kæmpekister«, der i 1812 sagdes at være »enten en ruineret Begravelse eller et ruineret Alter«⁴. I

¹ Antiquariske Annaler, 1, S. 326 Nr. 9—11.

² Mulig den sidst anf. St. Nr. 5 omtalte Dysse.

³ Anf. St. S. 327 Nr. 12. ⁴ Anf. St. S. 332 Nr. 75.

1878¹ blev der her afdækket to Stengrave, hver med 5 Bæresten og 1 Dæksten. Gravene bleve ødelagte, og der ses nu paa Stedet kun en ved Gravning forstyrret Høining, hvori nogle store Sten. Norden for disse Grave, gennem det indre Bakkeland indtil Kolding, findes kun ganske enkelte Stengrave, nævnte S. 204; der maa her have været lukket af Skov.

Derimod var der aabent vesten om Bakkelandet; men skulde man derhen, maatte man gaa udenom det Mosedrag, der breder sig paa begge Sider af Rude Bæk, som begynder ved Hovslund og strækker sig vestpaa indtil Hovedlandeveien i Nord-Syd. Paa denne Strækning har der da ogsaa været Stengrave. Vestlig for Hovslund By og nær vest for Oxeveien laa et Mindesmærke, der i Begyndelsen af d. 19. Aarh. betegnedes som meget anseligt:² »en uhyre Sten laa paa 4 andre«; end ikke Pladsen kan nu paavises. Noget længere vestlig, hvor Nutidens vigtigste Færdselslinie gaaer udenom Vanddraget, maa ogsaa Stenalderens Folk have haft deres Vei. Thi her findes tæt vest for Landeveien, paa Strandelhjørne Mark i Bevtøft Sogn, to store, tæt jævnsides liggende Langdysser, og nordlig for disse laa den foran S. 195 omtalte, nu ganske sløifede Jættestue. Langdysserne benyttes som Grusgrav og Stenbrud; Halvdelen af den ene er allerede fuldstændig sløifet; den anden har endnu sin fulde Længde, c. 40 M., men er afgravet paalangs, hvorved den foran S. 194 omtalte Gravkiste er fremkommen. Nogle af de endnu bevarede Randsten ere meget smukke og store.

Ligesaa langt nord for Rude Bæk, som disse Stengrave ligge syd for den, findes der ved Tosbjerg i Vedsted Sogn Rester af en ødelagt Dysse; men derefter følge snart nordfor i samme Sogn saa mange og anselige Mindesmærker, at dette maa betegnes som den betydeligste Stenalderes Bygd i den nordligere Del af Landet, ligesom det foran omhandlede Punkt ved Birkenmoor i Dänischwold var det for den

¹ Bladet Danevirke, 4. Febr. 1878.

² Antiquariske Annaler, I, S. 330, Nr. 65.

sydligere Del. Mindst 14 Stengrave kunne endnu eftervises paa de fladt bølgede Sandhøider, der ligge umiddelbart foran den lerbakkede Jord mod Øst. Især omkring Vedsted træder Forholdet tydelig frem: den sandede Flade, hvorpaa Mindesmærkerne ligge, strækker sig i en Bue langt frem i det Bakkeland, hvori de ikke findes, fordi det var lukket af Skov.

Alle disse Mindesmærker skulle nævnes med nogle faa Angivelser om dem. Ved Holmshus sydvest for Vedsted By findes 4 parvis jævnsides liggende Langdysser, mellem dem den største i Sønderjylland, se S. 181. De danne et mærkeligt Hele; men Jordhøiene ere medtagne, ingen Kamre bevarede og Stenkrandsene ufuldstændige og gjenreiste. Tæt ved ligger en Rundhøi, hvori en større Jættestue, dog kun Halvdelen med 7 Bæresten og to Dæksten bevaret; den Væg, som lukker Gjennemskjæringen, og Indgangen er opsat i ny Tid¹. Fremdeles nær ved Rester af to Runddysser, mod Nordøst umiddelbart ved Veien til Vedsted en forstyrret Langdysse og mod Sydøst den foran S. 182 omtalte Langdysse. Ved Arnlund ligger syd for Veien til Vedsted to ødelagte Langdysser. Ligeledes under Arnlund findes vestpaa, tæt ved Hovedlandeveien, den foran S. 200 omtalte Jættestue og umiddelbart ved den nogle Rester af en anden mægtig Jættestue; Adgangen var ikke, hvor den nu er indrettet, mod Øst, men gennem en endnu paaviselig Gang fra Syd. I ret stor Afstand mod Vest, ude paa den sandede Skrydstrup Mark ses nogle Sten i en lav Høining; de siges at være Levninger af en Dysse.

Nordpaa strækker Bakkelandet sig frem mod Vest; Grænsen mellem Ler og Sand ligger syd for Sommersted og Jels; men overhovedet har det vestlige af Haderslev Øster Amt og det meste af Vester Amt mange store og smaa lerede Bakkeøer, der ligge omgivne af Sandhøider eller Flader.

¹ Jættestuen nævnes ikke i Præsteindberetningen af 1808 og er altsaa først senere bleven opdaget og beskadiget.

Stengrave findes her saa langt vesterud, som Lerbakkerne gaa, men kun enkeltvis og spredte. Efter den Opfattelse som her gjøres gjældende, skulde det antages, at disse Stengrave ligge nær omkring de i Oldtiden skovklædte Bakkeøer; at de have kunnet bygges her, skulde bero paa, at disse Strækninger ikke havde sammenhængende Skov, men vare aabne og tilgængelige ad de skovløse Sandpartier. Og virkelig bekræftes dette saa temmelig, naar Punkterne efterses paa det eneste geologiske Kort, som haves til Raadighed¹. Til en nøiere Undersøgelse af Forholdet er imidlertid dette Kort ganske utilstrækkeligt, idet det er i for lille Maalestok og kun tilsigter at give en almindelig Oversigt, hvortil kommer, at det geologiske Skjel mellem Sand- og Lergrund nu ikke sættes paa samme Maade som i 1881, da Kortet blev fremstillet. Paa et enkelt Punkt er der en bestemt Strid mellem Kortets Angivelse og det her hævdede, idet nemlig de strax nedenfor nævnte Stengrave i Lindetskov, Høirup Sogn, efter Kortet ligge paa en Sandstrækning og i meget stor Afstand fra alle de omliggende Bakkeøer. Men det synes rigtignok, at selve Stengravene, baade disse og alle andre, maa afgive Vidnesbyrd om, at der paa Stedet eller ganske i Nærheden er Rullestensler i Overfladen, idet det betydelige Materiale af store Sten, som behøvedes til et anseligere Stenalderes Mindesmærke, ikke har kunnet skaffes fra Sandet, medens det heller ikke kan tænkes at være hidført over større Afstande eller at være fremsøgt ved Dybgravning.

Hvad der vides om stenbyggede Grave vest- og nordpaa i begge Haderslev Amter, ud til Vesterhavet og op til Kongeaaen, er ikke meget; det dreier sig næsten Alt om forstyrrede eller sløifede Mindesmærker. Først de nordligste Sogne fra Øst til Vest.

I Sommersted Sogn findes endnu ganske nærved Stationen for Smaabanen et stort Stenkammer, dækket af en

¹ Abhandlungen zur geologischen Specialkarte von Preussen, Band III Heft 3, Berlin 1882.

Jordhøi; kun Østenden af Kamret er udgravet; det er vistnok en Jættestue. Syd for Byen sløifedes 1912 de sidste Rester af en Langdysse.

I det paafølgende Oxevad Sogn ligger paa Sandfladen nær syd for Studsbøl Skov en fredlyst Høi, hvori et af Haderslev Museum udgravet Kammer. Det har Retning Nord-Syd, med een Bæresten for den nordre Ende og to i hver af Langsiderne, der skraane sammen mod Sydenden, som nu er aaben. Een meget stor Dæksten, hvorunder Høiden er omtr. 1½ M. Herfra Lerkarret nedenfor Fig. 24.

En Dysse af samme Form er bleven udgravet ved Klovtoft, Jels Sogn. Det ældste Gravgods var en tyndnakket Øxe¹.

I Skrave Sogn findes syd for Kjøbenhoved og øst for Kirkeveien Sidestenene af en Dysse; paa den anden Side af Veien ses de sidste Rester af en Stengrav, og flere andre ere nu fuldstændig sløifede. Under Skjærebæk Mølle i Linttrup Sogn ligger en Langdysse, over 100 M. lang, endnu omsat med en Del Sten. Ret øst for, paa Hjerting Mark, Hjerting Sogn, findes i nogen Afstand en aflang Høining, som vistnok har været en Langdysse.

I sydpaa tilstødende Sogne kan følgende nævnes. Ved Kjemsgaard i Hygum Sogn findes en stærkt ødelagt Langdysse; sløifet er en Langdysse ved Fæsted By. I Øster Lindet Sogn skal der sydvest for Kirkebyen og tæt ved Gram Aa have været en Stengrav, »Slotshøi«. Atter sydligere findes i den østlige Udkant af Lindetskov i Høirup Sogn en stærkt ødelagt Langdysse med Levninger af 3 Grave; længere inde i Skoven ligger en stor, forstyrret Stengrav. Da vi her ere ved Grænsen for Stengravenes Forekomst, skal det endnu nævnes, at der i Toftlund Sogn øst for Kirken er fremgravet en Del af en stensat Grav, og at der i Hyrup Sogn paa Vester Mark siges at have ligget en Høi, der inde-

¹ Berichte d. Museums vaterl. Alterth. Kiel 1907, 44, S. 9.

holdt store Sten, hvorefter der byggedes Bro; om disse Mindesmærker hidrøre fra Stenalderen, kan ikke afgjøres. Længere sydpaa findes der, saavidt vides, over hele Sønderjylland, indtil Sydgrænsen og helt ud til Vesterhavet ingen Stengrave, der som de her anførte nordpaa fjærne sig fra det østlige Bakkeland.

Dette Forhold er af Betydning. Fra den Linie, hvor Stengravene ophøre, der maa drages omtrent paa Høide med Haderslev, er Landet vel for den overveiende Del, vestfra og nær hen til Bunden af de østlige Fjorde, dannet af høiere eller lavere Sandstrækninger med omgivende vaade Lavninger; men ret mange og store lerbakkede Partier træde dog frem, selv helt ude ved Vesterhavet. Men ogsaa paa disse Steder, hvor Materialet til Stengrave maatte kunne findes, synes de ganske at mangle. Naar hertil føies, at Stengravene, som det er set, ogsaa nord for den angivne Linie ere faa og spredte, ligesom de ikke naa ud til Havet, da er det klart, at Vestkysten ikke kan have haft nogen Betydning for Stengravenes Folk. Ikke blot har Massen af Befolkningen, som de talrige Stengrave vise det, siddet langs Østersø-Kysterne; men det var ogsaa derfra, man trængte frem til Vestranden af Bakkelandet.

Fra det nordligste Afsnit af den indre Bebyggelse vende vi os sydpaa, hvor kun spredt liggende Mindesmærker angive en Forbindelse. Sydligst i Øster Løgum Sogn ikke langt fra Grænsen til Ris Sogn og snart vest for Oxeveien har der været en allerede i Begyndelsen af det 19. Aarh. forstyrret Stengrav, nu ganske forsvunden¹. Videre sydpaa har der ved Ris Kirke ligget en nu ligeledes sløifet Dysse; der ses dog endnu en lav Høining². Nogenlunde bevaret er derimod en Dysse sydvest for Kliplev; Dækstenen er paa sin Plads, men kun to Bæresten. I samme Sogn nævnes ved Midten

¹ Antiquariske Annaler, 1, S. 329, Nr. 34.

² Omtalt af Arnkiel, Cimbrische Heidenreligion, Hamburg 1702, 2, S. 261.

af forrige Aarhundrede¹ en Langdysse, liggende nær syd for Veien mellem Kliplev og Søgaard. Længere fremme ses sydvest for Holbøl og tæt øst for Flensborg-Aabenraa Veien en Høining paa 1 M. Dette er »Kongens Høi«, der i Danske Atlas, VII, S. 312 omtales som »indvendig med Kampesten zirlig hvælvet, men nu ovenpaa mest jævnet og pløiet«². Nordpaa i Flensborg Amt kjendes kun to jævnsides liggende Langdysser, nordlig paa Bov Mark; de ere næsten bortgravede. Alle de anførte Steder ere ved Overgangen mellem Ler- og Sandstrækningen.

Sydligere i Flensborg og i den nærmest tilstødende Del af Gottorp Amt findes en Del Stengrave. De ligge i Nord—Syd, efter en Linie, der begynder ved Oversø, nær den gamle Oxevei, hvorfra den bøier østefter og atter tilbage til Oxeveien, som den følger indtil syd for Isted. Mindesmærkerne synes ved deres Beliggenhed at slutte sig til de vestlige Rande og adskilt liggende Dele af Bakkelandet i Angel; deres nærmere Forhold til Sand- eller Lergrund lader sig dog ikke angive efter det mangelfulde geologiske Kort, som staaer til Raadighed. Begyndelsen af denne Række dannes af en mærkelig Gruppe, der ligger paa høi Flade ved Landeveien nord for Oversø, paa Munkvolstrup Bymark. Tre Langdysser ligge i Forlængelse af hinanden, een jævnsides med den nordligste af disse og sydligst to, der ligge i modsat Retning af de øvrige. Jordhøiene ere noget beskadigede, Stenkamre ses ikke, en enkelt Randsten har en Høide af 2 M.³. Under Store Soltbro Kommune, hvor Veien fra Store Solt dreier østom til Bistoft, skal der have været en Langdysse, nu sløifet. I samme Store Solt Sogn blev der i 1809 fredlyst »en aflang Gravhøi med 9—10 Gravkamre«⁴; en

¹ Kieler Berichte, 12, S. 37.

² Jvfr. I. N. Schmidt, Topographi, Aabenraa 1852, S. 199. Trap, Slesvig, 1864, har feilagtig: »nordvest for Kirkebyen«.

³ Findes nævnt 1839, se Kieler Berichte, 4, S. 17.

⁴ Antiquariske Annaler, I, S. 377.

Beskrivelse med Afbildning fra Aar 1844¹ gjør det dog klart, at dette Mindesmærke, kaldet »De graa Sten«, var en almindelig Langdysse med eet Kammer. Heraf ere nu kun nogle faa Sten bevarede. Stedet er eiendommeligt, liggende midt i en stor Mosestrækning sydvestlig i Store Solt Sogn og øst for Frørup Skov. Udenfor Rækken, vestpaa ved Kjeldbæk i Æggebæk Sogn, saaes i 1855 en Stengrav med en mægtig Overligger². Atter sydpaa, ved Havetoft, fandtes i d. 17. Aarh. een eller to Stengrave³; Pladsen kan nu ikke paavises. Flere Stengrave saaes i 1811 i samme Havetoft Sogn, ved Holming, men ere nu ryddede⁴. Velbevaret er derimod den meget omtalte »Daabssten«⁵, ved hvilken Harald Blaatand ifølge Sagnet blev døbt, liggende sydligst i Siversted Sogn, nær Helligbæk. Det er en Dysse af almindelig Form, Længderetning i Nord—Syd, 2 Sten i hver Langside, 1 for Nordenden og nu aaben mod Syd; een stor, hvælvet Dæksten paa oprindelig Plads, den anden nu manglende. Fredlyst 1858.

Følges Slesvig-Landevei videre, ind i Gottorp Amt, da træffes snart vestlig for Isted By, Michaëlis Sogn, en nu stærkt ødelagt Langdysse, der gjennemskæres af Isted-Gammellund-Veien, se S. 180. Noget længere fremme ses nord for Istedskov Kro og strax vest for Landeveien ubetydelige Rester af endnu en Langdysse. Endelig følger i Sydspidsen af Isted Skov den foran S. 199 omtalte Jættestue. Med dette smukke Mindesmærke sluttet Rækken af Stenaldersgrave ved Bakkelandets Vestrand. Indenfor i Angel er der dog endnu nogle at anføre. Ved Vasby Kro i Hyrup Sogn har der været et nu ganske sløifet Stenalders Kammer⁶. I Satrup

¹ Kieler Berichte, 9, S. 33. ² Worsaae, Slesvigs Oldtidsminder, S. 26.

³ Arnkiel, Cimbrische Heidenreligion, Hamburg 1702, 2, S. 261.

⁴ Antiquariske Annaler, I, S. 377 og Zeitschr. f. die Geschichte d. Herzogthümer, 1872, 2, S. 95.

⁵ I. I. A. Worsaae, Slesvigs Oldtidsminder, S. 23, Anm. Zeitschr. f. die Geschichte d. Herzogthümer, 1872, 2, S. 96.

⁶ Nordisk Tidsskrift for Oldkynd., 3, S. 337. Kieler Berichte, 4, S. 21.

Sogn, østlig i Rebbjerg Skov, ses endnu en stor Langdysse, kaldet »Pinnesgrav«. Den er henved 40 M. lang og er endnu delvis smukt bevaret, med over 40 Randsten og to Kamre uden Overliggere¹. Nordligere i Skoven findes Levninger af en mindre Langdysse.

Det sidste Led i denne Oversigt danne Stengravene paa Vesterhavs-Øerne. Paa Sild ligger nordlig ved Byen Venningsted den foran S. 197 omtalte Jættestue, og paa samme Høidedrag har der mellem Byen Kampen og Fyrtaarnet ligget to Langdysser². Der skal i Begyndelsen af d. 18. Aarh. have været 10 Langdysser paa Øen³. Sydpaa, ved Archsum, findes de to foran S. 175 og 198 nævnte Jættestuer. Paa Før ses endnu vest for Uttersum den foran S. 188 omtalte Dysse; en Grav af mægtige Sten blev 1864 ødelagt ved Hedehusum⁴. Paa Amrom findes der nu ingen Stengrave; men Betegnelsen »Stiandøsk«, som Pastor Mechlenburg i sin Beretning af 1848 anfører for flere Punkter, viser sikkert, at der tidligere har været Stendysser ogsaa paa denne Ø.

Den enlige Beliggenhed paa disse Øer af store stenbyggede Grave har jo noget meget paafaldende, navnlig da Sønderjyllands Vestkyst ingen Stengrave har at opvise⁵. Øernes Befolkning maa dog sikkert have haft ikke for fjærne Forbindelser med andre beboede Omraader. Med de store Forandringer, som Vesteregnene have undergaaet, er det altid muligt, at Sild i Stenalderen ikke var en Ø; men derved bliver Pladsen ikke mindre afsides, uden paaviselig Forbindelse, som den er, med Østsiden af Landet. Der maa da

¹ Nævnt i Kieler Berichte, 4, S. 17.

² Handelsmann, Ausgrabungen, Kiel 1873, S. 21.

³ Falck, Archiv, Kiel 1845, S. 55.

⁴ Christian Jensen, Vom Dünenstrand und Wattenmeer, Schleswig, S. 86.

⁵ En ofte gjentagen Beretning om en mægtig Stengrav mellem Olde-rup og Ørsted, Husum Amt, er vistnok ganske upaalidelig; se Worsaae, Slesvigs Oldtidsminder, S. 22, Anm. og Kieler Berichte, 9, S. 5.

lægges Mærke til, at der ogsaa langs Jyllands Vestkyst paa flere Punkter findes eller tidligere fandtes Stenalders Mindesmærker, ved Varde, i Bølling og i Skodborg Herred. Derefter følge adskillige Stengrave i Thy, østover i Vendsyssel og videre om Kattegat. Det synes, som Stengravene paa Sild og vedliggende Øer danne det yderste Led i en Kjæde rundt langs Havkysten. Naar denne Række tæller saa faa Punkter langs Vesterhavet, kunde dette ligge i, at meget Land med Stengrave er gaaet tabt i Havet.

De mange enkelte Forhold, som ere fremstillede i de foranstaaende Afsnit, kunne formentlig samles til følgende Hovedresultater med Hensyn til Bebyggelsen og Forbindelserne i Stengravenes Tid. Det var især langs Østkysten, at Befolkningen bredte sig; der findes ikke nogen Strækning i de danske Lande, hvor Kystbosættelsen har været fyldigere. Man gik herfra ind i Landet, udenom de store Skove paa Østsiden, og i det nordlige Slesvig ogsaa spredt vestover uden dog at naa ud til Havet. Men Bosættelsen i det Indre maa have været langt sparsommere end ved Kysten, idet kun 60 Stengrave, deraf 28 Langdysser, staa mod 230. Endelig har der paa enkelte Vesterhavsoer været en Bosættelse, fremkommen ved Forbindelser ad Havveien. Ved Østkysten var der den nærmeste Tilknytning til Befolkningen paa de lige overfor liggende Øer; Fyens-Havet var et fælles, forenende Vand. I det Indre var der nordpaa ingen Afbrydelse, idet Stengravene gaa indtil Kongeaaen og begynde strax hinsides, et Forhold, som vil blive nærmere behandlet under Bronzealderen. Sydpaa afbrydes derimod den sammenhængende Række af Stengrave ved Dänischwolds Østkyst, og tværs over det sydlige Slesvig findes ingen Stenalders Mindesmærker. Det sydligste er Jættestuen i Isted Skov, og selve denne Gravform, den udpræget nordiske Jættestue, der er ret almindelig i Sønderjylland, findes ikke sydligere paa Halvøen¹.

¹ Om Stengravene i Holsten se L. Zink, Nordisk Arkæologi, III, 1901.

Intetsomhelst tyder paa, hverken at Stengravenes Folk ere sydfra gjennem det Indre indkomne i Sønderjylland, eller at Grundlaget og Midtpunktet for deres Kultur skulde ligge mod Syd; det er næppe nok, at der i det Indre kan paavises noget Mindesmærke, der tyder paa Forbindelser i denne Retning¹. Alt peger derimod nordpaa og staaer i Sammenhæng med den nordiske og danske Stenalder.

Kulturstilling og Befolkning.

Naar der archæologisk tales om Kultur, forstaaes ved dette Ord den hele Sum af Erfaringer og Færdigheder, Livets Maade og Midler, Tanker og Forestillinger, som dette Alt kan oplyses af Fund og Mindesmærker fra Oldtiden. Længst tilbage, i Ben-Harpunens Tid, var Kulturen i Sønderjylland og i de øvrige gammeldanske Lande udgaaet fra det vestlige Europa, som dette foran er blevet sagt, S. 172, idet de ældste Redskaber fra vore Egne, der sent befriedes for Isdækket, have deres Forudsætninger i den endnu ældre Kultur i de bestandig isfrie Vesterlande. Samme Udgangspunkt havde Kulturen hos os i det paafølgende Tidsafsnit, Skaldyngernes Tid, hvis blot tilhuggede Øxer gjenfindes i Vesteuropa, se S. 178. Atter saaledes i det næste Afsnit, som kan tydelig paavises, den spidsnakkede Øxes Tid; Kjendingsformen, den eiendommelig dannede, slebne Øxe er sjælden i Danmark, men almindelig i Vesteuropa, hvor den paaviselig er fremgaaet af de ældre Former, se S. 179. Herefter følger de ældste Stengraves, Dyssernes Tid, i hvilken den tyndnakkede Øxe kom i Brug; for denne Øxeform findes Forløbere i Vesteuropa, og selve Dysserne have der en vid Udbredelse, saaledes at den nordiske Kultur ogsaa i dette Tidsafsnit maa henføres til den vesteuropæiske Kreds. Først derefter, med

¹ Et Stenalderes Gravfund foreligger fra et Punkt umiddelbart ved Eideren, under Hohenfelde i Sehested Sogn; men nærmere om Graven vides ikke, i hvert Fald var den ikke bygget af store Sten. Se herom Kieler Berichte, 33, S. 9.

de yngre Stengrave og de for dem eiendommelige tyknakkede Øxer, indtræder der en mere selvstændig Udvikling i Danmark¹.

Om Udgangspunktet for vor Kultur, fra Vesten, gennem de tre første Tidsafsnit, er der almindelig Enighed; men om Dyssernes Oprindelse er der i Udlandet fremkommet en afvigende Mening; de skulle først og uafhængig være formede i Danmark og derefter være udbredte til Vesteuropa og videre sydpaa. Dette Punkt er af saa stor Betydning, at i Virkeligheden hele Forstaaelsen af Danmarks Kulturstilling i den fjærnere Oldtid afhænger deraf. Hvis Dysserne i vort Land ere de ældste og danne Indledningen til hele det Stengravenes Afsnit, der har efterladt sig Minder ud over Europa, da maa tillige hele den nordiske Stenalders Kultur og atter det efterfølgende Afsnit rykkes langt tilbage i Tiden; man bereder saaledes et Grundlag for vidtrækkende Slutninger om, at Kulturen i den europæiske yngre Stenalder har sin Oprindelse fra Norden og tillige om, at Folkeslagene ere udgaaede herfra.

Paastanden om, at de ældste Dysser formedes i Danmark, er af gammel Datum, først fremsat af den udmærkede Alex. Bertrand², men paa et Tidspunkt, i 1861, da man i Frankrig først nylig havde erfaret om Stenalderens Mindesmærker i Danmark, som Worsaae ikke langt forud havde bestemt som Grave. Det var dengang ikke saa vanskeligt at komme til at se galt paa et archæologisk Forhold; Bertrand fremsatte, at Dysserne havde deres Oprindelse i Norden; »det var nordiske Folk, som bragte Frankrig den første Spire til Civilisation«. Men der er det bedrøvelige ved en feilagtig videnskabelig Paastand, at den næsten ikke er til at udrydde. Bertrands Opfattelse er bleven gjenoplivet i mangfoldige Skrifter og har efterhaanden indtil nu givet Væxt til mange

¹ Om de nævnte Hovedformer, se »Vor Oldtid« og »Ordning«.

² *Archéologie celtique et gauloise*, Paris 1876, S. 113 og 128.

andre feilagtige Tanker, som paa det nøieste berøre de danske Egne. Der er taget til Gjenmæle fra nordisk Side, først af Worsaae, derefter af Oscar Montelius og af mig, men stedse lempelig, idet det maatte ventes, at disse Forestillinger vilde synke sammen af sig selv, som det er sket med meget andet lignende. Tværtimod ere de skudte høit op og have bredt sig. Mærkeligt dog, at to Opfattelser gennem lange Tider kunne staa saa skarpt overfor hinanden, den ene gaaende ud paa, at Dyssebygningen er yngst i Norden og indført fra Vesteuropa, den anden hævde lige det modsatte. De Mindesmærker og Fund, om hvilke det dreier sig, ere tilstede i stor Mængde og have længe været tilgængelige for alle øg Gjenstand for mange Undersøgelser. Sagen som Helhed skulde antages at være lige vel bekjendt for alle Parter. Hvad kan da opretholde denne Meningsforskjel? Mon ikke det, at Spørgsmaalet om Stengravene er blevet sammenfiltret med meget andet, og da afgjort efter udenfor liggende Forestillinger. I hvert Fald maa det kunne bidrage til at klare Sagen, at det stilles ligeoverfor hinanden, hvad det egentlig er, som hver af Parterne paaberaaber sig til Støtte for sin Opfattelse.

Paastanden om Stengravenes Oprindelse fra Norden er nu gaaet over paa tyske Hænder¹. Senest findes Hovedpunkterne fremstillede i et Skrift af 1912², til hvilket vi her kunne holde os, tillige dog under Hensyntagen til andre nyere Skrifter. Det gjælder kun om at faa selve Kjærnen i Sagen frem, det virkelig til Grund liggende og Beviserne. Alt hvad der i de mange Arbeider nærmest kun tjener til at aabenbare Forfatterens Erudition og hans Færdighed i at indpasse nærmere eller fjærnere liggende Forhold under den givne Opfattelse, skal blive forbigaaet.

¹ Mere tilbageholdende hævdes dog endnu Bertrands Opfattelse ogsaa i Frankrig, se Salomon Reinach i *L'Anthropologie*, Paris 1893, S. 558.

² Gustav Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte*, Würzburg 1912 (Manus-Bibliothek Nr. 9).

Den Tanke, at Dyssebygningen skulde være indført til Norden, siges at være uholdbar af »talrige Grunde«¹. Ganske uforstaaeligt skal det være, at alene Dysserne have udbredt sig rundt langs Atlanterhavets Kyster fra Middelhavet indtil Norden. Der maatte være fulgt meget andet med, Vaaben, Smykker o. s. v.; men det er der ikke. Denne Indvending maa dog kaldes uberettiget, idet der netop er fulgt meget med. Dyssebygningen er kun en Del af den Kulturbevægelse, som iøvrigt bragte Slibningen af Flinten, den spidsnakkede Øxe, Ornamenteringen af Lerkar, Kvægavl og Agerbrug, altsaa Hovedleddene i den yngre Stenalders Kultur. At give nærmere Paavisninger for disse Tider har været vanskeligt, fordi de ældste Dyssers Tid er saa lidet kjendt baade i Norden og i Vesten, og Gravudstyret saa knapt; nye Forhold vedrørende Ornamentiken skulle nu blive fremdragne nedenfor. At det Kobber eller den Bronze, Turkiser o. a., der sjælden træffes i de franske dolmens, skulde være naaet til Danmark, kan hverken fordres eller ventes.

Naar saadanne Sager, der høre hjemme i en yngre Kultur, undertiden træffes i Frankrigs og hyppigere i Spaniens Stengrave, medens disse i Norden udelukkende tilhøre Stenalderen, vil man slutte, at Dyssebygningen er ældst i Norden. Gang paa Gang er der svaret herpaa, at det anførte Forhold kun viser, at Metal og andre Sager, der betegne Kulturfremskridt i Syden, selvfølgelig maa komme tidligere til Frankrig — og saaledes vise sig i Stengravene — end til Norden, eller slet ikke naa herhen. Dette Forhold viser tværtimod, at Norden laa yderst i Omkredsen af den fremadskridende Kultur, hvad der taler for, at ogsaa Dysserne staa yderst og ere yngst².

Det store Antal, hvori Stengravene optræde i Norden, og

¹ Anf. St. S. 7.

² Om de herhen hørende Forhold se »Verdenskulturen«, 2. Bind: De forhistoriske Tider i Europa.

Stenalderens hele Rigdom og høie Stilling skal vise, at denne Kultur havde sit egentlige Sæde her, hvoraft det atter skal følge, at den er udbredt herfra og her var ældst. Ligeledes skal det, at der i Danmark er en sammenhængende Række af Gravformer, der viser en uafbrudt Udvikling, godtgjøre, at Dyssebygningen her havde sit egentlige og da ogsaa sit første Hjem. Det er herimod bestandig gjort gjældende, at den høie Stenalder i Danmark kan og maa forstaaes ud fra de naturlige Forhold: Tilstedeværelsen af god og rigelig Flint, Forekomsten af Rav, Landets Beliggenhed og Form, med udstrakte, indskaarne Kyster, den frugtbare Jord, det gunstige Klima. Lignende gode Naturbetingelser have i Oldtiden afgivet Grundlag for andre høie Kulturer. Rækken af de paa hinanden følgende Gravformer viser kun, at Stenalderen havde en lang Varighed. Endelig er Hovedmængden af Stengravene ikke fra de ældste Tider, da Dysserne først byggedes, og da Bevægelsen skulde være udgaaet fra Norden til Vesteuropa, men fra senere Tidsafsnit, de tyknakkede Øxers Tid, da Stenalderen allerede var afsluttet i Vesten; dette vides deraf, at den ældste, spidsnakkede Øxe saa omtrent er den sidste og yngste Form i Frankrig.

Tidligere har den Forfatter, til hvem vi her væsentlig holde os, men ogsaa mange andre¹, søgt paa anden Maade at komme udenom Sagen ved at hævde, at Stengravene ere fremkomne uafhængig af hverandre i Danmark og i Frankrig. Disse Grave skulde være fremgaaede ganske naturlig af almene Forestillinger om at sørge godt for den Døde. Men skjøndt dette kan have sin Rigtighed i al Almindelighed, vil man ikke kunne anvende det paa de her omhandlede Forhold. Man kan gjentage det nok saa mange Gange, men dog ikke skaffe det Tiltro, at Dysserne i Norden og i Vesteuropa, med den store indbyrdes Lighed, der er, med de Mellemlid, som findes i det nordvestlige Tydskland og

¹ Kossinna, i Zeitschrift f. Ethnologie, 1902, S. 181.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1913.

Holland, og under den nære Forbindelse, der er i den øvrige Datidens Kultur, ikke skulde danne eet Sammenhæng. Nedenfor skal det vises, at der var en fælles Ornamentik i Spanien og i Danmark; men to Faktorer som Dyssebygning og Kunststil kunde ikke rent tilfældig fremkomme samtidig paa vidt adskilte Steder, uden at der var en indbyrdes Forbindelse. Utroligt, at Paastanden om den uafhængige Fremkomst i Norden og i Syden saalænge har kunnet opretholdes.

Overførelsen af Dyssebygningen gennem Kystlandene fra Middelhavet til Norden skal have krævet en saa umaaelig Tid, at de nordiske Dysser, om de havde deres Oprindelse ad denne Vei, vilde blive altfor unge og ikke faa deres rette chronologiske Plads, som den nu er fastslaaet. Ja! her ere vi ved et Hovedpunkt, og dette er med al Tydelighed formuleret i følgende Sætning: »I Vest- og Nordeuropa vise Stengravene sig i langt tidligere Tider end ved Middelhavet og i Orienten«¹. Sikkert nok, dersom dette var rigtigt, vilde Sagen være afgjort; denne ene Grund vilde overflødiggjøre alle andre: hvis Dysserne ere ældst i Norden, saa maa de ogsaa have haft deres Oprindelse der. Men dette er en Paastand, som ikke er bevist og ikke kan bevises. Der gives ikke en mere uholdbar Sætning.

Det eneste Middel, der haves til med Sikkerhed at fastsætte Tiden for archæologiske Forhold i Nordens fjærne Oldtid, gives af de sydfra indførte Sager, hvis Tid kan angives i Syden, og som paa en Maade føre Tiden med sig til de nordiske Omgivelser. Andre, dog mere usikre Angivelser hentes fra Overførelsen gennem Mellemlid af Enkeltheder, Ornamenter, Former og Teknik. Nu er det ældste, der fra Syden er tilført Norden, Kobber og Bronze. Det ældste, som overhovedet vilde kunne sikkert tidsættes i Norden, er altsaa Bronzealderens Begyndelse; men det maa jo rigtignok

¹ Kossinna, Mannus-Bibliothek Nr. 9, S. 7.

siges at staa daarligt til med Tidsættelsen af den ældste Metaltid i Syden og endnu daarligere i Norden, idet Afstanden er lang og Mellemleddene mange. Men lad saa være; der er dog noget at gaa ud fra. Man maa jo se at hjælpe sig saa godt, det lader sig gjøre, til en vis Tidsbestemmelse. Men forud ligger hele den nordiske Stenalder. Hvor er det muligt at antage, at man fra det høist usikre Tidspunkt for den nordiske Bronzealders Begyndelse kan regne tilbage gennem alle Stenalderens Afsnit og saa udfinde Tiden for de ældste Dysser med en saadan Sikkerhed, at man kan sige, at de ere ældre end de tilsvarende Mindesmærker omkring Middelhavet? Her tiltroer Videnskabsmanden sig for meget. Dette Hovedbevis bæres snarere af Phantasi end af Tanke.

Og Phantasien har laante Vinger. Sagen er, at Forfægtterne af Dyssens Oprindelse i Norden fandt en Hjælper indenfor den nordiske Archæologis Kreds i den høitfortjente Forsker Oscar Montelius. Gennem vidtløftige Slutninger, fra hvilke jeg gjentagende har taget Afstand¹, førtes han til yderliggaaende Udtalelser om Kobberets og Bronzens tidlige Fremtræden i Norden². Men saaledes som dette er blevet benyttet, til Udregning af, at Dyssen er ældst i Norden, kan det ikke have været ment, idet Montelius derved vilde komme i den stærkeste Modstrid med sig selv: sit Liv igjennem har han hævdet, at Stengravene i Norden ere oprindelig afledte fra Syden og derfor yngst³. Situationen er klar nok. Er Dyssebygningen udgaaet fra Syden, da er den yngst i Norden og sen; men i saa Fald er Chronologien urigtig, saaledes som den benyttes af Kossinna. Ere derimod Dysserne ældst i Norden, saa er Chronologien i Orden; men Montelius' Antagelse af Oprindelsen i Orienten er da urigtig. Naar den ene Part nu, som vi have set, holder paa Chronologien og

¹ Sidst i: De forhistoriske Tider i Europa (i »Verdenskulturen« II).

² I Chronologie der ältesten Bronzezeit, Braunschweig 1900.

³ Orienten och Europa, i Antiqvarisk tidskrift för Sverige, 13.

lader Oprindelsen fare, saa maa vel den anden Part have Lov til at holde paa Oprindelsen og se bort fra den opstillede Chronologi. Dette bliver vel ogsaa nok det fornuftigste.

Vi ere hermed færdige med de »talrige Grunde«. Der fremføres i Virkeligheden ikke andet og mere til Støtte for den Opfattelse, at Dyssebygningen er først fremkommen i Norden¹.

I Modsætning hertil skal det nu fremsættes, hvad der taler for, at den er sidst indført til Norden, men alene Hovedpunkterne, ligesom det er sket for den anden Parts Vedkommende.

De ældste Dysser kjendes fra de danske Egne kun i fuldt udviklet og fæstnet Form, som de foran ere omtalte, S. 181. Forløbere eller forberedende Forsøg kunne ikke paavises. Om de oprindelig vare fremkomne i Norden, vilde dette være uforstaaeligt; en Gravform som Dyssen maa have sine Forudsætninger. Følges Stengravene over deres hele Omraade indtil de østlige Middelhavslande, da findes her i de gamle Kulturlande baade kunstformede Gravbygninger og Klippegrave, fra hvilke Dyssebygningen oprindelig kan være udgaaet.

Fundene angive med al Bestemthed det indbyrdes Tidsforhold mellem Stengravene. Den spidsnakkede Øxe er ældre i Frankrig end i Danmark; den er fremkommen og dannet i Vesteuropa, og den forekommer i de franske Stengrave, men aldrig i de danske; her træffes kun yngre Former. Hver af disse Sætninger findes anført af Modstanderen og godkjendt²; han maa da ogsaa godkjende Slutningen: at Stengravene ere yngre i Danmark. Naar han tier om disse Grundforhold, tilkjendegives derved, at hans Hypothese ikke forklarer Kjendsgjerningerne og saaledes er gal. Fra dette Punkt kan man ikke paa rimelig Maade slippe bort.

Hele det Stenalders Forløb, hvorom det dreier sig, er

¹ Se G. Kossinna anf. St. ² Kossinna, i Mannus I, S. 230.

yngre i Danmark end i Frankrig. Den almindelige franske Form, den spidsnakkede Øxe, er yderlig sjælden i Danmark; først de derefter følgende Former, den tyndnakkede Øxe og den tyknakkede, som aldrig findes i Frankrig, ere almindelige. Bronzealderen var da allerede indtraadt i Frankrig.

Fra Oldtidens Slutning tilbage til Bronzealderens Begyndelse stod Norden afhængig og modtagende overfor Sydens Kultur. Den samme Stilling indtog Norden overfor Vesteuropa fra den første Bebyggelse indtil den spidsnakkede Øxes Tid. Meget stærke Grunde maatte der gives, for at det skulde kunne antages, at Forholdet i det mellemliggende Spand af Tid, den yngre Stenalder, skulde have været ganske omvendt, saaledes at Norden kunde afgive baade Kultur og Befolkning til det øvrige Europa.

Der er Enighed om, at Nordens Kultur i de tre første Afsnit: Benharpunernes, Affaldsdyngernes og den spidsnakkede Øxes Tid, var afledt fra Vesteuropa¹; hvad skulde da kunne have bevirket det Omslag, som gjorde, at Dyssebygningen i det 4. Afsnit kunde fra Norden indføres til Vesteuropa og videre indtil Middelhavet? Ere alle Hovedtrækkene i de tre første Afsnits Kultur modtagne fra Vesten, saa maa ogsaa Hovedelementet i det 4. Afsnit, Dysserne, være indført fra samme Kænde.

Dyssetiden i Danmark med dens snævert begrænsede Kultur rummer ikke Stof til vidtstrakte Meddelelser ud over Europa. Dysserne findes spredte og sjældne, som det foran er set for Sønderjyllands Vedkommende, over et lille Land, der kun var pletvis beboet; selv om hertil føies det nordvestlige Tydskland, forandrer dette ikke Sagen. Fundene fra de ældre Dysser ere særdeles sjældne; der kjendes fra de danske Egne kun c. 30.

Skal Dyssebygningen og den dermed sammenhørende Kultur være oprindelig fremmed for Vesteuropa og tilført fra

¹ Kossinna, i Mannus I, navnlig S. 50 og 230.

Danmark, hvad var der saa forud af yngre Stenalder i de Egne, som havde været beboede fra Istiden af? Ogsaa Flintens Slibning maatte da være begyndt i Danmark og — Agerbrugen. Den kjendtes i Danmark allerede i de ældste Dyssers Tid: Hvedekorn findes aftrykkede i Lerkarrene. Vil man antage, at Hvededyrkningen oprindelig er fremkommen i Danmark og tilført Frankrig sammen med Dyssebygningen?

Hele Forholdet mellem Norden og Syden angives paa det bestemteste deraf, at Forarbejdningen af Vaaben og Redskaber af Sten intetsteds i Europa er naaet saa høit som i Danmark og intetsteds har været saa ringe som i Grækenland. Men paa den anden Side begyndte Metaltiden intetsteds saa tidlig som i Grækenland og intetsteds i de mellem-liggende Lande saa sent som i Danmark. Paa samme Maade ere Stengravene intetsteds paa den hele Linie rundt om Atlanterhavets Kystlande saa talrige, fremtrædende og sildige som i Danmark og intetsteds saa ringe som østlig i Middelhavet, hvor der til Gjengjæld tidligst reiste sig en kunst-præget Gravarchitektur.

For de yngre Afsnits Vedkommende kunne endelig Forholdene vendes og dreies saaledes, at man kan komme til at se galt paa dem; men vil man følge med længst tilbage og da se paa Alt, hvad der foreligger mellem Syden og Norden, da bliver den indbyrdes Stilling uimodsigelig klar. De høist eiendommelig formede Øxer og Meisler af Flint fra Danmarks ældste Stenalder, som foran ere omtalte, navnlig af Formen Fig. 3, forekomme i det sydlige England og Frankrig, i Italien og Ægypten. At der her er et Fællesskab strækkende sig fra Danmark over Vesteuropa til Middelhavet, derom ere italienske og nordiske Forskere fuldstændig enige; til Forvexling ens ere disse Stenredskaber i Italien og Danmark¹. Men denne særegne Formning og Tilhugning

¹ Colini i *Bullettino di paletnologia italiana* 1906, 32, S. 267: »Blot tilhuggede Redskaber som de italienske findes ogsaa i Ægypten; de give

af Flinten ligger i Ægypten saa langt tilbage i Tiden, at det vilde bringe den tilsvarende Stenalders Kultur i Danmark tilbage til en ganske urimelig Ælde, om Oprindelsen skulde have været her, ligesom det fra ingen Side set vilde have nogen Sandsynlighed, at det første Udgangspunkt for den fremadskridende Stenalders Kultur i Vesteuropa og østligst ved Middelhavet skulde have været i vort Land. Fordi den senere Stenalders Redskaber og de stenbyggede Grave findes talrigst og smukkest i Danmark, vil man henlægge Udgangspunktet for Kulturen til Norden; men ogsaa den ældre Stenalders Øxer og Meisler fra Affaldsdyngernes Tid ere større, smukkere og talrigere hos os end i noget andet Land. Til dem skal man holde sig, naar man staaer tvivlraadig overfor Spørgsmaalet om Forholdet mellem Syden og Norden gennem Stenalderen. Thi ingen vil dog falde paa, at de første Kulturfremskridt efter Istiden skulde være gjorte i Danmark for herfra at udbredes indtil Ægypten.

Vi have ladet begge Parter komme til Orde. Begge søges deres Beviser ad Hypothesens Vei; anden Bevismaade gives ikke. De sammenstille Forholdene og fremsætte deres Forklaringsforsøg. Det kommer da an paa, om Hypothesen virkelig forklarer samtlige Forhold. Begge Parter paastaa, at dette er Tilfældet. Der er da intet andet at gøre end at lade Sagen henstaa til Prøvelse. Men saa faa ere istand til at foretage en Prøvelse; der maa da ventes. Allerede er der forløbet 50 Aar — hvorefter vil det endnu vare? Men almedens er der al Anledning for de agerende Parter til at bruge nogenlunde besindige Ord, hvad der ikke altid er sket for deres Vedkommende, der forfægte Dyssernes Prioritet i Norden. Overfor dette skal den anden Part, hvis Sag

Bevis for, at der allerede fra Slutningen af den palæolithiske eller fra Begyndelsen af den neolithiske Tid bredte sig Kulturindflydelser fra Middelhavsfolkene dels ud over Italien, dels over den iberiske Halvø og Frankrig indtil det fjærne Skandinavien og de britiske Øer. Jvfr. anf. St. Pl. 18—22.

her føres, indskrænke sig til at udtale, at Modstanderne formentlig ere hildede i en forunderlig, af forskellige Aarsager fremkaldt Illusion, som vil briste, naar den har staaet sin Tid ud.

Men, vil man mulig sige, der ligger ikke megen Vægt paa den Sag, om Dyssebygningen er ældst eller yngst i Norden. Tværtimod er dette af afgjørende Betydning. Dyssebygningens Oprindelse i Norden er nemlig Hovedhjørnen i den mærkelige Lære, som vi nu skulle betragte, om Kulturens og Folkeslagenes Vandring fra Danmark ud over Europa. Er Dyssebygningen og den dermed samhørende Kultur yderst og yngst i Norden, saa er den hele Lære dermed kuldkastet; nærmest af Hensyn til dette Punkt er det, at Dyssernes Stilling — først eller sidst i Rækken, — her er blevet saa stærkt fremdraget. Det er dog kun den archæologiske Side af det anførte Spørgsmaal, som her skal undersøges, ikke den sproglige og anthropologiske. Hvad der hidtil foreligger, maa tilstrækkelig advare mod i denne Sag at gaa ind paa fremmede Fagomraader, hvor sikre Resultater endnu ikke foreligge.

Man søger at bestemme Oldtidsfolkene efter deres Kultur. Archæologen kjender jo ikke andet end Mindesmærkerne og de fremdragne Fund med de dem ledsagende Forhold; deraf paavises og bestemmes Folkene i deres Oprindelse og Udbredelse. Man har ment herved at kunne gaa ud fra, at der er et ubrødeligt Sammenhæng mellem Folket og dets Efterladenskaber, hvilket er blevet udtrykt i Sætningen: »samme Kultur, samme Folk«, »Kulturomraader ere Folkestammer«¹. Der behøves dog ingen vidtløftig Paavisning, for at det kan ses, at denne Sætning, som den lyder, er grundfalsk. Tænk paa den romaniserede Befolkning i Gallien og i Sydengland; her skulde Sætningen lyde: samme Kultur, samme Herredømme. Tænk paa den keltiske Kulturs Udbredelse

¹ Gustav Kossinna i Mannus Bibliothek Nr. 6, S. 17.

over Europa i de sidste Aarhundreder f. Chr.; her maa Sætningen formes: samme Kultur, samme Industri- og Stil-Område. Eller den romerske Periode i Norden; her gjælder det: Kulturområde er Handelsområde. Det vil vistnok hertil siges, at der i de nævnte Tilfælde kun er Tale om en større eller mindre Sum af Kulturelementer, der ere overførte til fremmede Folk, men at Sætningen: »Kulturområder ere Folkestammer«, har sin fulde Gyldighed, naar der tales om den hele Kultur fra Bund til Top. Dette kan saa temmelig indrømmes; men saaledes forstaaet er Sætningen ikke bleven anvendt og kan overhovedet ikke finde Anvendelse i den forhistoriske Archæologi; thi her har man aldrig den fuldstændige Kultur til Behandling, men kun Brudstykker og enkelte Elementer, des færre jo længere vi gaa tilbage i Tiden. For at overhovedet en Sætning af denne Art skulde finde Anvendelse i den forhistoriske Archæologi, maatte den lyde: fra en Del Kulturelementer kan der sluttes til samme Folk — enkelte fælles Kulturelementer, samme Folkestamme. Det behøver ikke at udtales, at denne Sætning er uholdbar; man tænke f. Ex. paa den klassiske Verdens Kulturmeddelelser til China eller paa den ægyptiske Oldtids til det indre Afrika. Men paa Fællesskab af tilsvarende Art, især i Lerkarformer og Ornamenter, er der bygget en vidtløftig Lære om Hærtog og Udvandringer i Stenalderen fra Danmark ud over Landene. Ingen vil underkende Lerkarrenes Betydning for Paavisningen af Forbindelserne mellem Oldtidens Folk; men Sætningen: samme Lerkar, samme Folk, har selvfølgelig ingen Gyldighed; man tænke paa Forekomsten af sorte, mæanderprydende Lerkar ligefra Italien indtil Jylland. Sætningen: »Kulturområder ere Folkestammer«, hvilken i den forhistoriske Archæologi efter Sagens Natur kun kan anvendes i Formen: enkelte Kulturelementer, samme Folk, har ikke almindelig Gyldighed.

Og dog kan og skal den forhistoriske Archæologi ikke undlade at overveie, om der ikke i dette eller hint Tilfælde

skulde kunne sluttes fra Kultur til Folk. Der gives jo ingen anden Vei til at erfare noget om de ellers ukjendte Befolkninger, hvad man dog meget gjerne vilde. Ogsaa vides det, at der i visse Tilfælde kan sluttes og med Sikkerhed er sluttet saaledes. Sædvanlig vil der med desto større Held kunne sluttes, jo flere og i sig selv fyldige Kulturelementer, der foreligge til Behandling; derfor saare vanskelig i den tidlige Stenalder, men med god Udsigt ned igjennem Oldtiden. Fra det rige og eiendommelige Kulturstof i den nordiske Vikingetid sluttes der saaledes med Sikkerhed til Nationalitet. Men det er dog mere Arten end Antallet af Elementer, hvorpaa det kommer an: den slaviske Nationalitet kunde bestemmes efter en eneste Form af Smykker¹. Hvormeget eller hvorlidt der behøves, derfor kan der ikke gives Regler; det beroer paa det enkelte Tilfældes Art og Forhold. Det er den erfarne Videnskabsmands Greb og kritiske Sands, hvorafter Dommen afhænger, og han vil vide at holde sig tilbage eller tage behørigt Forbehold, hvor Sagen staaer tvivlsomt.

For Sønderjyllands Vedkommende og i det hele for de danske Egne stiller Sagen sig til en Begyndelse ikke tvivlsomt. Alt hvad der kjendes af Enkeltheder fra Landets første Bebyggelse, fører tilbage til Vesteuropa; derfra — og da fra Europas Urbefolkning i de altid isfri Egne maa den ældste Befolkning være udgaaet. Med Vesteuropa maa dernæst Befolkningsforbindelserne være vedligeholdte i de følgende Tider indtil den spidsnakkede Øxes Tid; thi alle foreliggende Kulturelementer føre sammesteds hen. Om der i disse Tidsrum er udefra foregaaet en Tilvæxt af Befolkningen, enten i Affalddyngernes eller i den spidsnakkede Øxes Tid, og hvorledes den er foregaaet, enten ved større Skarer eller ved en langsom Fremrykning familievis, derom vil der kun kunne fremsættes Formodninger, og disse interessere

¹ Sophus Müller, i Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, Breslau 1877.

os ikke. Men heller ikke ligger der større Vægt herpaa, da de nyindkomne Folk i hvert Fald maa have været Efterkommere af Urbefolkningen i Vesteuropa. Om de her anførte Forhold maa der kunne blive fuld Enighed. Først til Dyssetiden og de nærmest følgende Tidsrum er det, at den Lære er knyttet, imod hvilken vi her vende os, at Danmark eller det sydlige Skandinavien var Urhjemmet, hvorfra Europas stamme- og sprogbeslægtede ariske Folk udgik og da ogsaa Germanerne.

Det er betegnende, hvorledes denne Tanke er fremkommen — ikke fremspiret af det foreliggende Oldsagstof som en nødvendig Forklaring af de archæologiske Forhold, men hentet fra et andet Videnskabsfag, idet Forholdene, saa godt det lod sig gjøre, indpassedes i den laante Ramme. Sprogforskningen havde længe hævdet, at Europas og Forasiens Folk oprindelig maatte være udgaaede fra et snævrere begrænset Land, hvor der taltes et fælles Sprog, og man var kommen til, at Udvandringerne maatte være foregaaede til en Tid, da Agerdyrkning og Kvægavl var kjendt, i den yngre Stenalder. Det formodede Urhjem var søgt overalt, uden at man havde vundet et tilfredsstillende Resultat; den østerrikske Anthropolog Dr. Karl Penka paatog sig da at prøve med Skandinavien¹. Den Mand, som for Tiden fører denne Ide videre, betegner, med den ham eiendommelige Aabenhed, Dr. Penkas Arbeide som »ungeheuerlicher Diletantismus«². Og dog maa det siges, at dette vistnok er den mest tiltalende Bog, der er skreven om Emnet, idet nemlig Sagen, hvad det archæologiske angaaer, behandles saa nogenlunde i sin Almindelighed, saaledes at Feilene ikke træde stærkt frem.

Videre udarbeidet blev Dr. Penkas Tanke om det skandinaviske Urhjem snart efter af hans Landsmand Dr. Mat-

¹ Die Herkunft der Arier, Wien 1886.

² Gustaf Kossinna, i Zeitschrift für Ethnologie, 1902, S. 161.

thaeus Much¹. Med megen Dygtighed vidste denne kundskabsrige og erfarne Forfatter at føie Alt ind under den givne Ramme. Folkeskæarerne strømme i Stenalderen ud fra det lille Danmark, rundt langs Atlanterhavets Kyster indtil Middelhavet og over det Indre af vor Verdensdel indtil Sortehavet. Naar disse søfarende Vikinger indføre Dyssebygningen i Spanien, men derefter ganske forsvinde, da er det, fordi de dog vare i ringe Antal i Forhold til Landets Børn; ere ikke ogsaa Østgoter, Longobarder og Vandaler forsvundne? Naar Dyssebygningen ophører ned igjennem Tydskland, da er det, fordi Stenmaterialet mangler i Sydtydskland og Østerrig-Ungarn; men Skikken var skjult tilstede og viser sig atter, naar Erobrerne naa til Krim. Sagen behandles meget alsidig: have ikke Nordboerne ned igjennem Tiderne udsendt talrige saadanne Tog? Hvor er der i Stenalderen en tilsvarende høi Kultur, hvor et lykkeligere formet Land og et bedre Klima? Hvor skulde det Rytterfolk, som de have været, disse Erobrere, snarere være fremkommet? Hesten er bleven tæmmet paa Nordtydsklands Sletter. Alt føier sig godt sammen for den meget udførlige Behandling. Dog vil man ikke have vanskeligt ved Punkt for Punkt at opdage, at Forholdene vel forklares, men ikke fyldestgørende, at der kan gives andre, bedre Forklaringer, og at det Hele er et Sammenhæng af daarlige Hypotheser.

Den Mand, som derefter optog Tanken, Professor ved Universitetet i Berlin, Dr. Gustaf Kossinna, kritiserer bravt sin Forgjænger og beskylder ham for at have taget hans Ideer og at have svingefuldt skjult, hvorfra han har dem². Det tidligere udføres videre³: i Stenalderen ere Arierne dragne ud fra det sydlige Skandinavien og ere naaede til Sortehavet; der har været tre store Tog, hvis Veie og Endemaal nøie angives. Erobrerne have overalt underkuet den oprindelige

¹ Die Heimat der Indogermanen, Berlin 1902.

² Zeitschrift für Ethnologie, 1902, S. 163.

³ Anf. St., især S. 176 Mannus I, S. 230, II, S. 59.

Befolkning og paatvunget den deres Sprog. Derefter ere Germanerne i den ældste Bronzealder rykkede frem fra Danmark og have befolket Nordtydskland. Alt paavises med stor Kyndighed ved Hjælp af Oldsagfundene, og Forfatteren mener at føre fuldgyldigt Bevis ved Anvendelsen af en egen, fint udviklet Methode. Det er nu saa heldigt, at Forfatteren, som det hedder, paa Opfordring fra flere Sider, har udgivet et eget Skrift om denne Methode, og heri fremfører et Exempel paa den praktiske Anvendelse af Methoden for herved at oplyse selve denne¹. Hertil hører følgende Stykke, hvorved Beviset føres for Germanernes Udrykning i den ældste Bronzealder; det er ikke længere end, at det her kan gjengives i sin Helhed og analyseres.

»Gaa vi nu hos Germanerne endnu længere tilbage, til Bronzealderens Begyndelse, Periode I, da blive Befolkningsforholdene langt mere udviklede. Jeg kan i denne Periode, ligesom ogsaa allerede i den anden Periode, adskille tre Tidsafsnit, fra omtrent 1700 før Chr. tilbage til det 3. Aartusinde. Nu ser jeg, hvorledes allerede i Bronzealderens anden Periode (1700—1400) det germanske Omraade mellem Elben og Weser er ret stærkt befolket, derimod det østelbiske i Mecklenburg, Forpommeren, Nordbrandenburg langt svagere.

Denne Forskjel imellem de to ved Elben adskilte nordtydske Germanomraader tilspidser sig, naar vi gaa længere tilbage, til det sidste, tredie Afsnit af Bronzealderens Begyndelsestid I c (1800—1700), i den Grad, at Bebyggelse øst for Elben bliver næsten lig Nul, medens den vest for Elben vel ogsaa viser sig at være ringere end i Periode II, men dog endnu bestandig maa siges at være betydelig.

I det 2. og 1. Afsnit af denne Begyndelsesperiode (omkring 2000 f. Chr.) indtræder dernæst et fuldstændigt Omslag i Bebyggelsesforholdene. Det nordvestlige Tydskland paa den ene Side mellem Leine og Rhinen, og paa den anden Side mellem Nordsøen og sydtydske Donau er nu gennem en længere Række Aarhundreder uden nogensomhelst Befolkning. Østtydskland, derunder indbefattet den vestlige Elbbred og Thüringen, viser sig derimod omvendt at være ret stærkt bebygget.

¹ Die Herkunft der Germanen; zur Methode der Siedlungsarchäologie, Würzburg 1911, S. 23.

Vi maa da stille os det Spørgsmaal: Hvorledes skulle disse fuldstændige Afbrydelser i Bebyggelsen forklares? Vi kunne kun forklare disse Forhold, naar vi gaa tilbage over Afbrydelserne til den nærmest ældre Bebyggelsesperiode, som falder ved Slutningen af den neolithiske Tid, altsaa ved Enden af Stenalderen. Den dengang i det nordvestlige Tydskland herskende Kultur, som bl. a. er karakteriseret ved Gravhøiene med eiendommelige, sveiede, høie og slanke Bægre, der efter deres i Striber afdelte Ornamentmønstre kaldes »sribede Bægre«, viser sig ganske ensartet i England og Skotland, hvortil denne Kultur maa være overført ved en Befolkningsstrøm fra Nordvesttydskland. Germaner i Ordets egentlige Betydning kunne Bærerne af denne Bevægelse næppe have været, tilmed da denne nordvesttydske Kultur ikke viser sig paa tilsvarende Maade østen for Elben. Tværtimod have vi paa denne Tid i hele Nordtydskland at gjøre med en vis Afdeling af Nordindogermanerne, der har afbrudt Forbindelsen med de jo ogsaa nordindogermanske Germaner, fra hvilken Afdeling ikke en Blodsdraabe kan være gaaet ned til de senere Germaner. Det samme maa vi fastholde for det østlige Tydskland, kun med den Forskjel, at den store Befolkningsafbrydelse der ikke indtræder allerede ved Bronzealderens første Begyndelse, men først falder ved Midten og Slutningen af Begyndelsesperioden, I b og I c, medens Perioden I a endnu er en uafbrudt Fortsættelse af den forudliggende neolithiske Kultur i Østtydskland.

Fuldstændig sikret bliver vor Opfattelse af den Betydning, som de store Bebyggelsesafbrydelser have i Bronzealderens Periode I, naar vi tage i Betragtning, at den østtydske Periode I a, som i Nordvesttydskland udfyldes af Folketomhed, vel ogsaa mangler i Skandinavien, men ingenlunde paa Grund af Folketomhed; tværtimod er der her i Stedet for denne en anden Kulturperiode, der former sig som en længere Bevaring af Stenalderkulturen, kun farvet af visse Indflydelser fra den østtydske Bronzekultur i Perioden I a, hvad der altsaa aldeles ikke betegner en Befolkningsafbrydelse i Skandinavien. Her indtræder hele den tidlige Bronzekultur først i Perioden I c, altsaa paa den samme Tid, som ogsaa først bringer Nordvesttydskland mellem Elben og Rhinen en Bronzekultur, fordi der forud var en Bebyggelsesafbrydelse, medens denne Periode (I c) saa godt som fuldstændig mangler i Østtydskland, fordi der nu indtraadte en Bebyggelsesafbrydelse. Ogsaa de enkelte Former, Redskaber o. s. v., stemme i denne Periode I c slaaende overens i Nordtydskland og Skandinavien.

Altsaa kort sammenfattet: i Nordtydskland viser Bronzekul-

turen sig allerede i Periode I a, i Skandinavien først i I c, fordi I a og I b endnu tilhører Stenalderen. Men Bronzekulturen I a og I b findes kun i Nordøsttydskland, ikke i Nordvesttydskland; thi her var der i Stedet derfor en Bebyggelsesafbrydelse. I I c er der omvendt en Bebyggelsesafbrydelse i Nordøsttydskland; og i Nordvesttydskland indtræder nu Bronzealderens Begyndelseskultur i den skandinaviske Form, ikke f. Ex. i den saa stærkt afvigende schweiz-sydtyske eller i den ungarsk-østerrigske Form.

Vort Resultat er derfor fuldstændig sikkert: Med Periode I c indvandre Germanerne fra Slesvig-Holsten og Jylland, maaske ogsaa fra de danske Øer og Skaane, vestpaa over Elben til det fra nu af kulturelt ganske ligestillede Nordvesttydskland. Dette er altsaa, ganske bortset fra Slesvig-Holsten, de første Germaner i Tydskland.

For Ikke-Fagmænd maa vel Resultatet af den her anførte Undersøgelse staa klart; men Bevisførelsen vil være vanskelig at følge, og man vil mulig antage, at dette hænger sammen med den fine Methode, som kun Fagmænd kunne forstaa. Dette er dog ikke Tilfældet; enhver vil efter den følgende Analyse kunne dømme om Sagen. Vistnok er det ikke indbydende saaledes i det enkelte at eftergaa en Forfatter, der tilmed har for Skik at affærdige Modstanderen paa en Maade, der næppe har sit tilsvarende i den videnskabelige Literatur¹. Men denne Analyse er nødvendig for at blive færdig med Sagen.

Det ses nok, at med Germanernes Udvandring fra Danmark have i det anførte Stykke egentlig kun følgende Ord noget at gjøre: »i Nordvesttydskland indtræder nu Bronzealderens Begyndelseskultur i den skandinaviske Form«. Alt det andet dreier sig om andre Forhold. Hvad der nu egentlig sigtes til med denne slaaende Lighed mellem de skandinaviske Bronzer og de nordvesttydske, kan ikke afgjøres; men lad dette forholde sig rigtigt: ganske lignende Bronzesager findes i Skandinavien og i Nordvesttydskland. Til Forklaring af denne Lighed opstiller Forf. den Hypothese, at der

¹ Sidst anf. Skrift S. 4—16.

er udvandret Folk fra Danmark til Tydskland. Men Ligheden kunde ligesaa godt forklares ved at antage en Vandring i modsat Retning; eller der har slet ingen Vandring været, fordi der var et Kulturfællesskab over hele Linien; eller selve Bronzesagerne eller Bronzefabrikationen kunde være indført til begge Omraader fra samme tredie Sted. Forf. opstiller til Forklaring af visse noget tvivlsomme Fakta og det yderlig faa Fakta, idet der fra den ældste Bronzealder haves meget lidt, en Hypothese og fastslaaer den uden at undersøge, om der ikke skulde kunne findes andre Hypotheser, der ligesaa godt eller bedre kunde forklare Forholdene. Og dette fremfører Forf. som et godt »Skoleeksempel« paa sin Methode; alene herefter fastslaaer Forf. som et sikkert Resultat, at Germanerne ere udvandrede fra Danmark. Forf.s Mangler ere paa det Logiskes Omraade. Han synes ikke at være sig bevidst, at han beviser ved en Hypothese, eller ikke at vide, at der til en god Hypothese hører først, at de Fakta, til hvis Forklaring Hypothesen opstilles, skulle være sikre og helst righoldige eller mange, og dernæst, at selve Hypothesen skal være den eneste eller i hvert Fald den bedste, som kan findes. Naar nu Forf. selv fremstiller dette som det ypperste i sit Arbeide, da tror jeg, at man ikke vil gaa til det øvrige vedrørende et Urhjem for de ariske Folk i Skandinavien. Der er nok overhovedet slet ikke noget om hele denne Sag.

En og anden kunde dog antage, at der er noget i det lange anførte Stykke. Det skal da gennemgaaes; trods flere forklarende Gjentakelser er det ingenlunde let at opfatte og vurdere.

Hvem der ved, hvor tvivlsomt dette staaer med Indholdet af den saakaldte Periode I af Bronzealderen, vil ikke føle sig tilstrækkelig betrygget ved, at Forf. meddeler, at han inddeler dette problematiske Tidsafnit i 3 Underafdelinger I a, I b, I c. Det er denne tvivlsomme Inddeling, hvorpaa det Hele hviler; Forf. taler endog om Midten af en af disse

Perioder. Det er kun et meget ringe Antal af disse Stykker, om hvilke det med nogen Sandsynlighed kan siges, at de ere ældre eller yngre end de andre. Forf. har altsaa fuld Frihed til at ordne sine tre Afsnit og til selv at frembringe de Afbrydelser, der ere Grundlag for Hypotesen. Men dersom der virkelig er en Forskjel i Fordelingen af de faa Bronzesager fra denne tidlige Tid, da kunde dette jo forklares ved andre Hypoteser end den om Folketomhed. Der kunde være en Forskjel i Tiden for Indførelsen af de ældste Sager, en temporær Afbrydelse i Tilførslen af Bronze, en Forskjel paa eller Afbrydelse i den stedlige Fabrikation — og endelig kunde Grunden være den, at der ikke er indsamlet lige omhyggelig, eller tilfældig ikke er fundet lige meget paa begge Omraader. Dette sidste kan spille en stor Rolle ved Sager, der ere saa sjældne som de, hvorom der her handles. Om disse Afsnits Varighed, hvert 100 Aar, og om Aarstallene skal der slet ikke tales; disse Angivelser betyde jo ikke ret meget. Det næste ganske uafhængige Forhold, som indføres, er: Ligheden mellem Lerkar o. a. i England og Nordvesttydskland. Til Forklaring opstilles Hypotesen om Udvandring fra Tydskland; men hvorfor ikke i modsat Retning? Eller hvorfor kan Ligheden ikke bero paa Samkvem eller paa et fælles Udgangspunkt? Og hvorfor skulde endelig hele Befolkningen være fulgt med disse Lerkar? Navnlig denne Del af Hypotesen er baseret paa det rene Intet; thi Hovedmassen af denne Befolkning, som skal have bragt Lerkarrene til England, kan jo meget godt være bleven i sit Sæde i Nordvesttydskland. Findes her ikke de Bronzer af Arterne I a og I b, som skulle findes øst for Elben, da kan det jo simpelthen bero paa, at det vestlige Stenaldersfolk endnu ikke havde faaet Andel i disse første, fra Syden indførte Bronzesager. Folketomheden mod Nordvest undflyer enhver Iagttagelse. Den næste Passus om en ikke-germansk Befolkning i Nordtydskland kan forbigaaes, da dette slet ikke berører Æmnet. Dog skal der peges paa, at Forf. tyer

til denne Hypothese alene af Hensyn til den antagne Folketomhed: der er en Befolkning, som skal bort, og da det er Germaner, som skal ind, saa maa de tidligere Beboere helst være Ikke-Germaner. De følgende Bemærkninger om Stenalderens længere Varighed i Skandinavien ere rigtige; de ere hentede fra andre Forskere. Men hvis nu Bronzealderen nord for Østersøen skal begynde i Afsnit I c, saa se vi det forunderlige Forhold, at den nye Kultur er indført i Skandinavien paa et Tidspunkt, da der var folketomt i hele Nordtyskland, ikke blot østpaa, men ogsaa mod Vest, hvorfra man jo var udvandret til England. Det vilde fremdeles være en mærkelig Omvei, rundt om Skandinavien, som Bronze-kulturen har taget for at naa det vestlige Nordtyskland, og vel meget vilde det være at tiltro den unge Kultur nord for Østersøen, at den strax skulde have afgivet baade Bronzer og Befolkning til Vesttyskland. Alt dette kan man ikke skjænke Tiltro. Det kan maaske nok forstaaes, at Forf. gjør et Forsøg paa at tilpasse Sprogforskningens Theori om et snævert begrænset Urhjem paa de archæologiske Forhold i Norden; men uforstaaeligt er det, at han antager, at der kan føres Bevis ved en saadan Knude af Hypotheser. Det er en logisk Feil at tro, at mange daarlige Hypotheser veie mere end een. Jeg maa tilstaa, at jeg aldrig vilde være gaaet til denne Udredning, om det ikke havde været af Respekt for den Hædersplads, som Forf. indtager paa en Lærestol ved et af Europas største Universiteter. Og dog vilde jeg have undladt det, om jeg ikke ved min her foreliggende Undersøgelse var bleven nødt til at frigjøre de danske Lande for det Urhjem, som hævdes af Forfatteren.

Saavidt vides har overhovedet ingen Forhistoriker udtalt sig imod disse Prof. Kossinnas Ideer; man iagttager Tavshed, eller endog Forskere af høi Rang erklære sig ude af Stand til at dømme om Sagen¹. Da maa man virkelig anerkjende

¹ Sigmund Feist, Kultur der Indogermanen, 1913, S. 509, Anm. 3.

den videnskabelig dybt grundfæstede Sprogforskning, der ikke har tøvet med at bryde Staven baade over Methoden og dens Resultater¹. Sidst er dette endog gjort med Tilføiende af en Forklaring, der fortjener Opmærksomhed. »Denne Interesse for Efterforskningen af Urfolkets Hjemland vilde jo være høist glædelig, dersom man ikke i visse Kredse af Forhistorikere og Anthropologer og beklageligvis udelukkende i Tydskland — ikke i de nordiske Lande — havde benyttet Nationalforfængeligheden som Drivkraft. Saaledes bliver Striden om Urhjemmet fra denne Side ført med en Lidenskabelighed, en Skarphed og en Hensynsløshed overfor andres Opfattelse, som ofte har medført en Tone, der er den videnskabelige Forskning ganske uværdig«². Unægtelig kunde der anføres forskjelligt, der tyder paa, at denne Forklaring ikke er fjærnt fra det rette. Man læse f. Ex. nedenstaaende Citat³ og følgende: »De germanske Folk vare alle Tidsaldres største Agerbrugere; de ere det endnu den Dag i Dag og vare det beviselig allerede 2000 Aar f. Chr., men sik-

¹ Sidst anførte Skrift og fremdeles: G. Kossinna, Die Herkunft der Germanen, 1911, S. 4 flg.

² Sigmund Feist anf. Skr. S. 487.

³ »Germanerne bar i sig, rigtignok slumrende, men uforgængelig, den rige Skat af store Egenskaber, arvet fra Urtiden og bestandig overgivet til Efterkommerne: Egenskaber af legemlig, sjælelig og aandelig Art. Ikke blot Skjønhed, men ogsaa bestandig Sundhed, udholdende legemlig Ydeevne og vedvarende Handlekraft i det hele; hertil dyb Sandhedskjærlighed, rolig Saglighed, høi Retfærdighedsfølelse, taktfast Tænkning, gennemtrængende Forstand: og som Følge af alt dette fremragende Organisations- og medfødt Herskertalent. Endelig slutter der sig hertil en uudtømmelig Fantasi, et Hang til Mystik, en dyb Inderlighed, som træder frem i Musik og Digtning; — men ogsaa en ukuelig Frihedstrang, en uovervindelig Selvstændighedsfølelse, en seig Egenvillie, en Liv og Død foragtede nordisk Trods, der end ikke veg for Guderne, men endog aabenlyst kjæmpede imod dem — hvis ædleste Frugter dog er den evangeliske Kristens indre Frihed og den fuldstændig frie Videnskabs Erobringer. Saaledes vare Germanerne, som de endnu ere det, hvor de ere af rent Blod.« Dette er anført efter Prof. G. Kossinna i »Deutscher Volkswart«, 1913, S. 3.

kert endnu langt tidligere og betydelig forud for Babylo-
nierne¹.

Til Afslutning af denne Sag endnu blot det, at næppe nogen af de fremragende Sprogforskere, der have udtalt sig om Spørgsmaalet, har afgjort erklæret sig for et Folkenes Urhjem i de gammeldanske Lande. Og det maa dog tilstaaes, at dette Urhjem rettelig tilhører Sprogforskningen, ikke Archæologien. Det er den første af disse to Videnskaber, som har havt Brug for et saadant Samlingspunkt for Folkene i den yngre Stenalder, og til den maa det overlades at finde det². Ingen Archæolog kunde desuden faa den Tanke, at der skulde være et saadant Centrum paa dette Tidspunkt enten i Asien eller i Europa; thi den yngre Stenalder er ikke ensartet over det Omraade, som indtoges af de ariske Folk. Tværtimod ere Landene i dette Tidsrum delte i mange større og mindre geographiske Kredse, der frembyde store indbyrdes Forskjelligheder; paa den anden Side ere de dog sammenknyttede ved mange mere eller mindre udbredte Træk. Men saa uregelmæssig ere disse Fællestræk forgrenede, at det ikke ses, hvorledes de paa nogen Maade skulde kunne sammensættes til en fælles Urkultur. Vel kunde Archæologen i Lighed med Sprogforskeren opstille en Række fælles Hovedtræk: Agerdyrkning, Kvægavl, ornamenterede Lerkar, slebne Stensager og flere Grundformer for Vaaben og Redskaber; men overfor dette staa de mangfoldige Forskjelle mellem de enkelte Omraader, og i hvert Fald maa Archæologen erklære sig ganske ude af Stand til at paavise det snævrere Urhjem for den yngre Stenalderes Kultur, som søges af Sprogforskeren.

En Fælleskultur træffes derimod længere tilbage, under Istiden, da Folkene i Europa, fra Frankrig indtil Rusland,

¹ Dr. Richard Braungart, *Heimat der Landwirtschaft*, Heidelberg 1912, S. 35.

² De sidste, fortræffelige Arbejder herom ere Sigmund Feists ovenfor anførte Skrift og Friedrich Kauffmann, *Deutsche Altertumskunde*, 1, 1913.

vare indsnævrede paa et mindre Omraade. Skulde Archæologen afgjøre Spørgsmaalet, maatte han sige, at Fællesskabet i Sprog vel skriver sig fra hin oprindelige Enhed, og at de sproglige Forskjelle ligesom de kulturelle maa være fremkomne senere, under Folkenes Særliv, Vandringer og veksellende Skjæbner; de Fællesord, der særlig bringe til at tænke paa den yngre Stenalder, skulde da være udbredte efterhaanden sammen med de tilsvarende Kulturelementer. Dog dette maa jo Sprogforskerne afgjøre; men altimedens har Archæologen Lov til at følge sin egen Tankes Gang, selv om den meget fjærner sig fra de Linier, man hidtil har fulgt.

Dersom Urhjemmet tilhører Istiden, blive de ariske Folk Efterkommere af Europas Urbeboere. Men skulde dette erklæres for umuligt, fordi der i Udkanterne af Europa mod Vest og Syd vides at have siddet og i et enkelt Land endnu findes ikke-ariske Folk — Basker, Iberer, Ligurer o. a. —, der maa antages at være Urfolk, saa maa dog dertil siges, at dette vel ikke kan udelukke, at ogsaa Arierne kunne være Urbeboere af Europa. Hine ikke-ariske Folk holde sig jo til Kystlandene fra Middelhavet og nordpaa langs Atlanterhavet, medens de ariske Folk høre hjemme i det Indre af Verdensdelen. De archæologiske Forhold stemme saa mærkelig godt hermed. Selv fra Sprogforskningens Side¹ lyder det: at Kystlandenes ikke-ariske Folk ere af Middelhavs Æt, og at de ere Stengravenes Folk, som selv — eller dog deres Kultur — har udbredt sig sydfra til Skandinavien. Hertil svarer det foran udviklede. Den ældste Kultur og Befolkning i de danske Lande — i Benharpunens og Affaldsdynernes Tid — er oprindelig udgaaet fra Istidens ariske Folk i Vesten. Men derpaa indtræder den mærkelige Vending i Dyssetiden, med Stengravene, Kornavl og Lerkarornamentik; her skulde det da være de vestlige Kystlandes og sluttelig Middelhavets ikke-ariske Kultur, som trænger frem — i

¹ Sigmund Feist anf. Skrift S. 388.

hvilket Omfang ogsaa ikke-ariske Folk maa henstaa. Dyssebygningen angiver dette bestemt; i et følgende Afsnit skal der hentes nye Vidnesbyrd i samme Retning fra den mærkelige Kunststil.

Tilbageholdes kunne disse Tanker ikke; thi Dysserne og Jættestuerne i det Sønderjylland, hvis Oldtidsforhold her omhandles, tvinge dem frem. Og fortsat under den videre Redegjørelse ville de samme Tanker reise sig. Det skal ses, at der ned gennem Stenalderen vise sig flere og flere Kulturelementer af anden Art end de, som kjendes fra de stenbyggede Grave; de ere tilførte sydfra og maa sættes i Forbindelse med en anden Kultur og mulig andre Folk, fra Europas Indre, som kunne have afgivet Grundstammen for den Befolkning af arisk Æt, der senere i Oldtiden og i den historiske Tid beboer vore Egne. Og atter længere fremme reise sig paa meget afgjørende Maade de samme Tanker, naar vi henimod Stenalderens Slutning, i Flintdolkenes Tid, se alle Modsætninger mellem de to Kulturer sammensmeltede og udjævnede. Nu er Befolkningens første Dannelsesetid afsluttet.

De to Kulturer og de to Befolkningselementer ere allerede for flere Aar siden blevne paaviste i Danmark, da der for første Gang talte som »Stengravenes eller Fællesgravenes« og om »Jordgravenes eller Enkeltgravenes Folk«. Nu mene vi at kunne føie til, at der for hines Kultur maa søges tilbage til ikke-arisk for disse til arisk Grund.

Dette kunde indeholde en Anvisning til Løsningen af det ariske Problem. Efter Istiden sad der gennem det Indre af Europa indtil Forasien Folk af samme Æt og med samme snævre Kultur. Som Tiden gik, udvidede disse ariske Folk deres Omraade til alle Sider. Men i Middelhavets Kystlande mødte de andre Folk af ikke-arisk Æt, der vare indtagne under samme fremadskridende Kultur, der udgik fra Østen. Og disse Folk eller deres Kultur skød sig efterhaanden nordpaa langs Havkysterne, yderst til de danske Lande.

Middelhavet strakte sig paa en Maade indtil Østersøen. De ariske Indlandsfolk vare for en Del omsluttede af de fremmedartede Kystfolk. Men mellem de ydre og de indre Folk var der en fortsat Berøring og Blanding, og den mere fremskredne Kystlandenes Kultur bredte sig i mange Straaler over det Indre af Europa. De ariske Folk modtog i denne deres Dannelsesetid i vidt Omfang Kulturelementer fra de ikke-ariske, og Vesten fra Østerlandene. Saaledes blev den yngre Stenalderes Kultur denne uopløselige Blanding af mange forskellige Træk, saameget særligt paa de forskellige Omraader og saameget fælles, der overalt var modtaget over Kystlandet. Saaledes forstaaes ogsaa den Raceblanding, der træffes saa godt som overalt i den yngre Stenalder, og vel ogsaa den Adskillelse, som efterhaanden fremkom mellem de ariske Sprog. Der kom nu den Tid, da de ariske Indlandsfolk vare dannede og rykkede frem mod Kystlandene i Syd og Vest, den store Bevægelses Tid, da Grækenland og Italien fik en arisk Befolkning, og ogsaa i Danmark gjorde Indlandskulturen sig nu i Enkeltgravenes Tid gjældende overfor Stengravenes Kystlandskultur. Men naar der spørges, om der til disse to Kulturer i vore Egne svarer forskellige Befolkningselementer, saa mindes der om det foran udtalte, at der fra de enkelte Kulturelementer, hvormed den forhistoriske Archæologi arbejder, ikke kan sluttes til Folk, naar der da ikke er Forhold af ganske særlig Art. Men i det foreliggende Tilfælde er der særlige Forhold; de stenbyggede Grave og Kunststilen ere betydningsfulde Enkeltheder, der føre over Kystlandene til det ikke-ariske Omraade ved Middelhavet. Men i hvert Fald maa der ikke tænkes paa de Folkestammer, med Udryddelseskrige og Sprogundertrykkelse, hvorved visse tyske Forfattere mene, at Civilisationens Goder udbredtes i Oldtiden, men snarest paa langsom og gradvis Forskydning af begrænsede Elementer stedse fra den nærmest tilgrænsende Egn.

Naar det i 1861 udtaltes af Alex. Bertrand, at Nordens

Folk bragte Civilisationens første Spire til Frankrig, og naar dette siden bestandig er blevet ført videre, indtil Gustav Kossinna nu i 1913 hævder, at Europas ariske Folk i Stenalderen udgik herfra for paa Hærtog at underkue og civilisere Landene indtil Sortehavet og Middelhavet, saa fristes man til herimod at opstille den Sætning, at de ariske Indlandsfolk ved fredelig Kulturmeddelelse fra ikke-ariske Yderfolk reiste sig til en høiere Civilisation i den yngre Stenalder.

Hvorledes Kystlandenes Kultur trængte ind over de forskellige Omraader, hvorledes den omformedes, hvad der forud var og efterhaanden tilkom af selvstændig, arisk Oprindelse, dette bliver at eftervise ved Undersøgelser indenfor de enkelte geographiske Kredse. Hvad der i saa Henseende kan ses for Sønderjyllands Vedkommende, skal blive fremdraget i det følgende.

Før og ved de ældste Dyssers Tid.

Fra den yngre Stenalderes Begyndelse, Tiden forud for Stengravene, kjendtes hidtil ikke andet end de ældste slebne Øxer af Grønsten og Flint, som foran ere omtalte, S. 178. Ingen andre Sager ere nogensinde fundne sammen med disse Former, saaledes at de kunne bestemmes som samtidige med dem. Saa paafaldende er dette vel ikke, da denne Tid, fra hvilken der ikke kjendes Grave, maa have været kort, hvad der tør sluttet af det forholdsvis ringe Antal Øxer af de nævnte Former, som har kunnet indsamles til Museerne. Men selvfølgelig har man samtidig havt andre Stensager, og disse maa søges paaviste. Heller ikke for det paafølgende Afsnit, den tyndnakkede Øxes Tid, kjender man øiensynlig alle de Former, som dengang vare i Brug. Fra det lille Antal Gravfund, som haves, vides det kun, at visse Ravsmykker og de Lerkar, der nedenfor skulle omtales, vare samtidige med de tyndnakkede Øxer. Men der maa have været andet og mere i Brug. Af det overordentlig store Antal, som haves af tyndnakkede Øxer, kan det ses, at dette Tidsafsnit

har været meget langt; fra Sønderjylland opbevares store Rækker i den gamle Flensborg Samling, nu i Kiel, og i Haderslev Museum; fra de andre Landsdele have alle Museerne i Danmark saameget af denne Art, at det er fuldt tilstrækkeligt. Hertil kommer, at Stenarbeidet dengang stod meget høit; de tyndnakkede Øxer ere af fortrinligt Arbeide og overgaa i Størrelse alle de yngre Øxerformer. Der maa have været andet fortræffeligt Stenarbeide i denne Tid end just Øxerne.

Med nogen Sandsynlighed kan man nu slutte, at de Vaaben og Redskaber, der efter deres Art høre hjemme i Gravudstyret, og som foreligge i større Antal og altsaa have været ret almindelige, men som ikke træffes i Gravene fra nogen Del af Stenalderen, ligesom heller ikke i de store Fund fra den vel kjendte ældre Stenalder, maa høre hjemme i de første Afsnit af den yngre Stenalder, fra hvilke der ingen Grave kjendes eller dog kun faa. Der haves nu fra alle de andre Dele af Stenalderen saa mange og saa fyldige Fund, at det virkelig er berettiget at antage, at hvad der ikke er truffet i disse Fund, heller ikke hidrører fra de Tider. Gaaende ud herfra ere allerede forskellige Dolk- og Spydblade med bred, snart lige, snart afrundet Skaftende blevne henførte til Tiden nærmest forud for de ældste Dysser¹. Herhen skulde da ogsaa høre Spydblade med tandede Ægge, som Fig. 16, der ere en af de eiendommeligste Former i Norden. Fremdeles kan der nu hertil føies de mærkelige Slagvaaben, Køllehoveder, som for nogle Aar siden bleve indgaaende behandlede og fyldig afbildede, i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed for 1907.

Fig. 16.
Spydspids,
Hammelev
Sogn, Haderslev
Øster Amt.
National-
museet. $\frac{1}{2}$.

¹ »Vor Oldtid«, S. 48, Fig. 24. Verdenskulturen, 2, S. 28, Fig. 36.

Fælles for disse Vaaben er det, at de have en flad Tap til at sætte ind i Træskaftet, ofte gjenneboret til Fastbinding, og et svært Parti, der ragede frem foran Skaftet, paa forskjellig Maade indrettet til Slag. Efter Formen ordne sig

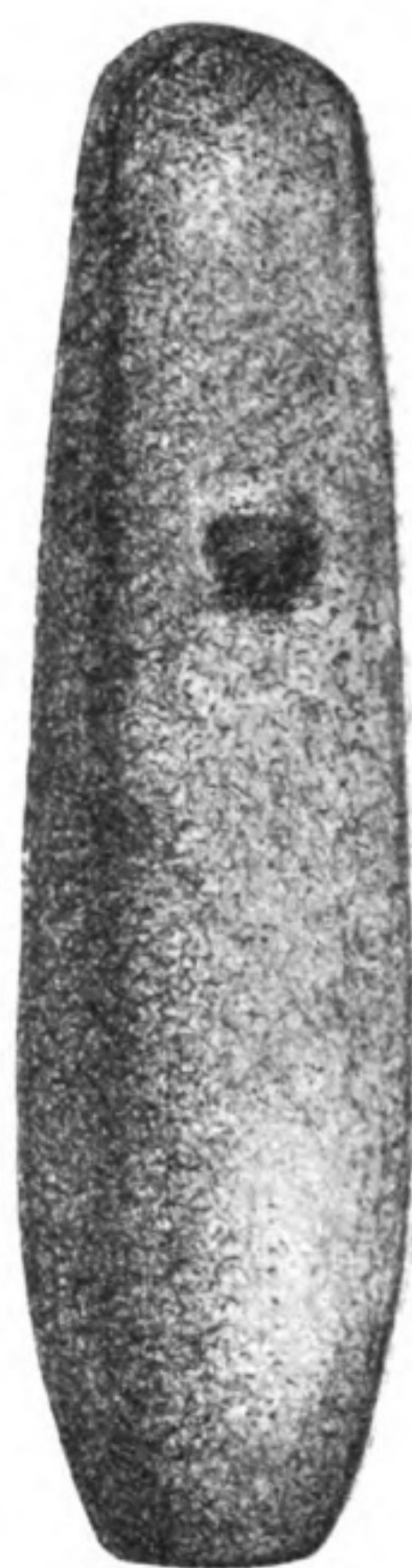

Fig. 17. Værebros, Somme Herred. Kjøbenhavns Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Fig. 19. Kjærstrup, Højlrup Sogn, Haderslev Øster Amt. Privatsamling. $\frac{1}{2}$.

Fig. 18. Tinglev Sogn, Tønder Norre Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

de henved halvandet hundrede Stykker, som kjendes, i en Udviklingsrække, de ældste kun med et simpelt, trindt Slagparti, Fig. 17, yngre med forskjellig formet Blad, Fig. 18, og de yngste endende i en stor Knap, som Fig. 19. Fra Sønderjylland haves der omtrent 10 af ældre eller yngre Form; nogle enkelte ere fundne i Sverige; de øvrige ere fordelt over alle mellemliggende Landsdele; men trods megen Søgen er der

ikke truffet noget Stykke syd for Eideren. Det skulde da være en udpræget dansk Form, og den er vel ogsaa fremkommen her.

Nu er det saa, at de ældre og simple Former meget ofte have en lille Slagflade, ganske som den ses paa de trinde Grønstensøxer, af hvilke en er afbildet foran, Fig. 5. Det i Fig. 17 afbildede Stykke skiller sig meget lidt fra Grønstensøxen; men det er gjennemboret til Fastbinding, og Partiet heromkring er fladt og firkantet. Man maa slutte, at det her omhandlede Slagvaaben er udgaaet fra den ældste Grønstensøxe, idet man har holdt sig alene til Øxens Nakkeparti og deraf dannet Køllehovedet. Dette har en betydelig Interesse, idet der herved er fundet en Forbindelse fra den yngre Stenalders første Begyndelse ned igjennem det ældste, dunkle Afsnit indtil den Tid, da Stridsøxen med det store knapformede Slagparti var i Brug.

Thi de yngste Køllehoveder som Fig. 19 og Stridsøxerne som Fig. 20 staa i nærmeste Forbindelse med hinanden. Det er ikke blot den knapformede Afslutning. Men der foreligger adskillige Stykker, som paa den mærkeligste Maade staa midt imellem Stridsøxen og Køllehovedet; nogle som Fig. 19 have en fremspringende Spids paa Siden som ved flere af Stridsøxerne, et enkelt ogsaa den samme bredt udvidede Æg; eller de have et helt eller halvt gjennemboret Skafthul, men ved Siden heraf en Tap som ved Køllehovederne. Museet i Haderslev har et Stykke af denne Art.

Forbindelsen mellem de to Former er af stor Betydning: de maa være omtrent samtidige. Gaa Køllehovederne som Fig. 19 tilbage til Tiden før Dysserne, saa maa ogsaa Stridsøxerne som Fig. 20 gjøre det. Paa Grund af Formens Forbindelse med visse Kobber- eller Bronzeøxer har man almindelig henført disse Vaaben til Begyndelsen af Metaltiden, og dette er vistnok rigtigt, dog kun ikke Nordens Metaltid, men Mellemeuropas, hvor der findes lignende, men altid

ringere Stridsøxer af Sten¹ Hele dette Forhold viser, at Stenalderen i Norden udvikledes senere og varede længere end i Mellemeuropa: der er en Forskjel omtrent saa stor som den Tid, der udfyldes af alle den danske Stenalders Gravfund. De ældste Stridsøxer, som findes her, ere af

Fig. 20.

Stridsøxe fra Als. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Fig. 21.

Stridsøxe fra Elsmark, Hagenbjerg Sogn, Als. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

fremmed, sydfra meddelt Form; men de fremstilledes skjønnere og mere udviklede end paa det oprindelige Hjemsted, som ogsaa de øvrige danske Stensager fra denne Tid staa meget høit. Alt dette støtter den her forfægtede Opfattelse af Danmarks Kulturstilling og taler bestemt imod Forestillingen om Stenalderens høie Ælde i Norden med den hele dertil knyttede Lære, som foran er omtalt.

Det kan indvendes, at hvad der her er fremført, alene er udledt af Formforbindelser. Men Fundforbindelser fin-

¹ Se herom Oscar Montelius, *Die Chronologie der ältesten Bronzezeit*, S. 13, 115 og 191; O. Mertins, *Urgeschichte Schlesiens*, S. 35; Hans Seger, i *Archiv f. Anthropologie* 1906, 33, S. 131. *Wiadomosci numizmat. archeol.*, Krakowie 1901, S. 323.

des ogsaa og have for en Del længe foreligget; kun har man ikke villet gjøre dem gjældende, fordi det altid er betænkeligt at benytte Beretninger, der ikke grunde sig paa sagkyndig Iagttagelse. Imidlertid ere disse Beretninger efterhaanden blevene flere, ligesom de paagjældende Fund ses iøvrigt at være i god Orden. Man har egentlig ikke længere Lov til at drage dem i Tvivl. De udtale alle, at Køllehoveder som Fig. 19 og Stridsøxer vel ikke ganske som Fig. 20, men af en nærstaaende Form omtrent som Fig. 21¹ være samtidige dels med den tyndnakkede Øxe, dels med Stengravene med een Dæksten². Disse Former maa hidrøre fra Tiden forud for de ældste Dysser og fra Dyssetiden.

Vi have for dette første Afsnit altsaa kunnet paavise en-

¹ Den i Fig. 21 afbildede Stridsøxe fra Sønderjylland er et af de ældste Stykker i Nationalmuseet, skjænket det 1808. Se Antiqv. Annaler, 2, S. 414.

² Køllehoveder. Nr. A 1641. Af Form nærmest som Aarb. f. nord. Oldkynd. 1907, S. 94, Fig. 10. Efter Angivelse fundet sammen med en tyndnakket Flintøxe, i en Høi. Vester Brønderslev, Hjørring Amt. Nr. A 2762. Omtrent som anf. St. S. 96, Fig. 13. Fundet tillige med en tyndnakket Flintøxe i en med Flintskærver og større Sten belagt Plet. Pedersborg, Alsted Herred, Sorø Amt. Nr. A 5487. Af Form som Fig. 19 ovfr. Fundet i en Høi, hvorfra ogsaa de tre Lerkar af Form som »Ordning af Danmarks Oldsager«, Stenalderen, 218, 229 og 230, der ere afbildede i »Vor Oldtid«, S. 139, men uden Oplysninger om den indbyrdes Forbindelse mellem de 4 Stykker. Hover Sogn, Ringkjøbing Amt. Nr. A 20785. Egen Form. Fundet sammen med 7 tyndnakkede Øxer af Flint og Grønsten, $\frac{3}{4}$ M. dybt, ved Grøftegravning. Halsted Skovby, Lolland. Nr. A 22863. Afbrudt Tapende af et Køllehoved, fundet sammen med 17 tyndnakkede Øxer, slebne og uslebne, af Flint eller Bjergart, samt en Smalmeisel; ved Opdyrkning af en Forhøining i en Mose; Alt liggende sammen i en Hob. Birkende, Odense Amt.

Stridsøxer. Nr. 18562. Som »Ordning af Danmarks Oldsager«, 103. Funden sammen med en tyndnakket Flintøxe, i en Høi, paa Bunden af et Gravkammer dannet af 5 opreiste Sten med 1 Overligger, altsaa en Dysse. Emmedsbo, Randers Amt. Fundet er omtalt af Oscar Montelius i Chronologie der ältesten Bronzezeit, S. 115, hvor Gravkamret uden nogen Begrundelse henføres til Jættestuernes Tid. Nr. A 4092. Af Form som anf. St. 103. Funden sammen med 2 tyndnakkede Flintøxer og nogle Ravperler i en Stengrav i en Langdysse, ved Skærvad, Randers Amt.

kelte bestemte Træk: der forarbejdedes udmærkede Stensager, dels af hjemlig fremkommen Form, dels dannede paa Grundlag af Meddelelser baade fra Vest og Syd; Industrien har et eget Præg, og Befolkningen har saaledes indtaget en

Fig. 22. Lerkar, fra Sønderjylland.
Nationalmuseet. $\frac{1}{3}$.

vis Særstilling overfor det fremmede. Med Dyssetiden komme nye Kulturtræk til: Først selve de Gravbygninger, der foran ere blevne omtalte som de ældste, dernæst Gravudstyret, der foruden Ledeformen, den tyndnakkede Øxe, bestaaer af Ravsmykker, stedse af en bestemt Art, og af Lerkar, der have en betydelig Interesse. Mange af dem vise Aftryk af Hvedekorn, der tilfældigere blevne indblandede i Leret, uimodsigelige Vidnesbyrd om, at Agerdyrkningen nu var indført

i Landet. Men i sig selv give disse Lerkar et udmærket Holdepunkt, idet de med Sikkerhed vides at være samtidige med de ældste Dysser og ældre end alle andre Lerkar fra Stengravene. Mange ere fremkomne lige fra Øerne ved vort østligste Belt indtil Sønderjylland, hvor de her afbildede ere fundne, der i ingen Henseende skille sig fra de øvrige. Der haves 3 Hovedformer, som alle ofte ere trufne i Dysser. Den store rundbundede og bredhalsede Flaske, med to brede Øskener til Bæresnore, Fig. 22. Den lille Flaske med en fremspringende Krans om den smalle Hals; Fig. 23 er fra den foran S. 182 omtalte Langdysse i Vedsted Sogn. Bægret med glat Overdel og Striber ned ad Bugen; Fig. 24 er fra Dyssen

Fig. 23. Lerflaske fra Langdysse ved Vedbøl, Vedsted Sogn. Haderslev Museum. $\frac{1}{2}$.

paa Studsbøl Hede, hvorom foran er talt S. 223¹. Graven er ikke af den ældste Form, og ogsaa Bægret har et noget sent Præg. I mere eller mindre afvigende Former træffes disse 3 Arter af Kar i det vestligere Nordtyskland indtil Holland og endnu mere afvigende øst-og sydpaa. Saa fjærnt som i Galizien gjenfinder man den lille Flaske, men kjendelig forskjellig i Formen, og enkelte med Fødder eller med Hank²; disse Civilisationsmærker træffes ikke i Norden.

Man har i denne Lerkarrenes Forekomst villet finde Bevis for en Udvandring sydpaa; der siges simpelthen, at de i de danske Egne ere ældst³, uden nogetslags Bevis. Med samme Ret kunde man tale om en Vandring nordpaa. Formerne tyde ikke paa, at

Fig. 24. Lerbæger fra Studsbøl Hede, Oxevad Sogn. Haderslev Museum. $\frac{1}{2}$

¹ Der skyldes Hr. Museumsbestyrer C. M. Lund i Haderslev megen Tak for Tilladelsen til at afbilde disse Lerkar.

² Swiatowit, Warszawa 1905, 6, S. 85. Hans Seger, i Archiv f. Anthropologie, 1906, 5, S. 130. Boehlau u. Gilsa, Neolitische Denkmäler aus Hessen, Cassel 1898.

³ Kossinna i Mannus 2, S. 69. Jvfr. Wilke i Archiv f. Anthropologie, 1909, 7, S. 298.

de tilhøre et Begyndelsesstadium. Det er Kunstformer gennemført behandlede og bestemt fastholdte, man kan tilføie smukkere og mere harmonisk udviklede end lignende andetsteds. Heller ikke er deres Fremkomst i Norden uforklarlig, naar det mindes, at ikke meget afvigende Karformer,

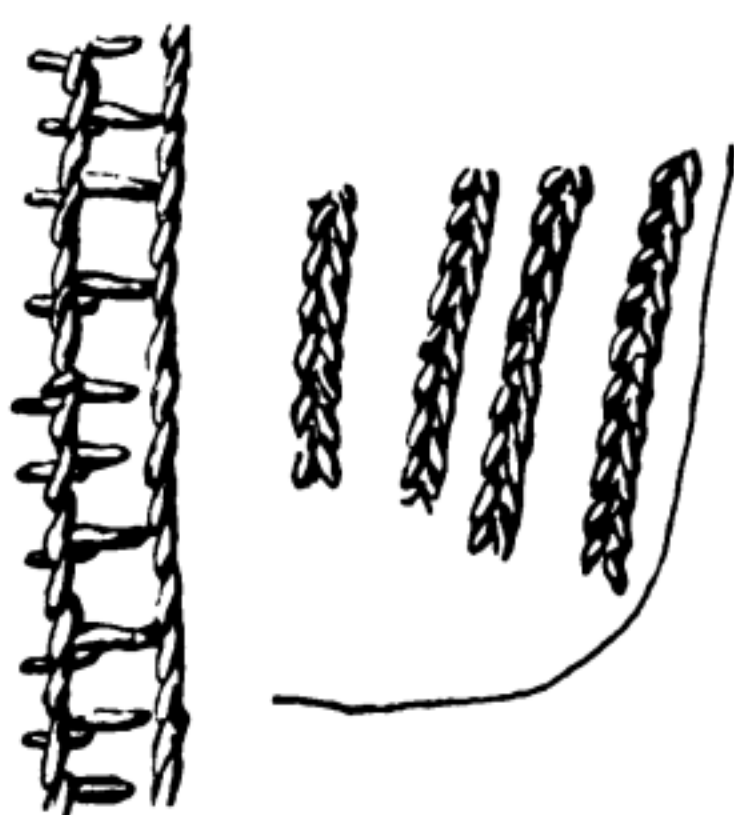

Fig. 25—26. Ornamenter paa Lerkar. $\frac{1}{1}$.

mer, rundbundede og med Hals, høre hjemme i den tidlige Stenalder paa mange Steder i Europa¹.

En egen Betydning have Lerkarrene fra de ældste Dysser ved, at de vise os den første Ornamentik, Begyndelsen til den rige Dekoration, som udmærker den senere Stenalderes Lerkar. Som det ses af de afbildede Kar, bestaaer Ornamentet i nedadløbende Linier og Baand, som dække Sidens Runding. Oftest ere de afdelte i Grupper med en mellemiggende, tom Stribe, et inddelt Baand, alt indridset, eller en fremspringende Liste; denne kan være tværstreget, saa at den ligner en Snor, ligesom den er udført ved, at en Lerstribe er indføiet særskilt i en Fure, se Fig. 24. Af og til er der tilføiet fine Streger og Punkter, som end mere bringe til at tænke paa Traade eller Snore, og undertiden er Ornamentet frembragt ved, at virkelige Snore ere indtrykkede i det vaade Ler. Paa en Flaske² af Form som Fig. 23 ses ovenstaaende Tegning Fig. 25 om Karrets Hals og gjentagen nedad Rundingen, frembragt ved at aftrykke en tottraadet Snor i Leret; baade Yderlinierne og Tværdelingen i Baandet ere aftrykkede med en Snor. Samme Tegning findes paa disse Flasker ofte udført ved Indridsning. Paa en Kop af Hoved-

¹ For at anføre et enkelt, godt Exempel, se Henri et Louis Siret, *Les premiers âges du métal*, Anvers 1887, Album, Pl. 2. At denne Form er langt ældre i Syden end i Norden, fremgaaer bestemt af Fundforholdene, se Louis Siret, *Chronologie et Ethnographie ibériques*, 1913, I, S. 9.

² Nr. 21290, fra Skjerngaard, Middelsom Herred.

form som Fig. 24, men utvivlsomt noget yngre, ere de nedadløbende Striber mere sammensatte, som dette ses af Fig. 26¹. Det skjelves tydelig, at de ere Aftryk af en Traad-fletning, som den let fremstilles ved simpel Hækling, men

Fig. 27. Lerkar fra Stenvad, Randers Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{3}$.

ogsaa kan gøres med Fingrene, uden Anvendelse af en Hæklennaal².

Tydeligere staa Aftrykkene paa en Række som oftest større Lerkar, der ere af Hovedform som Lerflasken Fig. 22, men med bredere og kortere Hals. Til Exempel afbildes Fig. 27³. Ogsaa denne Art Kar er fremkommen i Dysser; de

¹ A 22555, fra en Dysse ved Skjörping, Aalborg Amt.

² For disse og de følgende Enkeltheder jvfr. Henri et Louis Siret, *Premiers âges du métal*, Anvers 1887, Pl. 10, Fig. 66.

³ A 8285. Fra Stenvad, Randers Amt. Underdelen er restaureret; der var her Øskener til Bæresnore.

maa staa Formen Fig. 22 meget nær i Tid; formentlig ere dog de, der ere udstyrede med Ornamenter, noget yngre. Paa disse Kar er der aftrykt Snore af en egen Art, nemlig bestaaende af en Traad, der er tæt og steilt beviklet med en anden Traad. Denne kan være saa tyk, at man i Aftrykket

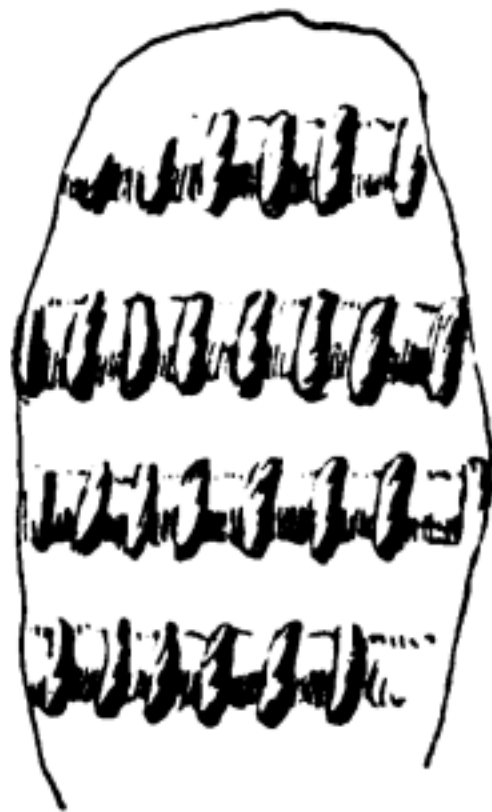

Fig. 28.

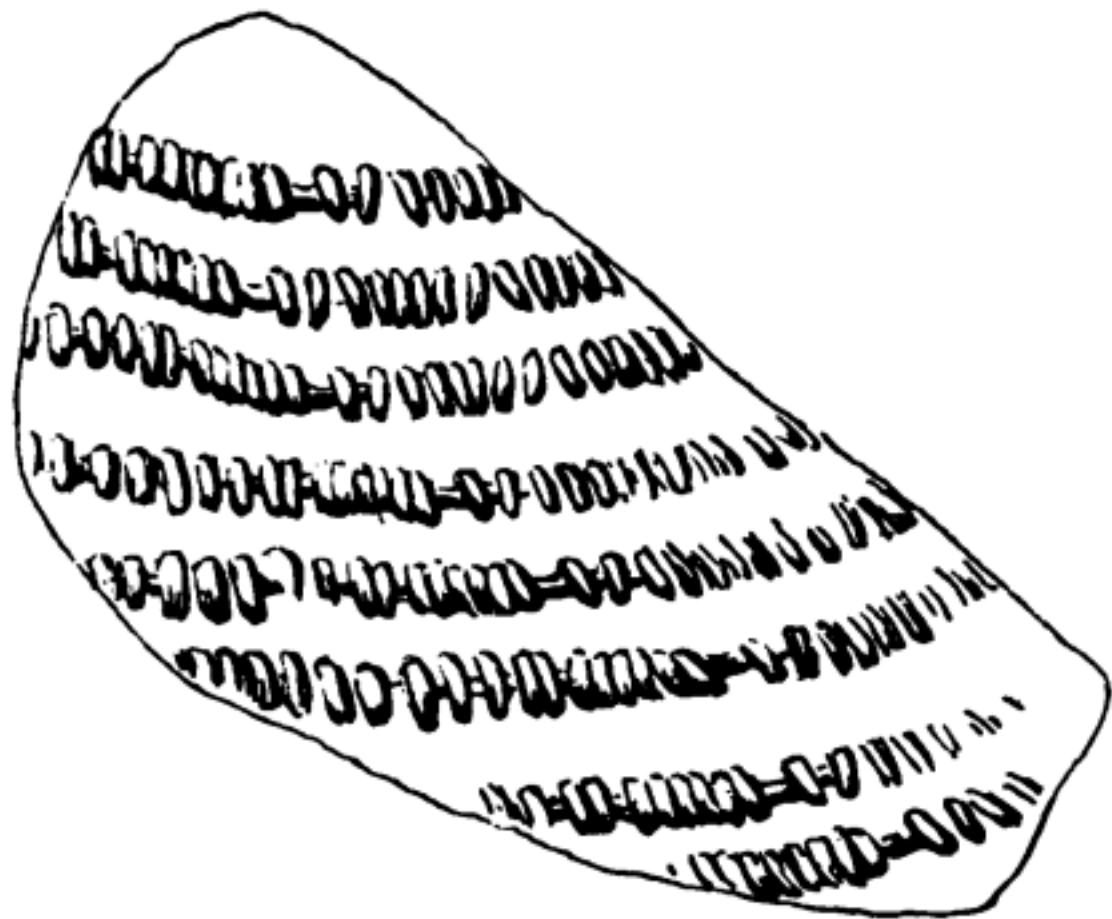

Fig. 29.

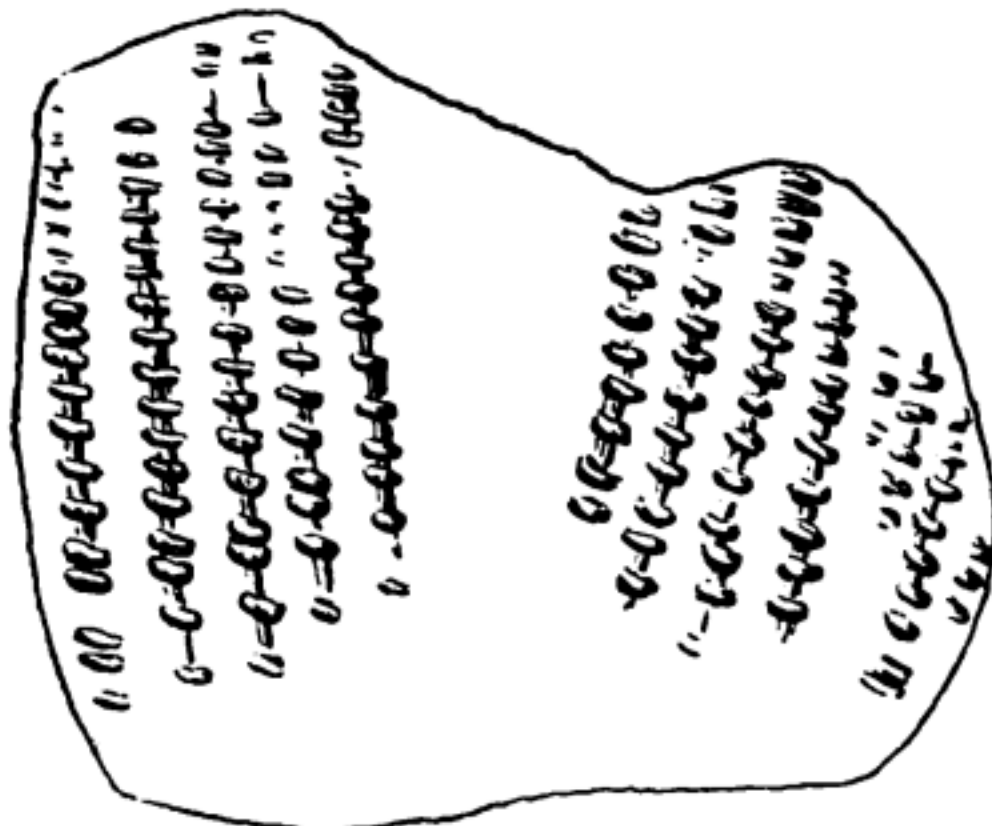

Fig. 30.

Fig. 31.

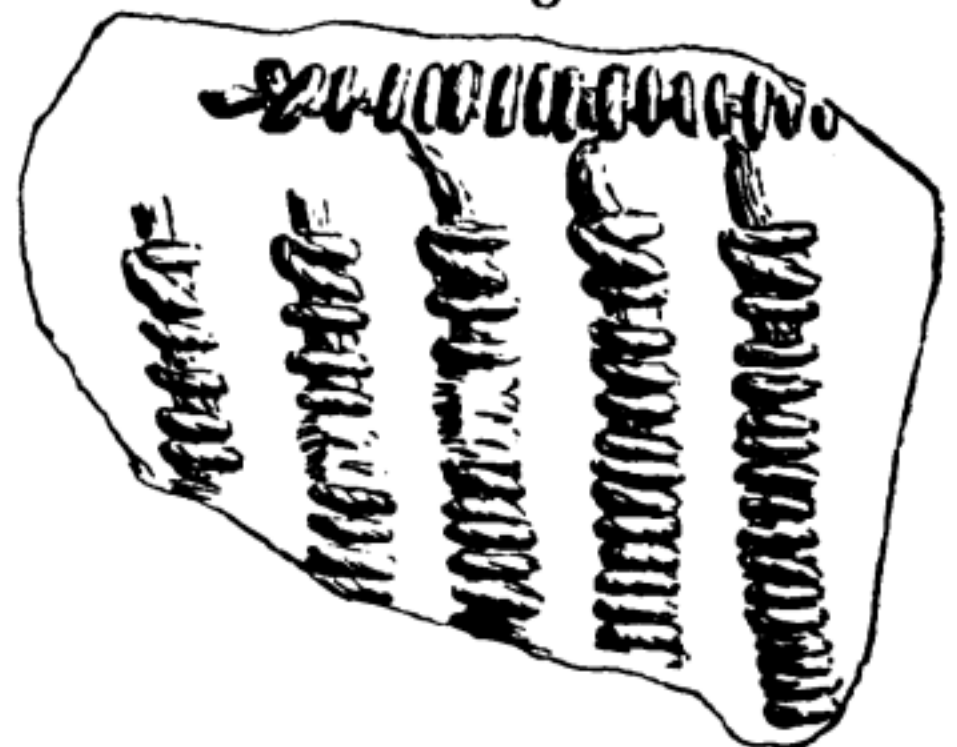

Fig. 32.

Fig. 28—32. Ornamenter paa Lerkar, tegnede efter ophøiede Aftryk. $\frac{1}{1}$.

tydelig ser Fibrene, hvoraf Traaden er spunden, Fig. 28¹. Paa Steder, hvor Beviklingen har været løsere og er gledet fra hinanden, ses i Mellemrummene tydelig den indre Traad, Fig. 29². Dette ses ogsaa oftere ved Traadens Ende, hvor Bevik-

¹ A 10791. Fra Sandhammeren, Bornholms Nørre Herred.

² A 11694. Ukjendt Findested.

lingen let maatte løsne sig, Fig. 30¹. Her rager tillige sædvanlig den indre Traad frem foran Beviklingen, Fig. 31², ligesom det ses, hvorledes Ydertraaden ved Enden er krydset for at fæstne den, Fig. 32³. Denne beviklede Traad har været særdeles almindelig anvendt, fra meget tyk, som Fig. 28, til saa fin Traad, at den ikke lader sig tilfredsstillende gjengive i en Tegning. Det ses paa mange Steder bestemt, at det er den samme Traad, som er flyttet for at danne et sammenhængende Mønster, der undertiden dækker det meste af Karrets Sider, medens der paa andre Kar findes en Anordning i Rækker med Mellemrum som ved de ovenfor omtalte Flasker. Paa Karrenes Hals kunne Aftrykkene danne Buemønstre eller Trekanter, der ere fremstillede enten med beviklet eller med tosnoet Traad; et Aftryk heraf er fremstillet Fig. 33⁴.

Fig. 33. Aftryk af Ornament paa Halsen af et Lerkar. ¹/₁.

Som Resultat af det her anførte maa det fremgaa, at den første Ornamentik paa Lerkarrene for en Del er udført ved Indridsning, men iøvrigt udelukkende er baseret paa Aftryk af tottraadet Snor, beviklet Traad eller af Fletværk. Mønstrene minde alle om Baand, Fletning og Traadværk. Vi fastholde dette som et sikkert Punkt, der er af Betydning for den videre Undersøgelse. Det skal ses, at denne Snoreornamentik taber sig og gaaer over i en anden Ornamentstil.

¹ 6170. Ukjendt Findested. ² A 8508. Trammose, Udby Sogn, Holbæks Amt. ³ 22700. Jægerspris, Frederiksborg Amt. ⁴ A 11073 a. Skarp-salling, Aalborg Amt.

Den staaer som et første Stadium, som Ornamentikens Begyndelse. Paa denne mærkelige Maade skulde Lerkarrenes Dekoration være fremkommen: ved at overføre Traadmønstre paa Leret. Og dette kan sikkert ikke være foregaaet alene i Danmark. Efter det Sammenhæng, der findes mellem Kulturen i vore Egne og i det øvrige Europa, baade i Tiden forud og efter, maa det antages, at ogsaa dette Træk vil vise sig at høre hjemme over et videre Omraade, ad den Vei over Vesteuropas Kystlande indtil Middelhavet, hvor Forbindelserne dengang gik.

Af megen Betydning i denne Sag synes det at være, at denne Overførelse af Sy- og Traadmønstre paa andre Stoffer allerede er set og omtalt for en endnu fjærnere Del af Stenalderen, som dette foran er berørt, S. 170. De Ornamenter paa Ben og Horn — endnu ikke paa Ler —, som kjendes fra Danmarks ældre Stenalder, men ogsaa fra Vesteuropa¹, ere allerede blevne afbildede og betegnede som Sy- og Fletningsmønstre². I Arbeidet med Traad og Snor, med Naal og Pren paa Skind og Tøi, skulde da den yngre Stenalders Ornamentik have sit første Grundlag.

Den ældre, rige Ornamentik.

En selvstændig Underbygning for den foran omhandlede Lære om vore Egne som Folkenes Urhjem er nylig forsøgt dannet af Prof. C. Schuchhardt, Museumsdirektør i Berlin. Under Inddragelse i sine Studier af den danske Stenalders Lerkar har han ment at kunne paavise en selvstændig Oprindelse for Ornamentik og Kunststil i Norden, hvad der atter skal støtte Forestillingen om, at der her var et ældste, uafhængigt Kulturcentrum³. Hvad der saaledes foreligger fra Tydsklands mest fremragende Fører paa det forhistoriske Omraade, kan man ikke gaa udenom ved Behandlingen

¹ L'Anthropologie, Paris, 1893, S. 385.

² Aarb. f. nord. Oldkynd. 1896, S. 326 flg., S. 393.

³ I Prähistorische Zeitschrift, 1 og 2, 1909 og 1910.

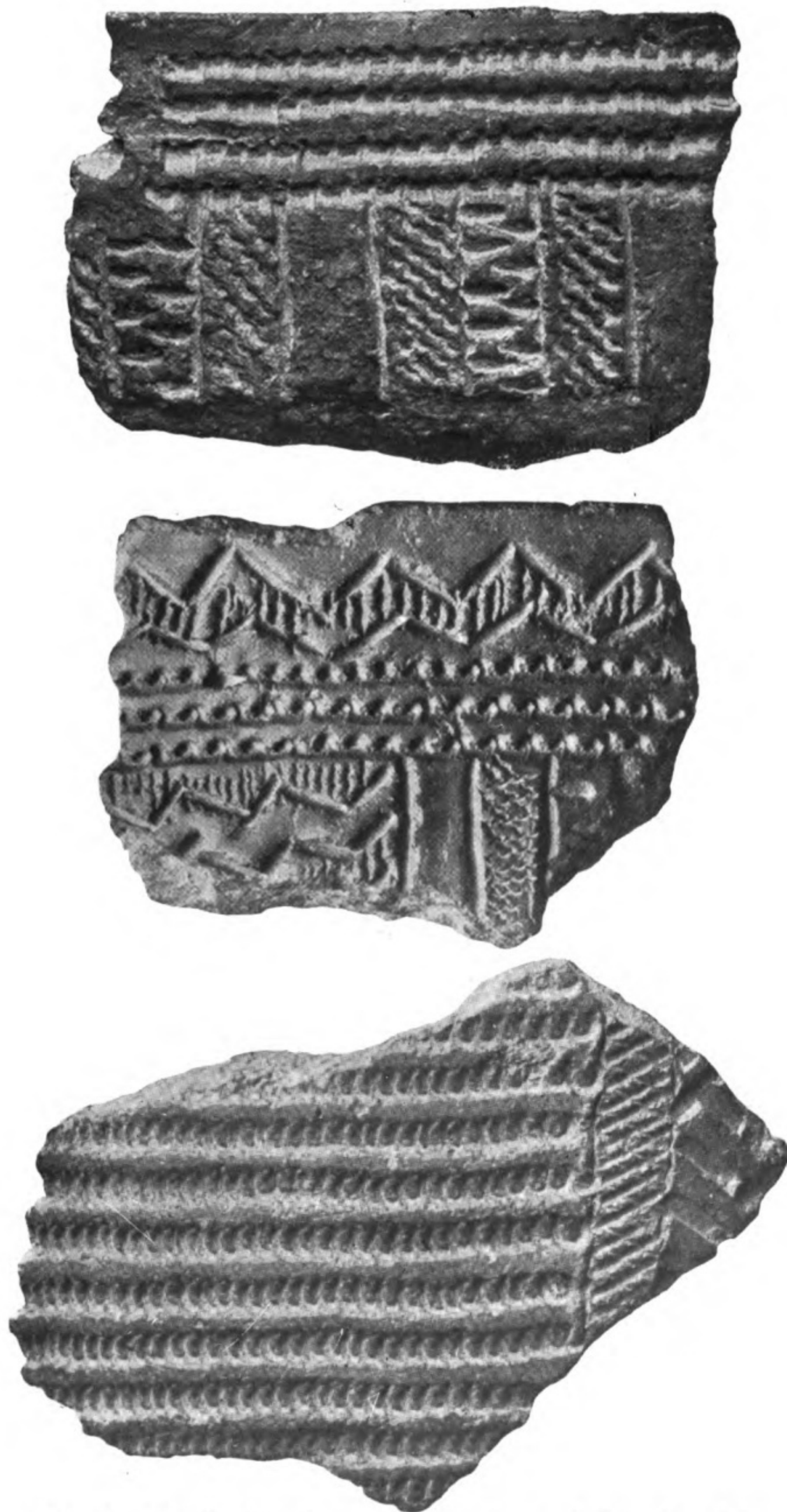

Fig. 34—36. Lerkarskaar fra Jættestue ved Over Jersdal.
Haderslev Museum. $\frac{1}{1}$.

Fig. 37. $\frac{1}{3}$.Fig. 38. $\frac{1}{1}$.

Fig. 39. 1/1.

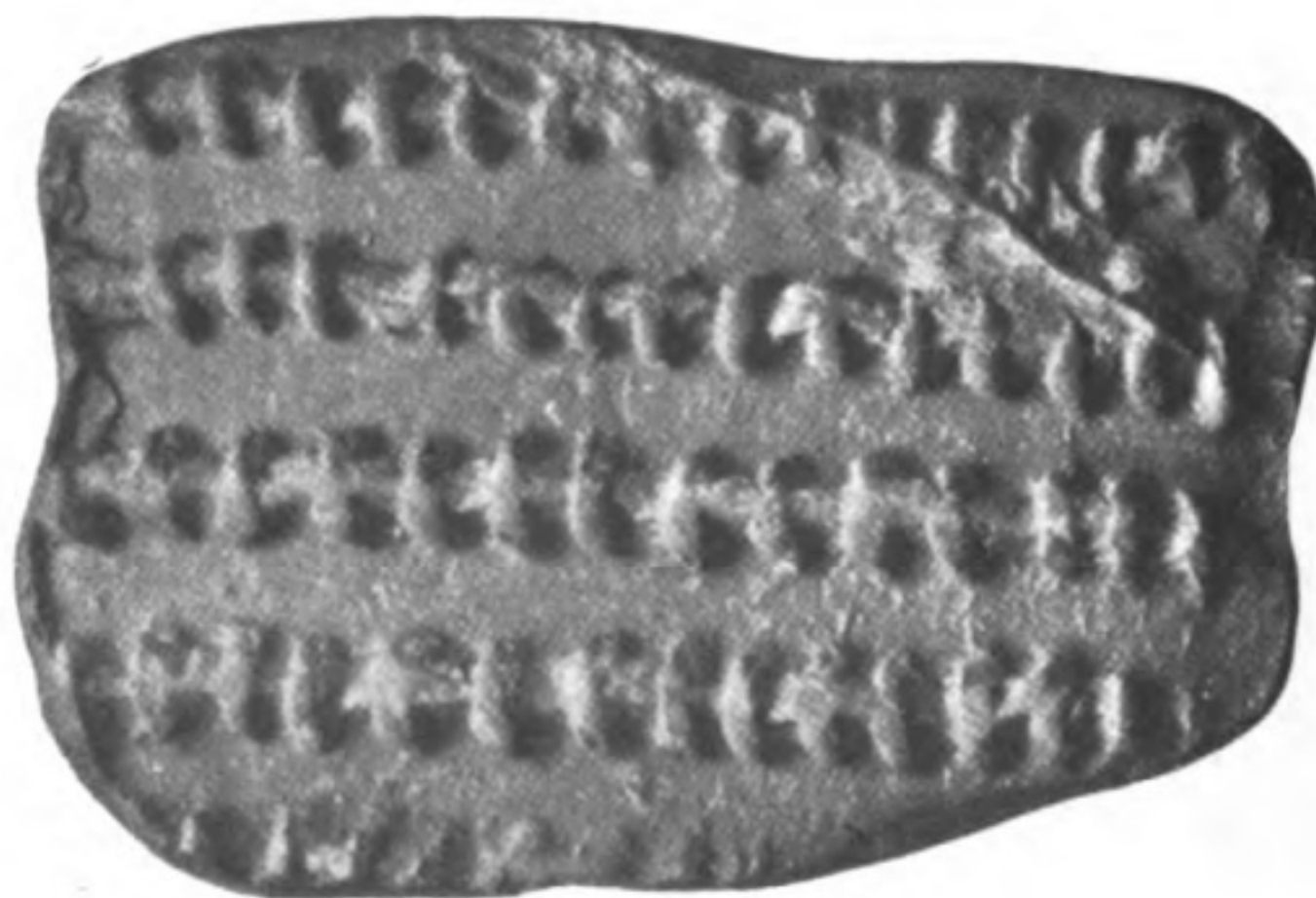
Fig. 40. 1/1.

Fig. 41. 1/1.

Fig. 42. 1/1.

Fig. 43. $\frac{1}{2}$.Fig. 44. Indre. $\frac{1}{1}$.Fig. 44. Ydre. $\frac{1}{1}$.Fig. 45. $\frac{1}{1}$.

af Kulturudviklingen i Sønderjylland. Sagen maa undersøges, selv om det bliver noget vidtløftigt; men herpaa bøder det, at dette hidtil ikke er blevet nærmere behandlet, og at det i sig selv har en særlig Betydning. Det bemærkes herved, at hvad der under de i det følgende fremstillede, meget vanskelige Ornamentstudier er blevet set og forstaaet, for en meget stor Del eller maaske væsentligst skyldes Nationalmuseets Konservator G. Rosenberg, med hvem jeg har havt det Held at samarbeide i denne Sag. De paagjældende Fund, omtalte i foregaaende og dette Afsnit, ere samtidig med stor Dygtighed blevne samlede i Nationalmuseet og ordnede i to særskilte Skabe af Museets midlertidige Assistent Magister C. A. Nordman, fra Helsingfors.

Lerkarrene fra de ældste Grave med deres Ornamentik ere foran blevne omtalte. Vi vende os her til den nærmest paafølgende Tid og tage vort Udgangspunkt i et sønderjydske Fund. De tre Lerkarskaar Fig. 34—36 ere med mange andre fundne ved den nordligste af de to endnu bevarede Jættestuer ved Over Jersdal, omtalte foran S. 221, hvor de laa, ikke inde i Kamret, men udenfor, ved og under Sidestenene¹. De ere altsaa ældre end Jættestuen, eller mulig henhørende til dens første Benyttelse. Paa samme Maade er hele den Ornamentstil, som skal omtales i dette Afsnit, ældre end den fra talrige Jættestuefund hidtil kjendte Ornamentik, men yngre end den foran omtalte Stilgruppe. Det er en eiendommelig Stil fra en egen Tid, men iøvrigt med mange Forbindelser baade opad og nedad i Tiden, paaviseelige saavel i selve Stilen som i Fundene. Lerkar med de her omhandlede Ornamentter kunne findes sammen med Kar af den ældste Gruppe og kunne træffes i Jættestuerne; de gaa altsaa ned til Jættestuernes første Tid. Men dog ere de baade i de samlede Fund, ved Fundforholdene og ved Karformerne og Ornamentterne saa tydelig skilte baade fra

¹ Godhedsfuldt meddelt af Museumsbestyrer C. M. Lund, Haderslev.

det ældre og det yngre, at der ikke kan være mindste Tvivl om, at Ornamentstilen svarer til et bestemt, længere Tidsforløb. De paagjældende Lerkar ere undertiden trufne i Langdyssegrave og paa Bopladser, hvorfra der haves tyndnakkede Øxer. De maa hidrøre fra den Mellemtid mellem de ældste Dysser og Jættestuerne, som man vel vidste, at der var, men som det hidtil har været vanskeligt at faa sikre Kjendingstegn for. Disse gives nu af Lerkarrene og af den Ornamentik, der ses paa de her afbildede Skaar fra Over Jersdal.

Først og fremmest de nedadløbende, sammensatte Baand, se Fig. 34 og Fig. 35 tilhøre. I Midten et fra Kanterne saaledes indskaaret Baand, at Indskjæringerne fra den ene Side naa ind imellem de modstaaende. Der fremkommer her ved et smalt, nedadløbende »Zikzakbaand«; saaledes kan dette Motiv benævnes i Modsætning til de straks nedenfor omtalte fordybede »Zikzaklinier«. Paa begge Sider af dette Midtparti løbe Striber, der ere udfyldte med de Kardiums-aftryk, der nedenfor skulle omhandles, Fig. 34, krydsvis Skraffering, Fig. 36, eller Enkeltskraffering. Det hele fyldige og skønne Ornament forekommer paa Lerkar fra mange Steder i Sønder- og Nørrejylland, paa Fyen, Sjælland og Bornholm og ude paa smaa Øer, Lyø ved Fyen og Hesselø midt i Kattegat. Det Lerkar, der betegnes som det smukkeste, der overhovedet haves¹, bærer denne Dekoration, ligesom den oftere træffes meget smukt udført, Fig. 38², men ogsaa flygtig behandlet. Som dette Motiv anvendes i Danmark, maa det siges at være ret et nationalt præget Hovedmotiv, medens det under andre Forbindelser er vidt udbredt³.

Dernæst den liggende »Zikzaklinie«, dannet ved Aftryk

¹ Afbildet i Nationalmuseets Veiledning for Besøgende 1911, 22, og i »Vor Oldtid«, S. 139, i Midten tilhøre.

² Nr. 25626, fra Lilletofte, Baag Herred, Fyen.

³ F. Ex. Praehist. Zeitschr. 1909, Pl. 11, Fig. 1 og 4; jvfr. ndfr. S. 296, Anm. 1.

af et sædvanlig tykt, aflangt firkantet Stempel, Fig. 35 og 36 tilhøre. Gjentagne under hinanden kunne disse Zikzaklinier danne brede Striber eller dække større Flader, stedse paa Karrets Overdel og ved Mundingsranden, og dette ikke blot udvendig, men ogsaa indvendig i Karret, Fig. 43¹. Mellem og udenfor Zikzaklinierne kan der findes en Skraffering med Kardiumsafttryk. Fig. 37 viser et Pragtkar dekoreret med Zikzaklinier, indtrykkede med et lille Stempel, der er anvendt med megen Omhu; paa Underdelens Skraaning ses de sædvanlige afstregede Baand².

Der er nu det vigtige og mærkelige Forhold, at disse Ornamente findes paa flere af de strax foran omtalte Kar med Snoreafttryk, og udførte ved Indtrykning af de samme eendommelige tykke, beviklede Snore. Fig. 39³ er en Afformning, der gjengiver Ornamentet ophøiet, forat Enkelthederne saaledes kunne træde tydeligere frem. Det nedadløbende »Zikzakbaand« er dannet ved at indtrykke Enden af en Snor; man ser Tværbeviklingen og Afslutningen i en Knude; iøvrigt er Karret dækket med nedadløbende Snoreafttryk. Det ses, at det er den samme Snor, der er flyttet; Mellemrummene i Tværbeviklingen gjentage sig ganske ensartet fra Traad til Traad. Man kan paa Karret følge Traaden fra en Knude foroven, Fig. 40, til Enden nederst paa Karrets Side; den er gjengiven i Tegning foran, Fig. 31. Det synes, at Snoren maa være gjort netop af denne Længde for at bruges til Ornamentering af Karret. Snoren er et Ornamenterings-Redskab. Paa det ovenfor i Fig. 27 gjengivne Kar ses paa et enkelt Sted, foroven paa Siden, det skraatmønstrede Baand Fig. 46 udført i Snoreafttryk, og her er det atter Enden med Knude, der er benyttet. Et saadant Træk, der gjentager sig paa Lerkar fra forskellige Landsdele, viser, at der her er Tale om Arbeide i en ganske fast Stil. Et tredie Kar viser

¹ A 4074, fra Tullebølle, Langeland.

² A 26300, fra Hagebrogaard, Ginding Herred.

³ A 8508, Arts Herred, Sjælland.

en fortløbende Zikzaklinie, baade nedadløbende og liggende, udført med de samme Snore, hvoraf Aftryk dække hele Karrets Side og Hals¹. Fig. 41 gjengiver et Brudstykke og Fig. 42 derunder et ophøiet Aftryk, med »Zikzaklinier«, men disse gjorte med Enden af en Snor, der er indtrykket meget omhyggelig, nøiagtig passende i Vinklen².

Efter alle Forhold er det givet, at disse Kar med Snore-

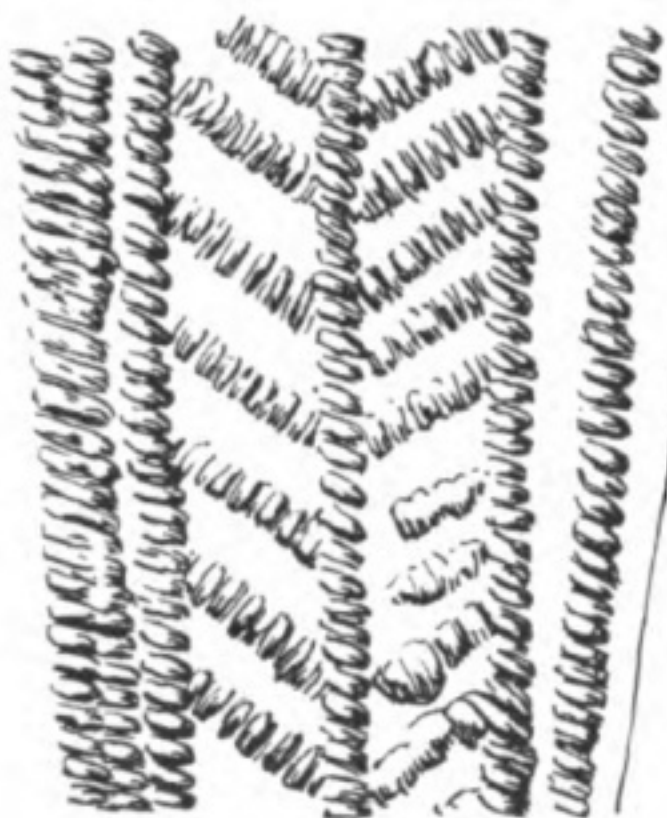

Fig. 46. ¹/₁.

afttryk ere ældre end de, der bære Ornamenter som Fig. 34—38, der ere indtrykkede og indridsede paa anden Maade. Paa disse sidste ere Motiverne fuldt indarbeidede, medens de paa hine komme frem ligesom famlende og tilfældig. Ogsaa Karformerne og det hele sluttede Sammenhæng i den paafølgende Ornamentudvikling angive med største Tydelighed, at Snorekar-

rene ere ældst. Men saaledes ere de nye Motiver først dannede med Snoreafttryk. Vi ere her ved Oprindelsen: hele den følgende rige Ornamentik er begyndt med, at man aftrykkede Snore i det vaade Ler.

Hvorledes man atter er kommet dertil, er berørt foran S. 268. Denne Snoreornamentik er fremgaaet af en ældgammel Tradition, dels af Kunst, dels af praktisk Arbeide, og det sidste vel nok saa meget som det første. Et mærkeligt Stykke kan her omtales, der giver et Indblik i det Haandens Arbeide, der laa bagved denne Kunstøvelse. Det i Fig. 44 afbildede Stykke er optaget ved en Grusgrav paa Øxenbjerg udenfor Svendborg, hvor der fandtes et forstyrret og adspaltet Kulturlag fra Stenalderen, indeholdende Lerkarskaar i stor Mængde; flere af de i denne Afhandling gjengivne Brudstykker ere fra denne Plads. Hovedmassen af Fundet tilhører Svendborg Museum; kun en lille Samling findes i

¹ Z 716, fra Refsnæs, Sjælland.

² A 10791, fra Sandhammeren, Bornholm.

Nationalmuseet. Stykket Fig. 44 er en Del af en rørformet Gjenstand, med Brud foroven og forneden, og afbrudt gennem hele Længden, saaledes at omtrent Halvdelen mangler. En Afformning af det Indre viser, at Røret har været nøiagtig kreds rundt, Tværmaalet 4 Cm., Længden $6\frac{1}{2}$ Cm. Der er en almindelig Lighed med Halsen paa Flaskerne foran S. 262 flg. Øverst er der bevaret et lille Stykke af den nøiagtig afglattede Overkant; nederst findes en Fortykning, der kan være Begyndelsen til den Øsken, der findes paa det tilsvarende Sted ved Lerflaskerne foran Fig. 22. Stykket maa antages at være Halsen til en Flaske af denne Form. Indvendig findes et tykt Lag af en sortbrun Masse, med glat og blank Overflade, hvori der ses Striber og Ridser, fremkomne ved Afdreining. Denne brune Masse er af Prof. Bille Gram ved mikroskopisk Undersøgelse bestemt som Kohorn. Det Indre af Flaskehalsen er altsaa et omhyggelig udboret Horn. Udvendig findes et tykt, mønstret Lag, dannet af Traade, der ifølge Prof. Bille Grams Bestemmelse ere gjorte af Hør. Mønstret i Yderfladen fremkommer ved, at Traadene ere lagte afvexlende foran og bagved andre Traade, der løbe i modsat Retning, altsaa i Flugt med Rørets Længde; disse Traade ere kun synlige i Bruddene. Traadvævet danner ikke et enkelt, men et tredobbelt Lag. Man skulde da sige, at Flaskehalsen udvendig er overspunden med Traad, omflettet meget tæt og solidt. For en Del er Traadmønstret fyldt med en mørk, størknet Masse; Vævet er mest brunt, men paa visse Steder udvendig mørkt rødt; det maa antages at være gennemtrængt med et Stof for at tætte det eller binde det til Hornrøret. Ved Overspindingen har Halsen været forbunden med Flaskens Bug — om dette Parti var af Læder, Tøi eller Træ, kan ikke afgjøres. Der haves fra Danmark Træflasker af denne Form, men uden Hals; om afbrudt eller oprindelig manglende, kan ikke siges¹. Fra

¹ Aarb. f. nord. Oldkynd. 1898, S. 136.

Spaniens Stenalder foreligge Lerkar af lignende Form med Bug og Hals gjorde hver for sig, og Halsen tilsat af et andet Stof¹. Men denne eiendommelige, traadflettede Flaskehals fra Øxenbjerg staaer i nært Forhold til Ornamentiken: nøiagtig som Overspindingen ligger, med Mønstrets Linier skraat mod Halsens Længderetning, saaledes ligger det indtrykkede Traadmønster om Lerkarrenes Hals, jvfr. Fig. 33; ved andre Stykker er dog Ligheden større. Man skulde da sige, at de indtrykkede Snoreornamenter efterlignede den Traadfletning, der havde en praktisk Bestemmelse². Derefter forstaaer man bedre disse underlige Snoreornamenter, og navnlig de med Knudeender dannede Mønstre: de efterlignede virkeligt Traadværk, Sammensyninger o. lign.

Det Begyndelsesstadium, hvorfra de Lerkar hidrøre, der ere dekorerede med den tykke beviklede Snor, har ikke været langt. Der haves kun faa mere fuldstændige Kar og heller ikke mange Brudstykker, men fra vidt adskilte Steder. Den tykke Snor er efterhaanden ophørt at være det Instrument, som benyttedes til Ornamentering; den er gaaet af Brug. Det ses endog i det enkelte, hvorledes dette er gaaet til, og meget tiltrækkende er det saaledes paa det nøieste at kunne følge Bevægelsen. Man har nemlig efterlignet den rillede Snor eller afløst den med noget nyt, der er dybere rillet: der er trukket en Fure i det vaade Ler, og hen igjennem denne er der lagt Stik paa Stik. Mange Steder ligner det skuffende de virkelige Snoreastryk; men afformet ophøiet ses det tydelig, at Ornamentet bestaaer af en Fure med Tværstik. Fig. 45, 47 og 49 vise tre Prøver herpaa af forskjellig Finhed³. Tilsidst bliver dette til en simpel Streg med adskilt staaende

¹ Louis Siret, Questions de chronologie et d'éthnographie ibériques, 1913, S. 228.

² Det meste af det her anførte skyldes Konservator G. Rosenberg.

³ A 4075, fra Tullebølle, Langeland, og A 26768, fra Øxenbjerg ved Svendborg

Tværstreger. De tykke Snore høre kun hjemme i Stilens ældre Tid.

Vi fortsætte Redegjørelsen for Enkelthederne i den rige Ornamentstil med Betragtningen af det slesvigske Stykke Fig. 36. De dybt rillede Linier ere trykkede med et Stempel dannet som et opskaaret Rør; Indtrykket er en Bue, en ikke sluttet Kreds. Disse Indtryk ere gjorte eet for eet og anbragte saaledes, at det følgende stedse griber ind over det foregaaende. Anbragte mere eller mindre tæt og dybt, lodret eller skraat mod Fladen, give Indtrykkene meget vexlende Ornamenter. Beviset for, at de alle ere gjorte paa samme Maade og med et ensartet Stempel, gives af det sidste Indtryk i Rækken¹; da det ikke er overtrykket af et følgende, ses Stemplets Form uforandret. Dette Ornament danner altid fortløbende Baand paatværs af Karret og som Regel flere tæt over hinanden. De virke for Øiet som Snore eller snarere som et syet Ornament. Thi hvorfor dog bestandig denne lille afbrudte Kreds, denne ufuldstændige Cirkel, om ikke for at gjengive den Syning gennem et Stof, hvorved Traaden kommer til at danne netop disse Ringe, der ligge tæt op ad eller over hinanden. Dette er vist Motivets Oprindelse.

Ofte er der anvendt et Stempel af samme Form; men Buen er fladere og mere aaben, Indtrykkene gribe enten ikke eller mindre ind over hinanden, eller staa hvert for sig i fortløbende Rækker. Paa et Bæger af tidlig Form, som Fig. 24, gribe disse Buer lidt ind over hinanden, Fig. 52². Det giver nu et Vink om, hvad disse Buer oprindelig ere, om hvorledes Motivet er fremkommet, at der i det Indre af en Ske, af Form som Fig. 61 nedenfor, findes Buerækker, der ere Aftryk af virkeligt Traadværk, som det ses af det op-høiede Aftryk Fig. 50³. Det er af mærkelig Art; men Afbild-

¹ Tilhøre i Afbildningen Fig. 36.

² A 9534, fra Hegum, Vester Horne Herred.

³ A 11784, fra Skjern, Ribe Amt.

ningen giver kun en almindelig Forestilling herom; det nøiere maa ses paa Originalen. Mønstreet maa være indtrykket med en Knude, der er slaaet paa en Traad af c. 1 Millimeters Tykkelse; Traaden er lagt i en enkelt Løkke, der er trukken sammen til en fast Knude. Kun selve denne har virket paa Leret, ikke de to Traadender, der have været sammenbøiede og fastholdte mellem Fingrene. En saadan Knude giver to Indtryk umiddelbart ved hinanden. Af disse gjentagne Indtryk, skraat modstillede, ere Buelinierne dannede. Hver fuldstændig Bue indeholder to Knudeaftryk, med ialt 4 Rundinger. Der er — set paa Aftrykket Fig. 50 — arbeidet fra Venstre til Høire. Længst tilvenstre er der kun en halv Bue gjort med eet Knudeaftryk. Hvor en ny Bue derefter begynder, er der oftest trykket noget ind i den sidste Runding af den foregaaende. Der er altsaa med en Traadknude fremstillet et Mønster, som ligner de »Tunger«, der høre til de simpleste Udsyninger, de første, som ogsaa vore Børn lære, naar man giver dem en Naal i Haanden. Det er vel disse syede Tunger, der have været Forbillede for de indtrykkede Buemønstre. Andetsteds ses Buer, der ere indtrykkede med en bøiet Snor; til Exempel herpaa tjene de i Fig. 48¹ viste Indtryk, der ere udførte med en meget grovt beviklet Snor. En bestemt Forskjel mellem Buerne og de ovenomtalte Zikzaklinier er der ikke; Bue- og Vinkellinier gaa over i hinanden. »Takker« høre ligesom »Tunger« til de simpleste Motiver i Udsyning. Begge disse Ornamente paa Lerkarrene maa være fremgaaede af Sykunsten.

Med det anførte stemmer det godt, at Buerne først ved Stilens videre Udvikling findes opstillede, ikke paatværs af Karret, men i nedadløbende Baand, se Fig. 60, at de efterhaanden blive større og rykke sig løs fra hverandre, se Fig. 51 og 53², ja under uskjon Behandling anbringes spredt

¹ A 474, fra Hesselø.

² Fig. 51: ukjendt Findested; Fig. 54: A 4078, fra Tullebølle, Langeland.

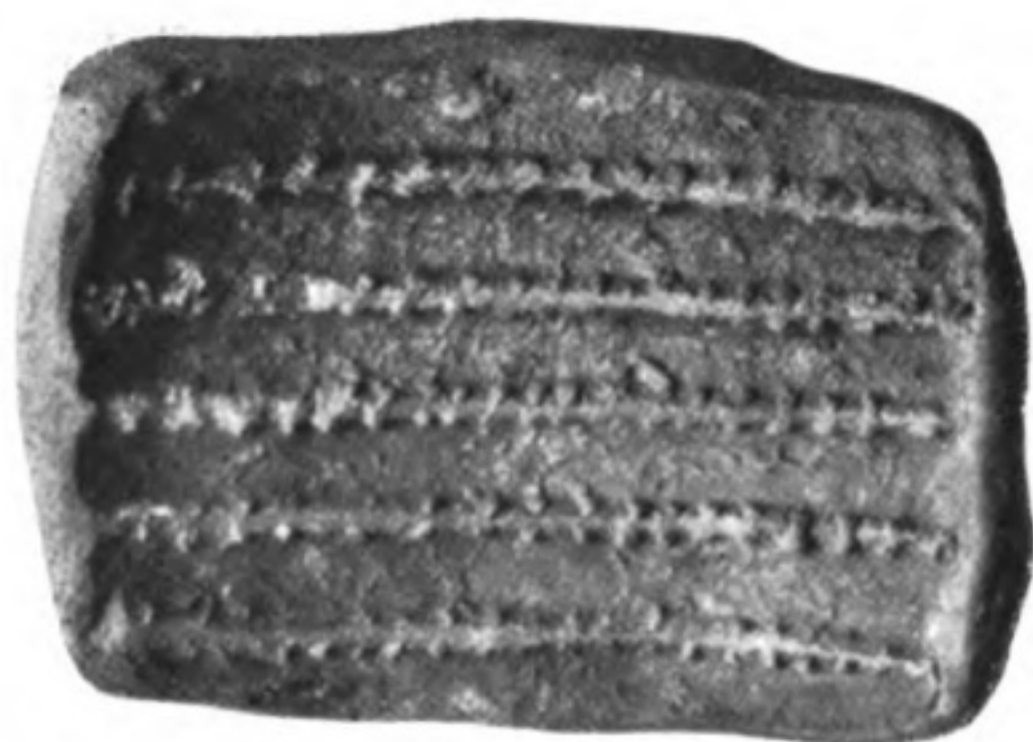

Fig. 47. 1/1.

Fig. 48. 1/1.

Fig. 49. 1/1.

Fig. 50. 1/1.

Fig. 51. 1/1.

Aarb. f. nord, Oldk. og Hist. 1913.

Fig. 52. 1/1.

Fig. 53. 1/1.

Fig. 54. 1/1.

Fig. 55. 1/1.

Fig. 56. 1/1.

Fig. 57. 1/1.

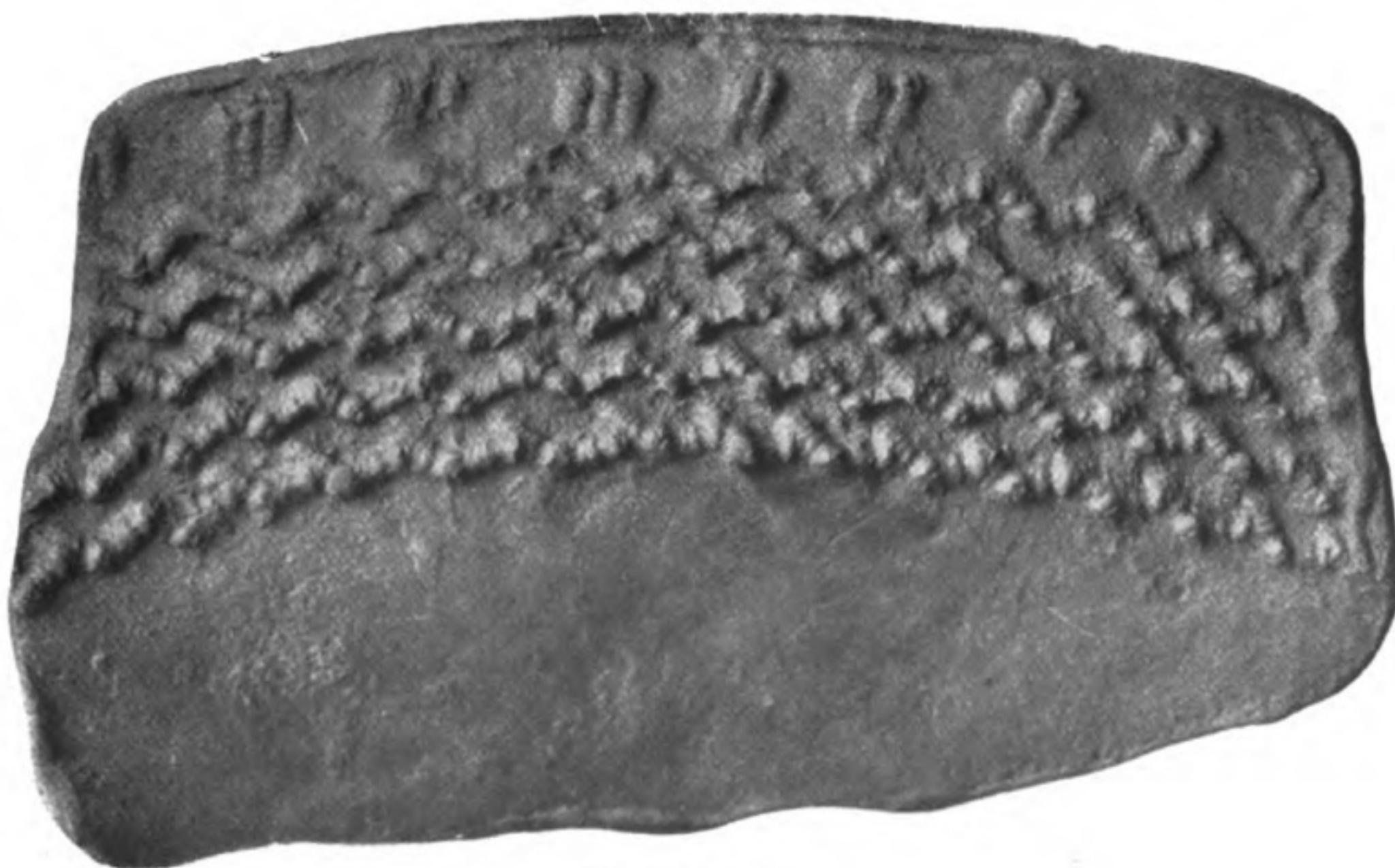

Fig. 57. 1/1.

19*

Fig. 58. 1/1.

Fig. 59. 1/1.

Fig. 60. 1/1.

til Udfyldning af Grunden. Det er ogsaa kun ved skjødesløs Behandling, at Ornamentet kan faa Udseende af at være sammensat af sluttede Kredse, lukkede Cirkler, medens de dog i Virkeligheden ikke ere det; saaledes paa den her afbildede Ske, Fig. 61, fra Sønderjylland, funden paa samme Sted som Skaarene Fig. 34—36.

Et vigtigt Redskab ved Ornamenteringen er Hjertemus-

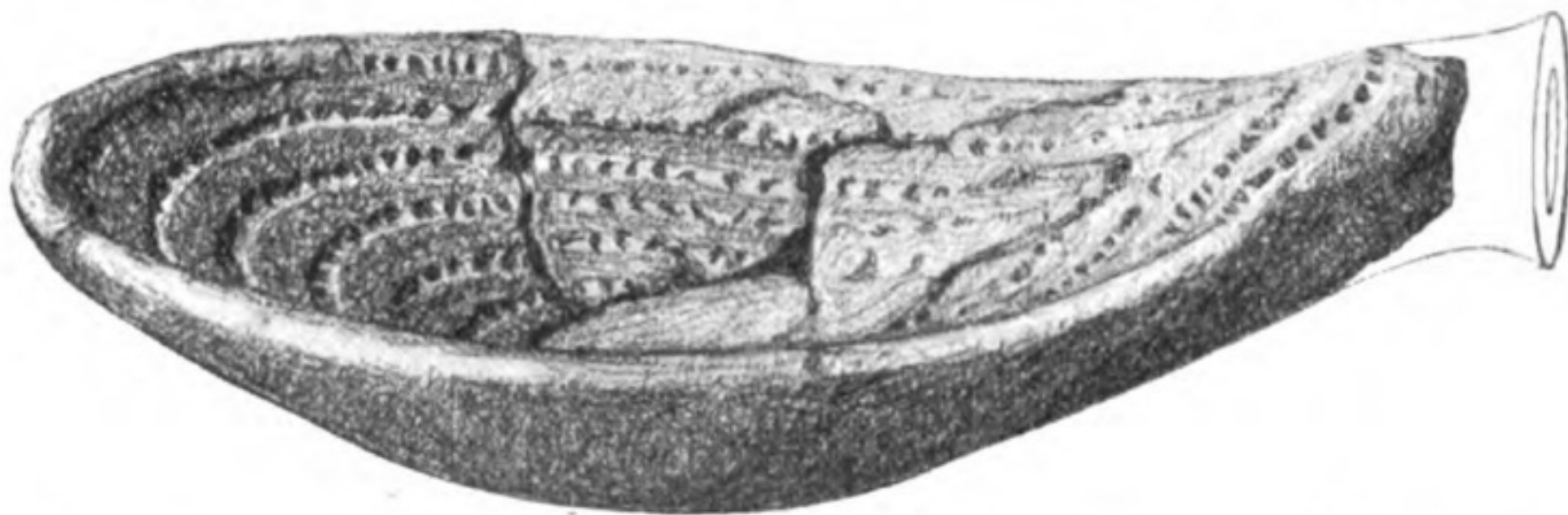

Fig. 61. Ske af Ler, fra Jættestue ved Over Jersdal. Haderslev Museum. $\frac{1}{2}$.

lingens, Kardiens Skæl. Allerede tidligere er dette blevet fremsat¹, og det er vist, hvorledes der i Danmarks Stenalder med den takkede Kant, efter som Skallen er større eller mindre og snart førtes lodret, snart mere eller mindre skraat mod Lerfladen, kunde dannes Indtryk af høist forskjellig Art, som man ikke skulde tro frembragte med den samme lille Naturgjenstand. I den Stilperiode, som her omhandles, benyttedes der ikke særlig store Skaller, gennemgaaende af Størrelse som den i Fig. 62 afbildede. Sjældnere dannedes der fortsatte, takkede Linier paa tværs af Karret og tæt sammenstillede — atter en af de forskjellige Maader, hvorpaa et Snoremønster fremstilledes, men tydelig nok at adskille fra de andre; i Fig. 34 ere saaledes de takkede Linier foroven udførte med Karden. Fornemlig brugtes dog Skallen til at danne Indtryk, der ikke ere længere end dens Kant, fint bølgende eller krusede, oftest lige, sjælden buede. Disse Linier lægges tæt op til hinanden for at fremstille et sam-

¹Aarb. f. nord. Oldkynd., 1888, S. 278. Sagen er dog paa dette Sted hverken ganske rigtig eller fuldstændig fremstillet.

menhængende, fint kruset Mønster, altid til Udfyldning paatværs af nedadløbende Baand, eller af Baand mellem Zikzaklinier eller af Grunden udenfor dem. I foranstaaende Figurer ses Kardiumsornamentet flere Steder, saaledes i

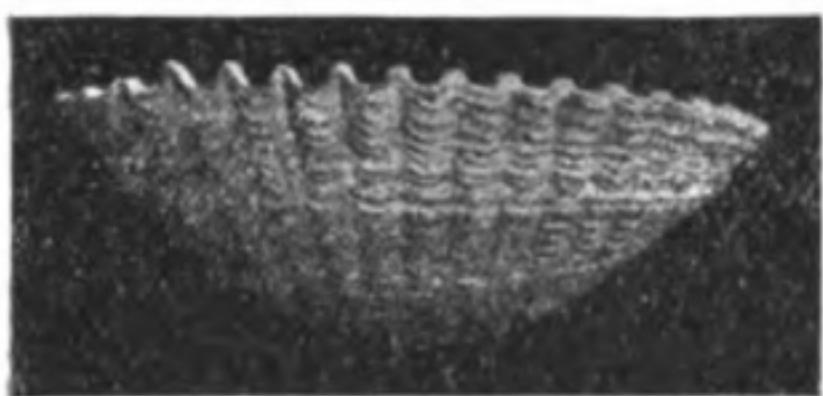

Fig. 62. $\frac{1}{1}$.

Fig. 35 mellem og udenfor Vinkellinierne og i det nedadløbende Baand, i Fig. 34 i de tilsvarende Baand, og i Fig. 43 indvendig i Skaalen udenfor Zikzaklinierne. For tydeligere at vise disse eiendommelige Ornamenter meddeles i Fig. 54—55 nogle

ophøiede Aftryk, der altsaa gjengive Skallens Kant¹.

Ligesom de andre Motiver i denne Stil har ogsaa Kardiums-Ornamentet en Berøring med den forudgaaende Tid, Snoreornamentikens Stadium; det findes paa et enkelt Kar af denne ældre Art. I den her omhandlede Stil anvendes det almindelig, baade paa Lerkar fra Kystegnene og fra det Indre af Nørre- og Sønderjylland. Det bevaredes i senere Tid, men da anvendt paa nye Maader. Saaledes bleve egne Mønstre udførte med et udbrudt Stykke af Skallen, to eller tre Takker; det smukke Ornament Fig. 63 er gjort med to Takker, men Mønstret er yngre end den her omhandlede Tid². Hvad man oprindelig har tænkt sig og villet med Kardiums-Ornamentet, er givet med dets Anvendelse: fintmønstrede Baand; det maa efter Ornamentikens hele Art antages, at man har efterlignet virkelige, udsyede eller vævede Baand. Men sikkert nok var det ikke i Danmark, at dette lille praktiske Redskab, hvormed der hur-

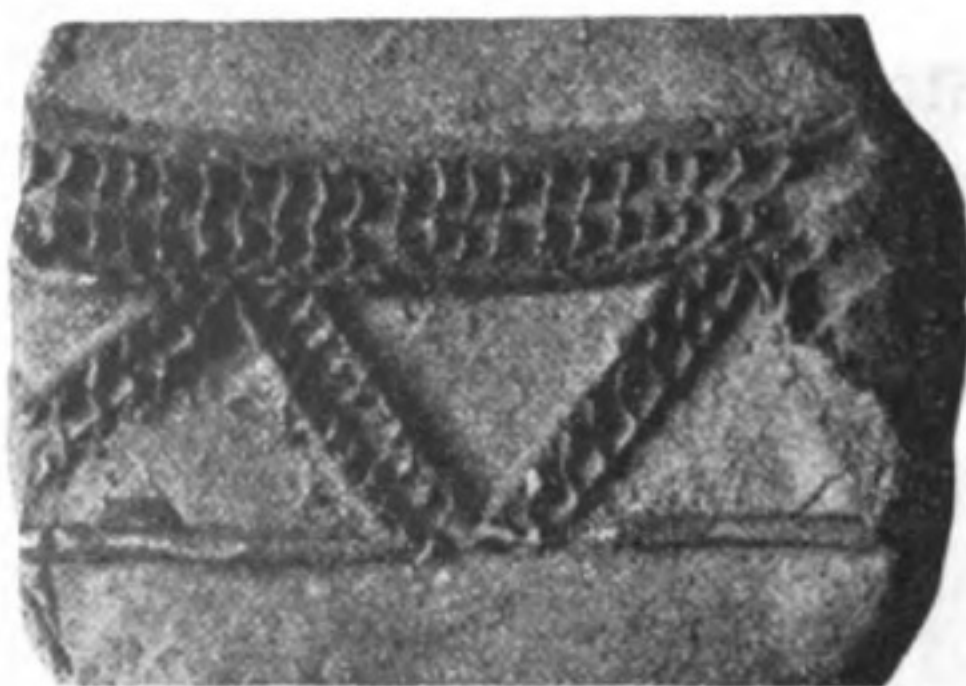

Fig. 63. $\frac{1}{1}$.

¹ Af det oftere omtalte, smukkeste udførte Kar, som haves, fra Skarpsalling, Aalborg Amt. Afbildet i Museets Veiledning for Besøgende 1911, 22.

² A 10980, fra Onsild Herred. Flere Lerkarskaar fra Øxenbjerg, i Svendborg Museum.

tig kunde dannes et regelmæssigt, findelt Mønster, først blev fundet og taget i Brug; herom tales nedenfor.

Krydsvis Afstregning forekommer ofte, dels meget tæt, se Fig. 36, 37, 38, dels aaben. Den er udført ved indskaarne Linier, ved Kardiumsindtryk eller med den straks nedenfor omtalte tandede Modellerstok; mest ses den i de nedadløbende Baand. Ogsaa dette Motiv har en paaviselig Forbindelse med den ældre Stil: en Kop af Form som Fig. 24 har paa Overdelen brede, nedadløbende Baand med en aaben Krydsafstregning.

Vi have hermed gjort Rede for Motiverne i denne Stil, der mest kjendes fra høie Skaale, ofte meget store og med brede Øskener til Bæresnore, men aldrig udstyrede med en fremspringende Hank eller et Øre. Det meget smukke Kar, der er afbildet i Museets Veiledning for Besøgende 1911, 22, viser Hovedformen. Andre Karformer ere fremstillede foran. Endelig hører den store og flade, indvendig dekorerede Ske, som Fig. 61, hjemme i denne Tid; senere træffes den ikke. Mest foreligger dog det store Stof kun som Skaar, fra Bopladser og Moser eller optagne ved Grave, hvor sandsynligvis det ældre Udstyr er blevet fjærnet og beskadiget ved senere Gravlæggelser.

Men den Ornamentstil, som fremtræder paa disse Kar, er ikke ganske ensartet. Der findes alle Overgange fra det store, brede og dybt udførte Ornament til det særdeles fine og spinkle; ved det første ere de forskellige Motiver anvendte hvert for sig og usammensatte — som ved de foran omtalte Kar; ved det sidste ere Motiverne blandede og forenede til en rig og afvexlende Ornamentik, som i det følgende skal omtales. Det ligger nær heri at se en fremadskridende Udvikling; men beviseligt er dette ikke, idet Hovedmassen ikke foreligger fra Grave, der ad anden Vei kunne tidsættes. Afvises tør paa Forhaand ikke den Mulighed, at Høidepunktet kunde ligge ved Stilperiodens Begyndelse, hvad der kun kunde være Tilfældet, dersom Kunststilen er

tilført fuldt udviklet, eller Udviklingen er foregaaet under Indflydelse udefra. Hvor ugjærne man end vil gaa til denne Antagelse, kan den dog saameget mindre ganske afvises, som den Ornamentstil, der maa betegnes som Høidepunktet, frembyder Træk, der baade ere meget forunderlige og betydningsfulde og tillige vise en nøie Tilknytning til et fjærnt Land.

Fig. 57 gjengiver Udsiden af et Randskaar af et mørkt brunligt Lerkar og derunder et Aftryk deraf, som viser Ornamentet ophøiet. Ganske det samme Mønster findes paa det tilsvarende Sted indvendig i Karret¹. Mønstret dannes af fortløbende Vinkelrækker tætstillede under hinanden. Man ser strax paa Afformningen, at der er et Led, der bestandig gjentager sig, nemlig en fremtrædende Runding, bagved den fine Tværstriber og foran den et ubetydeligt Fremspring. Dette er den foran omtalte steilt beviklede Traad afsluttet i en Knude og foran den Enden af Indertraaden. I hver Vinkel er der en Knude. Arbeideren har, angivet paa Originalen, begyndt fra Venstre, set paa Aftrykket: fra Høire. Efter det første Indtryk har han dreiet Snoren og anbragt det næste Indtryk saaledes, at Knuden rammede Enden af det første, og saa fremdeles indtil Slutningen af Rækken. Paa samme Maade er den næste Række udført. Lidt Uregelmæssighed er der; undertiden er der blevet aftrykt lidt for meget af Snoren, saa at den nærmede sig den ovenfor staaende Række; men gennemgaaende er det nøiagtigt Arbeide. Der er for at danne de 5 Vinkellinier paa dette Skaar gjort 128 Indtryk. Det Hele ligner et Netmønster, og at det er et virkeligt, kunstfærdig dannet Net, som man har villet efterligne, fremgaaer noksom af de Fryndser, der træde frem øverst; de ere indtrykkede, 2 eller 3 sammen, med en anden beviklet Traad, uden Knude; In-

¹ Fremkommet ved en større Undersøgelse paa en Boplads paa Hesselø, foretagen af Nationalmuseet.

dertraaden træder flere Steder frem udenfor de steilt liggende Tværriller. Dette Aftryk giver høie Forestillinger om Stenalderens Traadarbeide og om Finheden af det Materiale, som anvendtes dertil; men først og fremmest har Lerkarskaaret Betydning ved at bringe Ornamentiken som Helhed i nær Forbindelse med det kvindelige Haandarbeide, hvad der foran Punkt for Punkt er paavist.

Der kunde anføres en Del andre Stykker, som mere eller mindre tydelig vise, at man har villet fremstille et samlet Traadværk. Saaledes det Brudstykke, der er gjengivet i Aftrykket Fig. 56, Feltet nederst tilhøre¹. Mønstret siger det, men ogsaa Udførelsesmaaden; thi disse smaa, blødt formede Buer, nedenfor hvilke der findes et lille, skraatstillet Fremspring, ere indtrykkede med den Traadknude, som ovenfor er omtalt ved Fig. 50. Dette er det Ornamenterings-Element, som det har været vanskeligst at erkjende, og som heller ikke andre ville forstaa uden at se Originalen, eller man selv vil forsøge sig med Aftryk af en saadan Knude. Baade Fig. 50, 56, 57 og flere andre Stykker opfattedes først som Aftryk af et helt, sammenhængende Væv; kun lidt efter lidt blev det set, at Mønstrene ere frembragte ved gjentagne Indtryk af et enkelt, lille Element, og Traadknuden var det, som sidst blev opdaget af Konservator G. Rosenberg. Det er sikkert nok høist paafaldende, at sammensatte Ornamenter ere dannede paa denne Maade og med en saadan Nøiagtighed; dog er det jo i fuld Overensstemmelse med, hvad der iøvrigt her er paavist om Traadarbeidet som Grundlag for Ornamentiken, og med, at det sandsynligvis var Kvindehaand, som virkede begge Steder.

De fint perlede Skraalinier i de nedadløbende Baand paa det sidst afbildede Skaar, Fig. 56, ere ikke udførte med Kardium, medens de dog i det hele ligne dem. Paa Afbildningen vil Forskjellen mulig ikke kunne ses; men formentlig

¹ A 26763, fra Øxenbjerg ved Svendborg.

kan man fæste Lid til Alt, hvad der her meddeles som bestemte Iagttagelser, idet to Undersøgere i Forening have fastslaaet, hvad der virkelig kan ses, og udvalgt, hvad der af det store Stof kan fremføres som fuldstændig sikkert. Punktrækkerne paa dette Stykke ere ikke frembragte ved Kardium, men ved et eget Instrument, som først kommer frem ved Arbeider, der henhøre til Stilens høieste Udvikling. Da Kardiumsafttrykkene gaa tilbage til den ældre Snoreornamentik, maa det sluttes, at det særlige Redskab har sin Oprindelse fra Kardien, at det er dannet for at erstatte eller afløse Skallen. Hvorledes dette Ornamenteringsredskab har været, kan man naturligvis se af de Aftryk, som det har givet i Leret. Men som altid i slige Sager er der mest at se, hvor der er gjort en Feil, eller der er arbeidet skjødesløst. Saaledes giver det i Fig. 58 afbildede Skaar god Besked. De to parallelle Tværfurer foroven ere daarlig udførte; ved dem begge ere Randene ujævne, idet Redskabet ikke har holdt Linie, og i Bunden er der Folder eller Afsatser, idet Redskabet er gaaet lidt for dybt, og dette er rettet ved, at det følgende Indtryk er lagt noget høiere. Indtrykkene staa saaledes delvis hvert for sig. Afstøbte ville disse Indtryk vise Redskabets Æg eller Kant. Fig. 59 gjengiver en Afstøbning af de omtalte Furer og viser Redskabets virkende Kant sex Gange: den var lige og kort, tynd og svagt takket. Saaledes maa det Stempel have været formet, der har været anvendt til mangfoldige Punktlinier og Perlerækker paa denne Tids Lerkar, kun at Takkerne have været mere eller mindre fremtrædende. Saa omstændelig fremføres dette, fordi det gjentagende har været forsikret, at der har været arbeidet med et Tandhjul¹.

¹ Zeitschrift f. Ethnologie 1913, Verhlg. S. 243 og 250. E. Cartailhac, Les âges préhist. de l'Espagne et du Portugal, 1886, S. 124. Vorgeschichtliche Altertümer der Provinz Sachsen, Einleitung, S. 91. William Greenwell, British barrows, Oxford 1872, S. 240, har derimod rigtig angivet, at der har været anvendt et tandet Stykke Ben. Jvfr. Paul du Chatellier, La

Hvorledes dette Ornamenteringsredskab i det hele var formet, kan ses af Fig. 64, som giver Billedet af det eneste for Tiden kjendte Stykke af denne Art, fundet i en Mose i Sønderjylland. Det er dog vistnok ikke fra den her omhandlede Tid, men fra en senere Del af Stenalderen, da dette Redskab endnu var i Brug, kun tykkere og grovere, som dette kan ses af de fra de ældre vidt forskellige Mønstre, hvortil det benyttedes. I den hele Form er Redskabet dog næppe blevet sønderlig forandret. Det var en Model-
 lerstok, oprindelig med fint tandet Kant for at danne Indtryk, der skulde gjøre samme Virkning som Kardiumsindtrykkene. Intet viser bedre, hvad disse Lerarbeider vare for Stenalderens Folk end denne Modellerstok, at de vare Kunst, og det Kunst, der kjærlig og energisk var pleiet op Skridt for Skridt gennem en lang Udvikling. Men det lille Kunstnerredskab, af samme Art om end ikke anvendt til samme Brug som den tandede Modellerstok, der benyttes af Nutidens Billedhuggere, fører os videre, til et Punkt af stor Interesse, og tillige Endepunktet for denne Undersøgelse.

Fig. 64. Ornamenteringsredskab, fra Felsted Sogn, Aabenraa Amt. Nationalmuseet. $\frac{4}{5}$.

Vi betragte Aftrykket Fig. 60 af et Skaar fra samme Findested som Fig. 56 og med Ornamente i samme Stil¹. Her ere de nedadløbende Baand udfyldte med Kardien; men Listerne langs disse Baand og de to Lister, der foroven løbe i modsat Retning, ere fint takkede — saa fint, at de i Afbildningen kun kunne skjelnes paa de øverste Lister. De staa jo i Aftrykket ophøiet, svarende til de fordybede Furer i Leret; i Bunden af

poterie en Armorique, S. 13. Ferd. v. Andrian, Prähist. Studien aus Sicilien, 1878, S. 41.

¹ Å 26763, fra Øxenbjerg ved Svendborg.

disse Furer staa meget svagt fremtrædende Tværvægge, saa skarpt og fint, at de kunne overses ved en flygtig Betragtning. De ere frembragte med Modellerstokkens tandede Kant, der har været formet, som det er set ved Fig. 64, kun langt finere tilskaaren. De samme yderlig fine, tætstillede Tværvægge i Bunden af fordybede Linier ses paa mange Brudstykker af Kar med tilsvarende Ornamenter og paa Kar med en endnu mere forfinet Ornamentik, der skulde an-

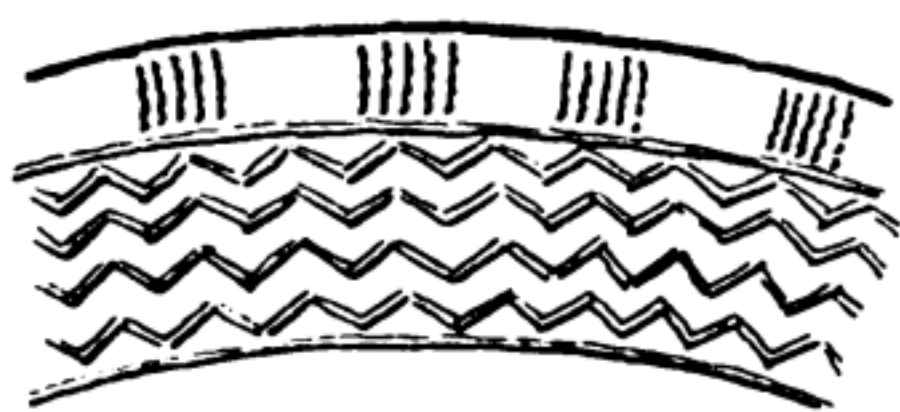

Fig. 65.

tages at være noget yngre; derimod findes de hverken paa ældre eller paa senere Lervarer.

Og nu er det saa, at det samme ses paa Lerkar i Spanien; de yderlig fine og tætstillede Tværvægge i Bunden af fordybede Linier paa de bedste spanske Lerkar have allerede vakt Opmærksomhed og ere blevne omtalte og fremstillede i Afbildning¹. I Spanien er der fremdeles fundet et Lerkar, der er ornamenteret i samme Mønster, som ses paa det ovenfor Fig. 57 afbildede danske Lerkar, ligeledes anbragt ved Mundingsranden; det er afbildet i Fig. 65². Overfor denne Overensstemmelse i det meget sammensatte Mønster maa enhver Tvivl falde om, at der er en nær Forbindelse mellem de to Stykker. Men denne Forbindelse strækker sig til hele den her omhandlede Stil; Grundmotiverne ere for en stor Del de samme, Mønstre og Anvendelse ensartet³. De mange i Spanien fremdragne Lerkar og de danske, som her ere omtalte, høre ind under sam-

¹ E. Cartailhac, *anf. St.*, S. 123. *Zeitschrift f. Ethnol.* 1895, Verhlg. S. 240; 1913, S. 238 flg. — Tilsvarende, men grovere Aftryk findes afbildede i *Vorgeschichtliche Alterthümer der Provinz Sachsen*, Einleitung, S. 91.

² Efter Louis Siret, *Questions de Chronologie et d'Ethnographie ibériques*, Paris 1913, S. 214.

³ Louis Siret, *Questions de Chronologie et d'Ethnographie ibériques*, Paris 1913, S. 206 flg. P. Paris, *L'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, 1904, 2, S. 43. *Revue archéologique*, Paris 1899, 35, S. 314. For Sardinien se *Bull. di paletnol. Italiana*, 31, 1905, Pl. 7, Fig. 1.

me Stilart. Der gaves en fælles — som vi foreløbig kunne kalde den — spansk-dansk Kunststil, og det paa tilsvarende Punkter i Danmarks og i Sydens Kulturudvikling. Denne Kunststil henregnes i Spanien og Portugal til Stenalderens Slutning og Metaltidens Begyndelse; i Danmark hører den, som foran angivet, hjemme i Tiden nærmest forud for Jættestuerne og i den første Jættestuetid; bag efter fulgte her den lange Stenaldersudvikling, som længere fremme skal omtales, medens der i Spanien var Bronzealder. Dette svarer ganske til den Forskjel i Kultur mellem Norden og Syden, som bestandig har været hævdet af den danske Archæologi.

Til det fremførte kan føies nogle flere Træk, der vise Overensstemmelsen mellem de spanske og de danske Lerkar. Kardiumsornamenter træffes ogsaa ved Middelhavet¹, ligesom utvivlsomt Snoreastryk² og de afstregede og krydsstregede Baand³. Zikzakbaandet udført paa den eiendommelige Maade ved Indsnit fra begge Sider, der gribe ind i de modstaaende Mellemrum, er vidt udbredt i Syden⁴. Den Eiendommelighed, at Ornamenterne ikke blot findes paa Udsiden, men ogsaa indvendig langs Mundingsranden, træffes i Danmark som i Spanien, se Fig. 43 og 57; Fig. 56 og 60 ere ogsaa dekorerede paa begge Sider. Det mærkelige Brudstykke Fig. 57 har et Profil, der saa nøie svarer til visse spanske Bægre, at man kunde tro, at det har hørt til et saadant.

¹ De ere f. Ex. meget kjendelige paa Afbildningerne: G. A. Colini, *Il sepolcreto di Remedello*, I, Pl. 18, Fig. 5 og II, 3, Pl. 5, Fig. 5, og omtales hos E. Fournier et J. Repelin: *Recherches sur le préhistorique de La Basse-Provence*, Marseille 1901. Kardiums-Ornamenterne havde forud været omtalte i *Mémoires des Antiquaires du Nord*, for 1889, S. 409; men Iagttagelserne i Sydfrankrig ere uafhængige heraf.

² *Boletín de la real Academia de la historia*, Madrid, 1894, 25, Pl. 10.

³ F. Ex. *Atti della Accademia dei Lincei*, 1883—84, Pl. 1.

⁴ F. Ex. *Boletín de la real Academia de la historia*, Madrid, 1894, 25, Pl. 1 og 2; Pierre Paris, *L'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, 2, S. 43; *Bullettino di paletnologia italiana*, 1899, 25, Pl. 3. Píč, *Čechy předhistorické*, Praze 1899, 1, Pl. 39, Fig. 1.

Dernæst er der den sorte, omhyggelig glattede Overflade. Mange af de bedste danske Kar fra denne Tid — men hverken de ældre eller de yngre — have den blanksorte Overflade, der prises hos de skønneste Lerkar fra Spanien¹. De regnes for de bedst forarbejdede Lerkar, som kjendes fra Europas Stenalder; nogle af de danske staa ialfald ikke sønderlig tilbage. Endelig er der Indlægningen med en hvid Masse i Ornamenterne. Paa de ypperste spanske Lerkar ere Ornamenterne indlagte med Gips, saaledes at Mønstrene have staaet hvide paa sort Grund. At en tilsvarende Indlægning med en hvid Kalkmasse findes paa danske Stenalderes Lerkar, har man længe vidst; men at dette gaaer tilbage til det her omhandlede Tidsrum, ses nu af det Lerkar, hvorfra Fig. 39 er hentet. Bunden i Snoreindtrykkene ere fyldte med et hvidt Stof, medens Karrets Flade er blank sort. Dette viser Begyndelsen til den hele eiendommelige Teknik: det er Virkningen af de mange smaa hvide, rækkevis anbragte Linier mod den sorte Grund, som man har villet opnaa, ganske som dette ses i Spanien². Lerkarret er optaget dybt i en Mose, saaledes at det er udelukket, at denne Kalkmasse er naturlig afsat. Langt betydeligere Rester findes dog i de fordybede Ornamenter paa mange andre Lerkar fra det her omhandlede Afsnit, ogsaa af lys, rødlig Farve, men dog altfor sjælden til, at det skulde antages, at der altid har været anvendt en saadan Udfyldning.

Hvad nu denne Overensstemmelse i Lerarbeidet og Kunststilen mellem Spanien og Danmark betyder, dertil komme vi senere. Her se vi tilbage over Alt, hvad der er fremført om Ornamentiken paa de forskjellige Stadier og samle Resultatet. Overalt fra den første Begyndelse af have vi set, at der arbejdedes med Traad- og Snoreværk eller med Redskaber, der skulde frembringe samme Indtryk som Snorene; kunstfærdige Haandarbejder ere blevne efterlignede;

¹ Boletín etc. anf. St.

² Boletín etc. anf. St.

alle enkelte Motiver og sammensatte Mønstre ses at være udgaaede fra saadant Arbeide. Ikke ad spekulativ Vei, men gjennem Iagttagelse er det fundet, at Ornamenterne i Ler ere fremkomne baade fra og ved Snore- og Traadværk, Syning og Fletning.

Dette maatte vises for derved at borttage Grunden under Prof. Schuchhardts Theori om Lerkarornamentikens Oprindelse og da atter for Læren om Sønderjylland og i det hele de olddanske Egne som Folkenes Urhjem¹. Gjennem en Undersøgelse af Stenalderens Lerkar, derimellem ogsaa de danske, kommer Forf. til det Resultat, at Lerkarrene i Norden have deres Oprindelse dels fra Læderarbeide, dels fra Kurvefletning²; deres Ornamentik viser dels en »Læderstil«, dels en »Kurvestil« og er uafhængig fremkommen i Norden. Visselig er nu den hele Fremstilling let angribelig fra flere Side. Forfatterens Udgangspunkt er en Sammenligning mellem de nordiske Oldtidslerkars Ornament og Nutidens Kurvefletværk i Afrika og Amerika — »først hos Japanerne fandt jeg Forklaringen«. Men at saadanne Sammenstillinger afgive et misligt Grundlag, skulde man dog tro, var forlængst erkjendt, og at de kun sparsomt lade sig anvende i videnskabelig Forskning³. Den forhistoriske Archæologi bygger paa Iagttagelse af sit eget Stof, som dette foran er gjort. Dernæst er det saa vanskeligt at skjelne mellem disse formentlige Læder- og Kurvestilarter, at end ikke Forf. selv har formaaet det. I sit første Afsnit henfører han til Kurvestilen en vis Hovedform, der i det næste Afsnit bestemmes som Læderstil⁴, og fremdeles afbilder han et dansk Lerkar som et typisk Exempel paa Læderstilen, medens det just har det samme Ornament, der forud udpeges som

¹ Prähistorische Zeitschrift, 1 og 2. 1909 og 10.

² Denne Tanke er iøvrigt gammel. senest fremført af Karl Brunner, Steinzeitliche Keramik, Braunschweig 1898, S. 33.

³ Se herom Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1884, S. 209.

⁴ Prähist. Zeitschr. 1, Pl. 9, Fig. 3, jvfr. S. 45 og 2, S. 151.

Kjendemærke for Kurvestilen¹; det skal vise det Stel eller de Ribber, der løbe op gennem Kurvens Sider, jvfr. ovfr. Fig. 38. Forf. studerer ikke Ornamentikens Oprindelse paa de paaviselig ældste Lerkar, men paa Kar »fra Stengravene« i Almindelighed. Ved denne Sammenblanding mellem tidligt og sent bliver der en stor Frihed for Ord, men liden Udsigt til at træffe det rette. I et noget sildigt og rent stedligt Træk, en Indsnævring nederst paa Karret til en Fod, finder han et Vidnesbyrd om Oprindelsen, idet dette skal være Efterligning af en Træplade som i Bunden af de afrikaniske Kurve². Det er noget paafaldende, at Forf. med saadanne Studier har ment at turde saa rigelig imødegaa, hvad der om disse Sager er fremført fra dansk Side; dog gjør den Frihed, som Forf. i saa Henseende har taget sig, det betydelig lettere at fremføre de Modbemærkninger, som her maa gives. Der kunde da ogsaa fortsættes. Overalt findes tvivlsomme Sammenstillinger, men lidet Studium af selve Oldsagerne. Paa det Lerkar, hvis Ornamenter ere gjengivne foran Fig. 54—55, og som Forf. skjænker megen Opmærksomhed, finder han en Ornamentik, »der kun kan betegnes som Lædersnit«³; det er Kardiumsindtryk. Imidlertid, hvad der fremføres uden Beviser og uden overhovedet at kunne bevises, er det som bekjendt ikke let at modbevise. Derfor er der her gaaet den Vei at overskjære »Kurve- og Læderstilarterne« ved Roden ved at fremlægge Iagttagelser, som vise, at Ornamentikens Oprindelse i Norden har været en ganske anden⁴.

¹ Anf. St. 2, S. 151, Fig. 8 og 1, S. 47. ² Anf. St. 1, S. 45, nederst.

³ Anf. St. 2, S. 151.

⁴ At en Lerkarornamentik, der i mange Enkeltheder har en paafaldende Lighed med den danske, er fremgaaet af Traad-, Fletnings- og Tøimønstre, men ikke fra Kurvefletning, dette vides fra Nordamerika. Paa en lignende Maade som det foran er angivet, er Ornamentiken i det østlige Nordamerika begyndt med Aftryk af Snore og Traadværk og fortsat med lignende Mønstre, udførte med særlige Redskaber. Se herom: Report of American Ethnology, Washington 1881—82, 3, S. 397; 1891—92,

Det foran fremførte vil forhaabentlig tilskynde høitærede Kollegaer i Vest- og Sydeuropa til at eftersøge, hvad der maatte kunne bidrage til Forstaaelsen af den Ornamentstil, der her foreløbig betegnedes som spansk-dansk, og til, naar tilstrækkeligt da ikke er at finde, at søge et godt Materiale tilveiebragt som det, der foran er behandlet. Thi det maa dog være klart, at der baade mod Vest og Syd endnu mangler saare meget i, at man sammenhængende kan paavise Ornamentikens Fremkomst og Udvikling gennem Stenalderen¹. Naar dette kan gøres, vil det sikkert vise sig, at Grundtrækkene fra de vestligere Middelhavslande af ere omtrent, som de foran ere fremstillede. At samle de spredte Træk, som allerede nu tilbyde sig, er ikke tillokkende, men endnu mindre at gaa paa Krydstogter over det aabne Hav til Ægypten eller Japan. Den skrøbelige forhistoriske Skude maa helst holde sig til den sikre Kyst; men saalangt som de faste Fyr lyse, vil ogsaa jeg gjerne seile.

Tillige nødes jeg til at styre ud for at besvare de Spørgsmaal, som her reise sig: Er der ikke netop ved det foran udviklede om den nordiske Ornamentiks Oprindelse og ved Paavisningen af dens forskjellige Stadier givet et Bevis for, at Kunststilen er uafhængig fremkommen i Norden, saa at dog den fjærne Oldtids Kulturkilde kan have været her? Og give ikke netop de paaviste nære Overensstemmelser mellem Spaniens og Danmarks Ornamentik Beviset for de Togter og Udvandringer, der ifølge tyske Archæologer skulle være udgaaede fra Norden?

Ikke for den, som ved Besked eller virkelig vil søge Be-

13, S. 37; fremdeles skylder jeg Nationalmuseums-Inspektør Thomas Thomsen Tak for Henvisning til Hovedafhandlingen i anf. Skrift, 1903, 20, S. 67. Jvfr. Proceedings of U. S. National-Museum, 1914, 46, S. 641.

¹ Louis Siret, i Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques, synes hidtil at være den eneste, der virkelig er naaet tilbage til Ornamentikens første Begyndelse, se S. 208, Fig. 49; men dens Enkeltheder ere ikke nøiere studerede.

sked. Sagen er nemlig, at den Ornamentik og den Kunststil, som her er erkjendt som spansk-dansk, ogsaa er truffen i andre Lande. De spanske Lerkar ere for længe siden med Rette blevne sammenstillede med Lerkar fra Sardinien, Sicilien, Norditalien, Bøhmen og Ungarn, hvad der senere er godkjendt af flere¹ og ogsaa af Prof. Schuchhardt, men noget sent, nemlig efterat han havde sluttet og offentliggjort sine Studier; »ved i 1912 at bereise Frankrig og en lille Del af Spanien« opdagede han for sit Vedkommende de spanske Lervarer². Men hverken han eller nogen anden har set, at den danske Ornamentik hører ind under den samme Stilart. Naar man traf den spanske Stil i Italien, Bøhmen og Ungarn, mødte man frem med de Forklaringer, der anvendes saa letsindig, dels Folkevandringer, dels Handelsforbindelser. Den besindige Forsker vil, hvor han træffer et Fællesskab, som her en fælles Kunststil, foreløbig nøies med at udtale Ordene: Fælleskultur, Kulturudbredelse. At Mennesker have medvirket herved, er jo givet, men om det netop er som Handelsmænd, paa Togter eller Vandringer, ved langsom Forskydning, ved Kulturmeddelelse eller paa flere af disse Maader i Forening, dermed maa man se Tiden an.

Vil man nu i Stedet for, ved dette Fællesskab mellem Danmark, Frankrig, Spanien, Italien, Bøhmen og Ungarn, gribe til Forklaringerne Udvandring og Handel og da saaledes, at Udgangspunktet skal være de danske Egne, da bør der kun svares derpaa med en Anmodning om at se paa et Landkort; og frugter dette ikke, maa man rolig afvente, at disse Forklaringer synke sammen i sig selv. Thi det vil

¹ Se herom Louis Siret, *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques*, I, 1913; Hubert Schmidt i *Zeitschrift f. Ethnologie*, 1913, S. 238. Fremdeles navnlig: G. A. Colini, *Il sepolcreto di Remedello*, Parma 1899, I, S. 255 og Pl. 18; 1900, II, S. 30 og Pl. 3; 1902, II, 3, Pl. 5 flg. *Bullettino di paletnol. italiana* 16, 1890, Gravpladsen ved Stentinello, Pl. 6 flg. *Atti della Accademia dei Lincei*, 1883—84, S. 449. Sophus Müller, *De forhistoriske Tider i Europa*, i *Verdenskulturen* 2, S. 14.

² *Sitzungsber. d. preuss. Akademie d. Wissenschaften*, 1913, S. 734.

dog ses at være ganske umuligt, at den snævert begrænsede Stenalder i Norden skulde have udsendt Folkeskarer, der indførte den første ornamentale Kunst over hele den spanske Halvø for derefter sporløst at forsvinde; det var jo nemlig ikke Nordboer, der senere boede i dette Land.

Men vil man omvendt, som Prof. Schuchhardt sidst har forsøgt det, gjøre Spanien til et Kulturcentrum, hvorfra Vandringer, Kultur eller Handel skulde have strakt sig til Ungarn, og som det efter det foran udviklede kan tilføies: til Danmark, da falder jo dermed Læren om Norden som Urhjem og Kulturkilde. Prof. Schuchhardt kan ikke længere være en Tilhænger af Prof. Kossinnas Theorier. Men overhovedet vil man overfor saa vidtstrakte Forgreninger under Stenalderen som til Ungarn og Danmark være meget utilbøielig til at tro paa et fælles Udgangspunkt i Vesten.

Der bliver kun en tredie Forklaring mulig, den samme som bestandig herfra har været hævdet. Fællesskabet i Ornamentik og Kunststil betegner, at der var en sammenhængende Kulturudvikling fra de vestlige Middelhavslande over Vesteuropa indtil Danmark, men saaledes, at Bevægelsen udgik fra Syden og senest naaede de olddanske Lande¹. Dette er det samme, som findes udtrykt i Stenalderens Gravformer, Dysser og Jættestuer, hvad der ovenfor er fremsat, det samme, der ses af eiendommelige Oldsagformer, ved hvilke der ikke kan tvivles om Fællesskabet. Det bekjendte Steninstrument til Glatning af Pilskafter kjendes fra Troja, Ungarn, Spanien, Frankrig og Vesttydskland, England og Danmark². De firkantede Smykkeplader med Huller til

¹ I samme Retning udtale sig Archæologerne G. A. Colini, i Bull. di paletnol. italiana 1905, 31, S. 68; 1906, 32, S. 267 og J. Déchelette i Revue archéologique, 1908, S. 219 og Lingvisten Sigmund Feist i Kultur der Indogermanen, 1913, S. 388.

² Se Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen, 196; Verdenskulturen, 2, S. 40; Zeitschrift f. Ethnologi, 1891, S. 89, Fig. 3 c; Alterthümer uns. heidn. Vorzeit, 5, S. 357.

Fastbinding forekomme i Italien, Spanien, Frankrig, England og i Norden; ogsaa i Sønderjylland er der fundet et saadant, smukt Stykke af rød Skifer¹. Naar det ikke ligesaa tydelig ses, at den Ornamentstil, der foran omtaltes som spansk-dansk, i sit Grundlag er en Fællesstil udbredt over Europas Kystlande og derfra spredt til det Indre, beroer dette paa, at de ældste Fund endnu ere faa², medens Lerkar, der vise den senere, stedlige Udvikling overalt ere komne frem i Mængde. Men skulde man have Betænkeligheder ved at antage, at der gaves et saadant Fællesskab og saadanne Forbindelser mellem Folkene fra Middelhavet indtil Østersøen, at Udviklingen i Norden og i Syden kan være bleven fremmet ligelig ved Kulturmeddelelser fra Folk til Folk, og vilde man hellere antage, at Overensstemmelserne ere fremkomne ved Folkebevægelser eller støttet ved Handel, da skal der ikke ivres herimod. Det er kun Bevægelsens Retning, hvorpaa det kommer os an, fra Syd mod Nord; forøgede Kjendsgjæringer maa vise, i hvilket Omfang selve Sagerne og Menneskene have bevæget sig.

At der alene i Danmark kan paavises en sammenhængende Udvikling fra det ældste Grundlag og gennem forskellige Stadier, maa ikke undre. Det er ikke første Gang, at der i Norden er angivet de Grundtræk, der senere ere erkjendte andetsteds; dels ligger dette i den danske Oldtids Rigdom, dels i Nutidsforhold, der medføre, at fuldstændigere Indsamlinger kunne foretages her. Men det dybeste Grundlag for Udviklingen, det Begyndelsestrin, da Ornamenter først anvendtes paa Leret, maa ikke søges der, hvor Bevægelsen sidst naaede hen, men i Syden, hvorfra den udgik.

¹ Afbildet i Ordning o. s. v. 245; om denne Form se anf. St. og Alterthümer uns. heidn. Vorzeit, 5, S. 356.

² For den vedrørende Litteratur se de foran i dette Afsnit anførte Skrifter og Alterthümer uns. heidn. Vorzeit, 5, S. 357, hvor Henvisninger findes. Fremdeles: L'Anthropologie, Paris 1899, 10, S. 427. Félix Gaillard, Fouilles du Dolmen de Rogarte, Vannes 1884.

Og her findes nu, ligesom det er Tilfældet for Gravformerne, saaledes ogsaa for Ornamentiken, visse Tilknytningspunkter, der virkelig ikke kunne overses. Hvor man østligst ved Middelhavet har gravet sig igjennem til den dybest liggende, rene Stenalder, findes der en fordybet Stregornamentik med Vinkellinier og udprikkede Baand eller Bundflader og med Indlægning af den hvide Kalkmasse ofte paa blanksort Grund som i Norden. Og dette gaaer saa langt tilbage og har en saadan Udbredelse, at ingen Tanke kan opstaa om, at det skulde betegne Endemaalet for en fra Nordeuropa udgaaet Bevægelse¹.

Naar i Modsætning hertil Professorerne Kossinna og Schuchhardt med mange dem følgende Forskere hævde, at Opførelsen af de monumentale Stengrave og Ornamentstilen er fremkommen i de vestlige Østersølande, ja at selve Befolkningen herfra har udbredt sig til Middelhavet, da staaer dette som et af de store Feilsyn, der af og til fremkomme i den forhistoriske Archæologi. Som man nu følger de nævnte Professorer, saaledes var endnu for faa Aar siden næsten hele den tydske Videnskab enig med Professorerne Lindenschmit og Hostmann om, at Norden ikke havde haft en Bronzealder eller rettere at et saadant Tidsrum overhovedet ikke havde existeret.

Overfor det Sønderjylland, hvormed vi her beskjæftige os, bliver Hovedresultatet af den forudgaaende Undersøgelse vedrørende Lerkarrenes Ornamentik, at man der som overhovedet i de gammeldanske Egne fulgte med i den Udvikling, der foregik i Middelhavslandene. Og det paa saadan Maade, at Kunststilen ikke var fattigere eller ringere og, at Forarbejdningen af Lerkarrene ikke stod tilbage. Ornamentiken var Tidens Kunst, der gaves ingen anden. Kun gjen-

¹ Her skal kun henvises til Hovedfundet fra Paladshøiden ved Knossos, *Journal of hellenic studies*, 23, 1903, sammenstillet med Fundet fra Stentinello paa Sicilien, *Bullettino di paletnologia italiana*. 15, 1889.

nem Lerkarrene kjende vi den; men som den oprindelig var overført til Leret fra alle Slags Arbeider i Traad, Udsyning, Fletning og Knytning, saaledes var sikkert vedblivende det kvindelige Haandarbeide det Felt, hvorpaa Ornamentudviklingen egentlig foregik. Med tilsvarende Iver blev dog Ornamentiken pleiet ved Lerarbeidet; dette ses af den Omhu og Nøiagtighed, hvormed Mønstrene udførtes, den Flid, hvormed Redskaberne brugtes til de utallige Indtryk paa Lerfladen, sandsynligvis af de samme Kvindehænder, der paa tilsvarende Maade arbeidede med Naal og Pren paa Tøi eller Skind. Arbeidets hele Art var som i Syden; men ved Siden heraf fik det et nationalt Særpræg, ogsaa ved forskellige Tilføielser. Et eget gammeldags Præg har dertil Ornamentiken bestandig havt, som Livet i Norden i det hele stillet overfor det samtidige Syden, derom paamindes man stærkt af det ovenfor fremhævede Forhold, at den omhandlede Stilart i Syden falder ved Begyndelsen af Metaltiden, medens der i Danmark endnu forestod lange Stenalders Tider, som i det følgende skulle omtales.

Fællesgravene og Enkeltgravene.

Skulde man i det enkelte paavise den fortsatte Udvikling, maatte det være ved Hjælp af Lerkarrene og deres Ornamentik. Det ses, hvorledes de ældre Former lidt efter lidt forandres og ligeledes Ornamenterne; de blive ofte finere i Udførelsen, men i det hele ringere i Kunst. Som de fordybede Mønstre tidligere fremstilledes, blev der tildels fortsat; men en ny Maade vinder dog Overhaand, at indstikke Ornamenterne med en spids Pren; Udfyldningen med Kalkmasse anvendes fortsat. Efterhaanden fremkommer den Stil, der kjendes saa godt fra de sjællandske og fyenske Jættestuer; særdeles meget deraf er afbildet. Fra Sønder- og Nørrejylland haves derimod forholdsvis kun lidet af denne Art; vistnok træde de andre Lervarer, som nedenfor skulle omtales, i Stedet for den Retning paa Øerne, der betegner

den uafbrudte Fortsættelse og tillige Forfaldet af den gamle rige og smukke Stil. En hel Del sønderjydske Fund haves dog fra dette Afsnit, der kan betegnes som Jættestuernes senere Tid, men mest fra forstyrrede Stengrave, om hvis

Fig. 66.

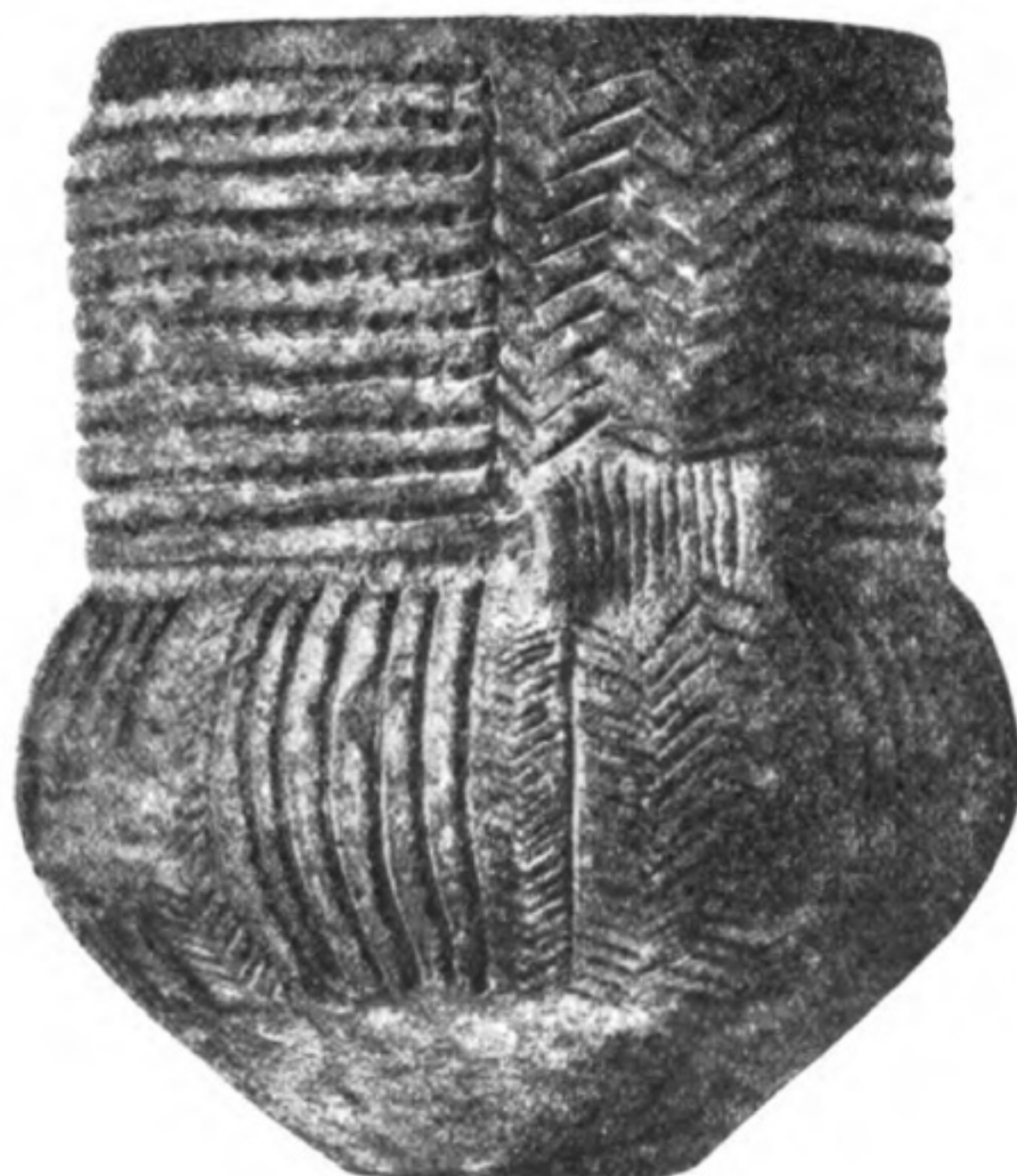

Fig. 67.

Fig. 66. Flintøxe fra Abkjær, Vedsted Sogn. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Fig. 67. Lerkar fra Stengrav ved Lønt, Starup Sogn. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Form der kun vides lidt, og dernæst en meget stor Mængde enkeltvis fundne Sager. Det er den Tid, fra hvilken der haves mest, men paa en Maade vides mindst, den Tid, fra hvilken de saa talrig indsamlede tyknakkede Flintøxer og Meisler hidrøre. Gravfundene indeholde sædvanlig disse Redskaber, Stridsøxer af visse Former, Lerkar og dertil Ravperler af en bestemt Form, med modstaaende, rundt hvælvede Partier og smallere ved Midten, hvor Hullet

Fig. 68. Køllehoved fra Todsbøl, Bjølde-
rup Sogn. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

til Traaden er ført igjennem. Kun et eneste større Fund kan dog anføres, der er fremkommet som Helhed, optaget i den foran omtalte Jættestue paa Sild, se S. 197¹. Men hverken her eller andetsteds er Fundets Indhold ganske samtidigt; de gamle Gravstuer benyttedes fortsat endog i en meget

Fig. 69. Stridsøxe fra Bramdrup, Moltrup Sogn.
Privatsamling paa Langeland. $\frac{1}{2}$.

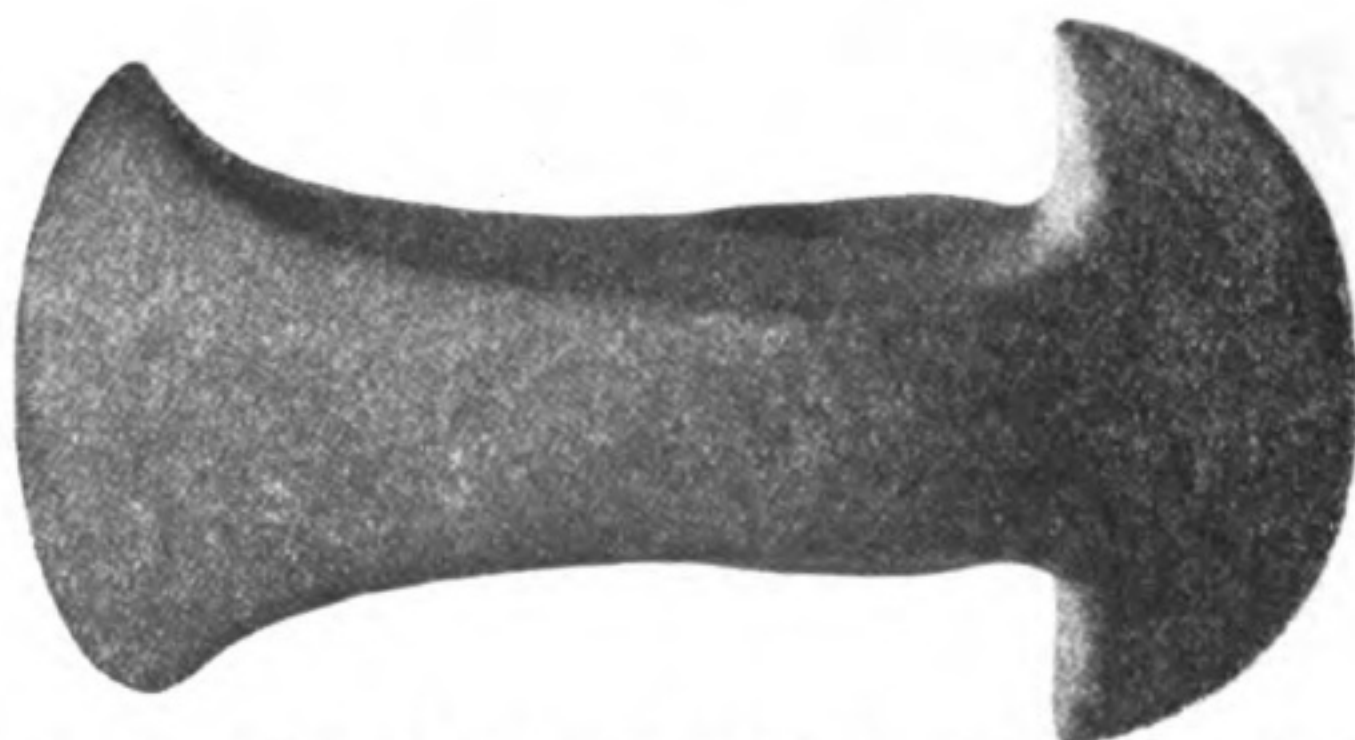

Fig. 70. Stridsøxe fra Heisager, Halk Sogn. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

senere Tid. Ikke mindst dette gjør det særdeles vanskeligt nærmere at paavise Udviklingen.

Der kunde fra Sønderjylland nævnes et ikke ringe Antal Fund fra Stengrave; men Indholdet er det sædvanlige, og de lære ikke meget ud over, hvad der forud vides. I Nationalmuseet foreligger et Fund fra Abkjær i Vedsted Sogn, Haderslev Amt, med de almindelige tyknakkede Retøxer og Meisler, dog ogsaa med de sjældnere Huløxer fra denne Tid, hvis Æg laa paatværs af Skaftets Længderetning, Fig. 66. Et Fund i vort Museum fra Halk Sogn, Haderslev Øster Amt, indeholder 9 Øxer og Meisler. For henved 100 Aar siden fremkom i en Stengrav ved Lønt, om hvilken se foran

¹ Afbildninger findes i *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*, 5. Bind, Pl. 7.

S. 204, det smukke i Fig. 67 gjengivne Lerkar af ældre Stil, et Køllehoved som Fig. 68, samt Flintøxer og Ravperler. Aarhus-Museet eier Fundet fra den store Stengrav »Myrpold« i Løit Sogn, omtalt foran S. 193; det indeholder det nedenfor i Fig. 80 gjengivne Lerkar, to andre Kar, samt Dolkblade og tyknakkede Øxer. I Privateie i Barsmark opbevares Fundet fra »Agerstenshøi«, se foran S. 189. Museet i Kiel har lignende Fund fra Stenholt i Ulkebøl Sogn paa Als og fra

Fig. 71. Stridsøxe fra Torup, Svenstrup Sogn, Als. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Kegenæs sydligst paa Øen, fra Kampen paa Sild, fra de foran omtalte Stengrave paa Godset Himmelmark ved Ekernførde og adskillige andre, dog alle med et noget sparsomt Indhold.

Til de mest fremtrædende Oldsagformer fra denne Tid hører det flade, kredsrunde Køllehoved, se Fig. 68, oftest smukt forarbejdet og nøiagtig afpudset¹. Ret mange ere fremdragne i Sønderjylland; det strax foran nævnte Jættestuefund fra Sild indeholder et saadant Stykke. Fremdeles høre herhen de Stridsøxer, der kunne indordnes under Rækken Fig. 69—71. Om Oprindelsen skal intet udtales, idet beslægtede eller ganske nærstaaende Øxer findes baade i Vesteuropa og sydpaa²; men tydeligt er det, at den simpleste

¹ Om denne Forms Forekomst i Europa, se Bullettino di paletnologia italiana, 26, S. 101.

² Oscar Montelius, Chronologie der ältesten Bronzezeit, Braunschweig

Form som Fig. 69 er ældst, idet den gaaer tilbage til de yngre Dyssers Tid, medens de mere udviklede som Fig. 70—71 ofte ere trufne i Jættestuer. Denne Række betegner i Forhold til de ældre, foran omtalte Stridsøxer et eget senere Tidsforløb. Ved fortsat Behandling omdannedes Formen; baade Nakke- og Ægparti tiltog i Bredde, og til Slutning fremkom den Yderform, Fig. 71, der kun fjærnt kan minde om Udgangspunktet. Alle de forskjellige Led i Udviklingen træffes i Sønderjylland som i andre Landsdele; der maa have været en nøie indbyrdes Føling, siden ingen er faldet paa at forlade den fælles Vei, ad hvilken Formbevægelsen gik. Og saa standser man overalt, naar Formen har naaet den yderste Udvikling, der ikke giver Mulighed for en Fortsættelse. Der er noget meget paafaldende ved denne fælles Standsning; men det ses ikke, at Sagen kan opfattes paa anden Maade. Man var kommen til Grænsen; skulde man have noget andet, maatte det være noget helt nyt; og dette nye kom, men som et Led af en stor Helhed.

Der findes nemlig i Sønderjylland og videre over Landet en anden Stenalderes Kultur end den hidtil omhandlede, ikke de stenbyggede Graves, disse Fællesgrave, hvor man Slægt efter Slægt lagde de Døde til Hvile, ikke den, hvori de foran beskrevne Lerkar med deres hele kunstprægede Ornamentudvikling høre hjemme, ikke den, som betegnes af de hidtil omtalte Redskabs- og Vaabenformer. Men Jordgravenes eller Enkeltgravenes Stenalder, med Nedlæggelsen af den Døde i en Grav, der var indrettet for ham alene og ikke dannet af de store Stenblokke, en Stenalder med Lerkar og mest ogsaa Redskaber, Vaaben og Smykker, der ere eiendommelige for denne Kreds. Der haves nu særdeles nøie Kjendskab til disse Grave. Mere eller mindre dybt sænket under Jordfladen dækker et regelmæssigt Stenlag Gravens Bund,

1900, S. 16. Hugo Schumann, Steingräber der Uckermark, Prenzlau 1904, fl. St.

og herom er der dannet en aflangt firkantet Trækiste opadtil ogsaa dækket af Træ; en lav, rund Jordhøi breder sig over Graven. Meget ofte er Stedet blevet gjentagende benyttet, idet der lige overfor eller noget til Siden for den første Grav anbragtes en anden og saa fremdeles ned igjennem Tiden indtil ind i Bronzealderen. Gravudstyret ændredes, som Tiden gik, og ogsaa Gravens Indretning; Stenlaget i Bunden dannedes ikke længere, men uregelmæssig anbragte, mindre Stene omgave Graven som en Ramme, der støttede Trækisten; for hver Gravlæggelse voxede Høien, indtil et Par Meter, hvortil der endnu i Bronzealderen kunde føies en Høi, der hører til de allerstørste. Der er næppe Tvivl om, at baade i Sønder- og i Nørrejylland Hovedmassen af Gravhøiene i de fladere vestlige og indre Egne er af denne Art, de laveste udelukkende hidrørende fra Stenalderen, de høiere tillige benyttede i Bronzealderen.

Op gjennem hele Nørrejylland indtil Nordkysten har Nationalmuseet i de senere Aar undersøgt Hundreder af saadanne ældre og yngre Enkeltgrave i Jordhøie. Syd for Kongeaaen er det mest de overmaade talrig fremdragne Stridsøxer af alle de samme Former, som forekomme mod Nord, der vidne om, hvor almindelige disse Grave ogsaa der ere. Thi Stridsøxen var Mandens faste Gravudstyr, sædvanlig liggende ved Skulderen, saaledes at Skaftet laa nedad i Armen; ved Siden deraf er der ofte en sleben Flintøxe, altid af middel Størrelse og ret tarvelig Forarbeidning, eller denne Øxe danner det hele Gravudstyr. Sjælden træffes et Køllehoved, der i Modsætning til det tilsvarende Vaaben fra Stengravene, se Fig. 68, stedse er rundt dannet, de ældste næsten regelmæssig kugleformede, de yngre bredere i Retning af Skaftthullet¹. Det i Fig. 72 afbildede Stykke har den ellers ukjendte Eiendommelighed, at der ned over Kuglens Run-

¹ Om denne Forms vide Udbredelse, se *Bullettino di paletnologia italiana*, 27, S. 186.

ding løber to svagt fremtrædende Kamme. Af Smykker havde Manden kun de to store Ravskiver, som ses i Fig. 73, og senere i Tiden to mindre af samme Slags. Kvinden var udstyret med Halsbaand af talrige Ravperler, runde eller aflange, ikke særlig udprægede i Formen, men forskellige fra de i Stengravene forekommende. Ved begge Kjøen findes

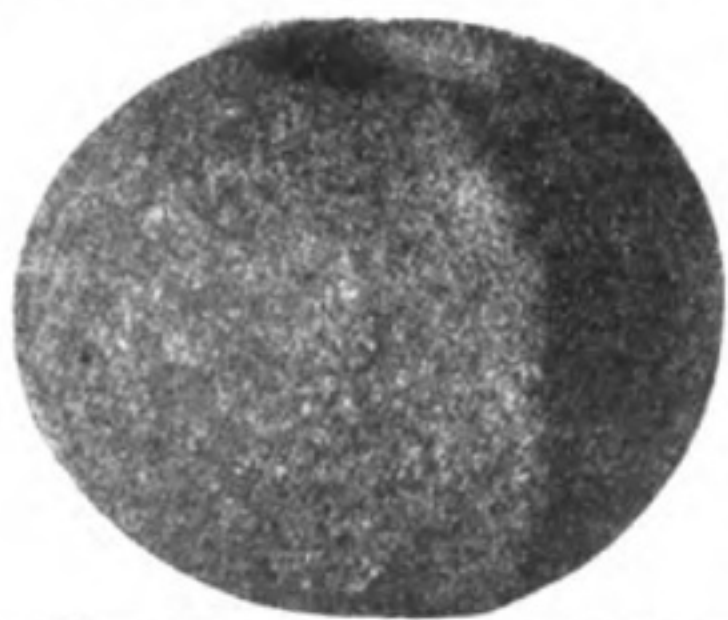

Fig. 72. Køllehoved fra Fol Sogn, Haderslev Vester Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

fremdeles ofte et enkelt Lerkar af Former, som nedenfor omtales. For alle de nærmere Forhold ved disse Grave er der allerede gjort udførlig Rede¹.

Det sædvanlige Mandsudstyr af ældre Art ses i Fig. 73, fremdraget i en Høi i Lintrup Sogn, Haderslev Vester Amt. Paa Høibunden fandtes som saa ofte et aflangt firkantet Stenlag, hvorover sammenskredne Sten, der havde omgivet Trækisten. Af denne fandtes ingen Rester ligesom heller ikke af Knoglerne. Andetsteds er der set store Flager af Træet og i Sandjorden tydelige mørke Tegninger af det opløste Lig, der er nedlagt i sammenbøiet Stilling med optrukne Ben. Selve Knoglerne findes aldrig bevarede i Enkeltgravene. Stridsøxen og Flintøxen laa hver til sin Side henimod den nordre Ende af Stenlaget, hvor Hovedet har haft sin Plads. De to ensdannede Ravskiver fandtes ligeledes en til hver Side og med et indbyrdes Mellemrum af 60 Cm. imod Syd, hvor Underkroppen og Laarbenene have været. De have været fæstede forneden paa Klædnin-gen eller paa nedhængende Ender af Bæltet. Den ene af Ravskiverne er afbildet med den hvælvede Side, den anden med den flade Side vendende opad. Det sidstnævnte Stykke har det mærkelige, at der ved Siden af Gjennemboringen ses to mislykkede Indboringer, og i den ene af dem sidder endnu Spidsen af Flintboret, som knækkede af under Boringen².

¹ Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1898.

² Se herom Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1907, S. 87.

Længere oppe i Høien fandtes i Sandjorden en Stridsøxe af meget yngre Form, der har været Udstyr i en anden Grav, og øverst stode Urner fra Bronzealderen.

Som Stridsøxerne fra Stengravene saaledes give de fra Enkeltgravene Bevis for den indre Forbindelse over hele Halvøen. Særformer i de enkelte Egne kunne ikke paavises.

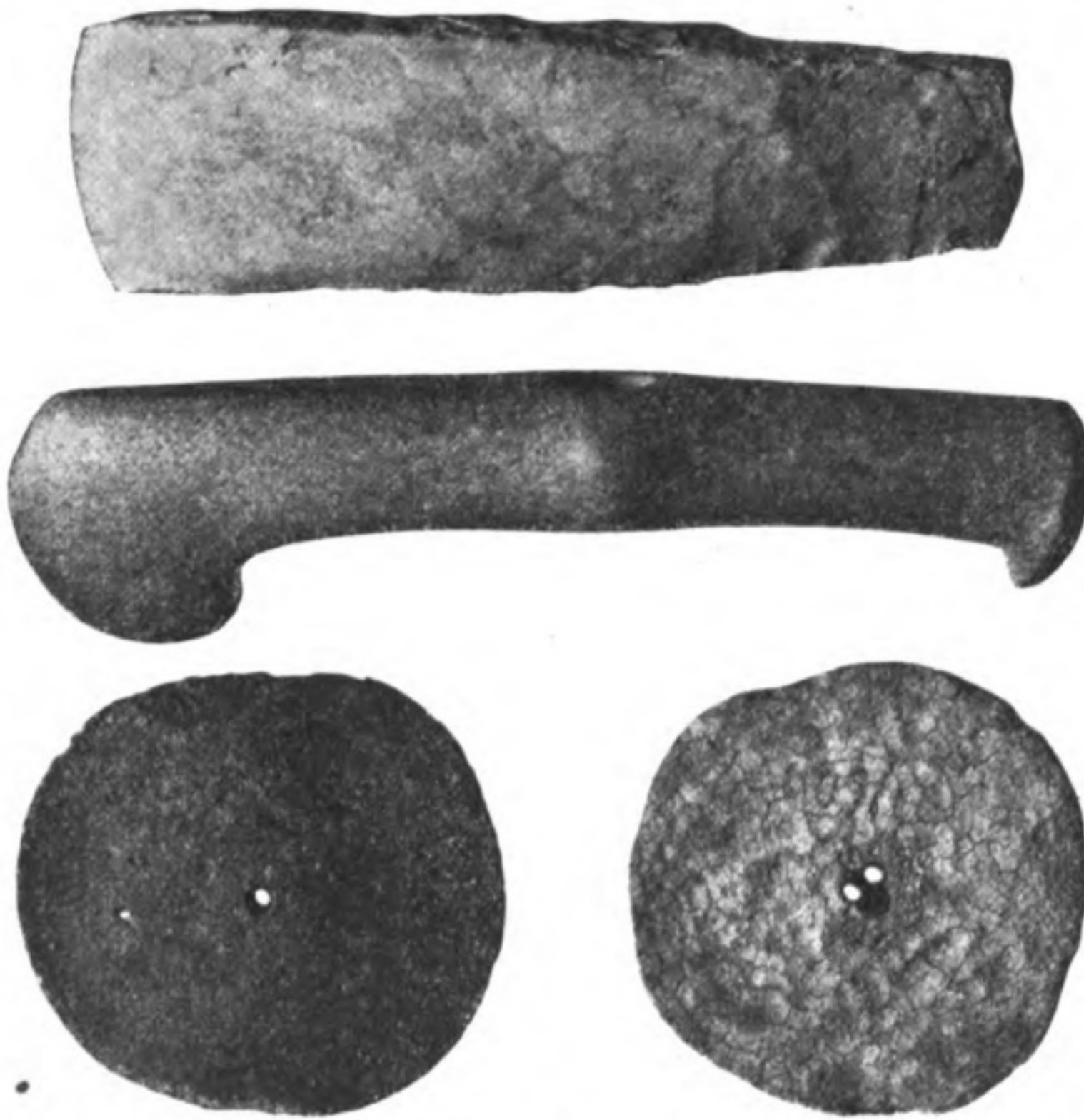

Fig. 73. Enkeltgravs Fund fra Lintrup Sogn, Haderslev Vester Amt.
Nationalmuseet. $\frac{1}{8}$.

De danne alle een stor Slægt, fortsat gennem mange Led, med Forgreninger, der atter have deres Familiepræg; men saaledes ere disse Linier krydsede, at det trods de utallige Stykker, som foreligge, især af de yngre Rækker, vilde være umuligt at tegne Stamtræet nøiagtig, og tillige uendeligt, om hver enkelt udløbende Gren skulde følges. Vi maa nøies med, ved Hjælp af nogle Afbildninger at vise den Hovedretning, hvori Bevægelsen foregik. Gennem Haandværkets og Smagens Forplantning fra Slægt til Slægt mindes vi om dem, som stædtes til Hvile i Høiene, Sønnerne ovenover Fædrene.

Det er denne Overleiring i Gravhøiene, som viser Rækkefølgen af Formerne.

Fig. 74 og 75 høre til de skønneste og bedst forarbejdede af den ældste Række, fra de dybest liggende Grave. Men samtidige eller ældre end disse forfinede Former ere mange simplere. Alle disse ældste Øxer have firkantet eller rundt

Fig. 74. Nørre Løgum Sogn, Tønder Nørre Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

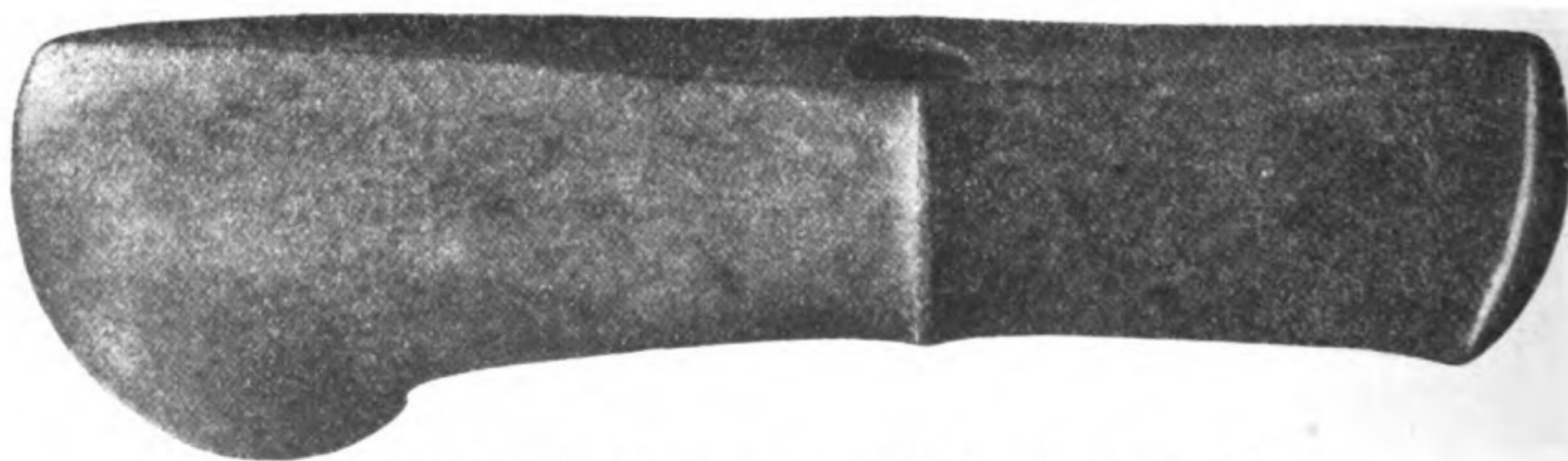

Fig. 75. Lønt, Starup Sogn. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Gjennemsnit ved Midten. Umærkelige Overgange føre til Former som Fig. 76 og atter Skridt for Skridt til Stridsøxer af helt anden Form, som Fig. 77, der stedse findes i høiere Leie end de første. Ogsaa de her afbildede Stykker høre til de bedste, som haves. Øxerne i disse mellemste Rækker ere meget brede over Midten, de yngste med ganske smal Æg. Dette Træk findes ogsaa ved de sidste Rækker, der ere høiest afleirede; Formen er smal og langstrakt, med Skaftthullet trukket helt tilbage. Fig. 78 og 79, med firkantet og med rundt Gjennemsnit, vise de største, som kjendes; oftest ere disse yngste Stridsøxer af ringe Størrelse og uden

Kunstpræg. Formen Fig. 78 med det sammenknebne Parti bag Skafthullet træffes forholdsvis ofte i Sønderjylland.

Som det ses af disse Stridsøxer fra Enkeltgravene, sammenholdte med de foran afbildede fra Fællesgravene, ere Oldsagerne indbyrdes forskellige, som Gravenes Anlæg og Benyttelse er det. Saaledes ogsaa Udbredelsen over Landet.

Fig. 76. Bevtøft Sogn, Haderslev Vester Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

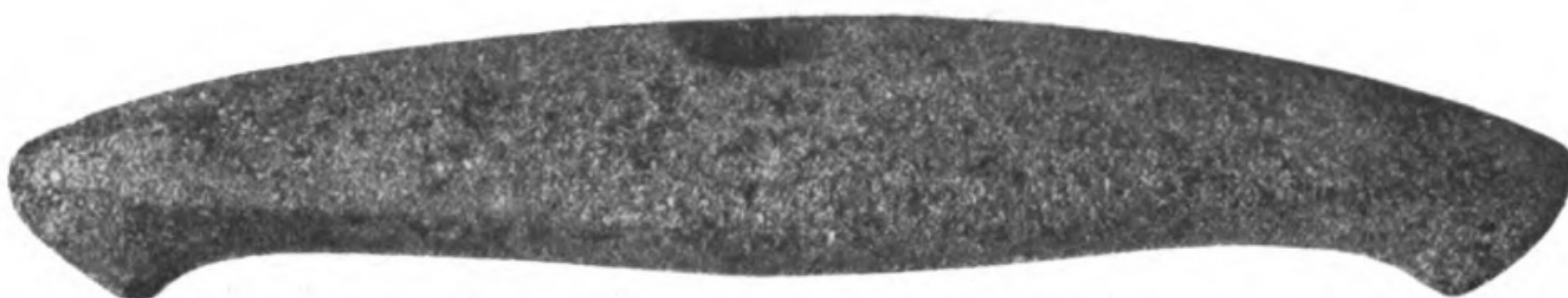

Fig. 77. Skrave Sogn, Haderslev Vester Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{2}$.

Enkeltgrave med det foran skildrede Indhold forekomme alene paa den jyske Halvø og her ialfald ganske overveien- de paa de fladere, sandede og dengang vel skovløse Stræk- ninger op igjennem Halvøen og i Vesteregnene, hvorimod Fællesgravene findes paa Kyststrækningerne eller skjønnes at være knyttede til en Bevægelse, der er udgaaet derfra, lige- som de i det Indre væsentlig holde sig til Bakkelandet og ved Skovene. Men overfor disse Forskjelle maa det stærkt frem- hæves, at de to Kulturer gribe ind over hinanden; Sager, der egentlig høre hjemme i Jordgravene, findes endog meget ofte i Stengravene. I den store Stengrav »Myrpold«, foran omtalt S. 193, fandtes saaledes Lerkarret Fig. 80, der er et af de høie Drikkekar med ind- og udbøiet Side, som oftere ere trufne i de ældre Enkeltgrave. Thi ogsaa Lerkarrene

skille sig ganske fra Formerne i Stengravene. Eiendommeligt for de yngste Jordgrave med Stridsøxer som Fig. 79 er det retvæggede, »urtepotteformede« Bæger¹. For Jyllands Vedkommende gjælder det, at der næsten ikke er noget større Fund fra en Jættestue eller en af de ældste, store Gravkister, uden at det indeholder et eller andet, der egentlig hører hjemme i

Fig. 78. Fra Sønderjylland. Nationalmuseet. $\frac{1}{3}$.

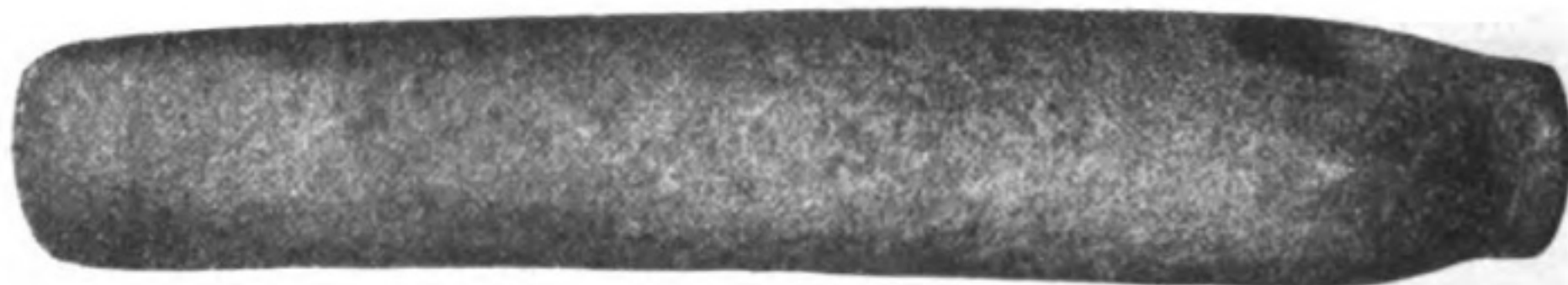

Fig. 79. Trashedal, Felsted Sogn, Aabenraa Amt. Nationalmuseet. $\frac{1}{3}$.

Jordgravene; undertiden er Alt af denne Art. Da der fremdeles paa Halvøen næsten ikke findes noget af de meget indholdsrige Fund af sildigt Præg, der ere saa almindelige paa Øerne, maa det antages, at Enkeltgravs-Sagerne vestpaa henhøre til et yngre Kulturlag, der tidlig har bredt sig over Fællesgravs-Kulturen, medens denne uforstyrret har fortsat sig paa Øerne. Dog ogsaa her træffes Enkeltgravs-Sager af og til i Stengravene, men kun enkeltvis — en Stridsøxe eller et Lerkar, ligesom saadanne Sager ogsaa ellers findes her, ja endog øst for Kattegat, men overalt kun i ganske ringe Antal². Efter disse Forhold skulde det siges, at Enkeltgravs-Kulturen har reist sig ved Siden af Stengravenes Kultur paa Jyllands vestlige og indre Sandstrækninger, der ikke vare be-

¹ Se Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen 26.

² Otto Frödin, Über die schwedisch-dänischen Verbindungen in der Steinzeit, i Opuscula archæol. O. Montelio dicata, 1913 S. 45.

slaglagte af den ældre Fællesgravs-Kultur, men derefter har bredt sig over dens Omraade som et yngre og paa Øerne kun ganske tyndt Lag. Endnu noget nærmere maa det kunne angives, hvor Enkeltgravs-Kulturen har haft sit egentlige Omraade og naaet sin største Høide: det maa have været i Landstrækningerne nord og syd for Kongeaaen, hvor

Fig. 80. Lerkar fra »Myrpold«, Løit Sogn, Aabenraa Amt.
Aarhus Museum. $\frac{1}{2}$.

de paagjældende Gravhøie forekomme i saa overordentlig stor Mængde. Her er det tillige, at de ældre og skjøne Stridsøxer, som Fig. 74—75, oftest træffes, men sædvanlig ringere og af yngre Former op over Halvøen indtil Egnen nord for Limfjorden mellem Thy og Vendsyssel og sydpaa ned over Holsten.

Paa tydeligste Maade afsluttes disse stedlige Kulturforskjelle, naar vi gaa et Skridt længere ned i Tiden. Det vides fra Høiundersøgelser, at der over Gravene med de yngste Stridsøxer ligge Grave, der ikke indeholde disse Vaaben, men derimod Flintdolke med Fæste af Flint eller uden dette, spidst tilløbende for at indsættes i et Haandgreb af Træ.

Skjønt forarbejdede Flintpile blive nu tillige almindelige, hvorimod Lerkar ere sjældne, altid kun smaa Kopper eller

Fig. 81. Flintdolk, Fogdrup, Ravsted Sogn, Tønder Nørre Amt. National-museet. $\frac{1}{2}$.

Skaale uden Ornamenter og af ringe Forarbejdning. Meget ofte frembyde disse Grave det nye Træk, at de ere dækkede af en Dyng Haandsten; samtidig hermed dannedes paa Fællesgravenes Omraade de lavere og svagere byggede Gravkister, hvori Udstyret for de Døde er Dolke og Flintpile. I Haderslev Museum opbevares der ikke faa Gravfund med Dolkblade fra dette Tidsafsnit; men især vise de talrige, skønne Flintdolke, se Fig. 81, der ere fundne i Sønderjylland, at der her som i de øvrige gammeldanske Egne har været en egen Dolktid, et længere Tidsforløb, gennem hvilket Kulturen havde et eget Præg¹. Flintdolken med Fæste er ret egentlig en nordisk Form, der kun i ringe Antal findes spredt over de nærmere liggende tyske Egne.

Dolkgravene ere de yngste fra Stenalderen; efter dem følger Bronzealderen. Ensartet breder dette Lag sig over Landet; det har i sig optaget og udjævnet Forskjellene mellem de to ældre Kulture, Fællesgravenes og Enkeltgravenes. Den paafølgende Bronzealder er ogsaa ensartet over hele Landet; alt er fra nu af samlet under en fælles Udvikling, der fortsættes ned igennem Tiderne.

Der er hidtil kun talt om de to Stenalderes Kulture i deres Forskjellighed, men ikke om de Mennesker, som skabte og

¹ Om dette Tidsafsnit se Aarb. f. nord. Oldkynd. 1911, S. 291 og Nord. Fortidsminder, 1, S. 137.

bar disse Kulturer. Dog om deres indbyrdes Forhold vides jo ikke andet og mere end, at deres Haandværk, Kunstsmag og Gravskikke vare indbyrdes afvigende. At der var andre og større Forskjelle, kan ikke uden videre antages. Som foran bemærket hører der ikke et særligt Folk til hver Gruppe af særlige Sager. Fordi en ny Kultur viser sig, dannes der ikke et nyt Folk, og fordi den udvider sine Grænser, er det ikke givet, at selve Folket breder sig. Hvad der foreligger i Enkelt- og Fællesgravene berettiger ikke til at antage, at der var anden Forskjel mellem de to Kredse end den, der ses i Gravskikke og Industri.

Der skal andet til, forat der kan tales om forskellige Folk. Men i det foreliggende Tilfælde, naar det gjælder de to Stenalldre indenfor Landets Grænser, er der virkelig andre Forhold, nemlig Forbindelserne udadtil, det videre Grundlag, hvorpaa de to Kulturer hvile. Det saaes foran, at Fællesgravs-Kulturen indeholder Bestanddele, der ere hidkomne fra Europas Vesterlande, og at ikke usandsynligt ogsaa Befolkningselementer ere indkomne ad denne Vei, mulig fortsat gennem Stengravenes Tid. Men paa samme Maade har Enkeltgravenes Kultur sit Grundlag sydpaa, i det Indre af Europa. Jordgrave som paa den jydsk Halvø, med den Døde nedlagt i sammenbøiet Stilling, ere over det Indre af Europa almindelige i Stenalderen. De ældre Stridsøxer som Fig. 74 og 75 ere i Slægt med simplere Former sydpaa, og Lerkar som Fig 80 og de yngre retvæggede Bægre have en vid Udbredelse i samme Retning. Overhovedet har hele vor Stenalder ikke blot Tilknytning mod Vest, men ogsaa sydpaa, til Midten af Europa. Det maa da siges, at naar der for Fællesgravenes Kultur er nogen Grund til at antage Folkeforbindelser mod Vest, saa maa det for Enkeltgravenes Kultur antages, at der har været lignende Forbindelser mod Syd. Af disse to Hovedelementer skulde da vor Stenalders Befolkning være dannet og sluttelig sammensmeltet til den En-

hed, som viser sig i Flintdolkenes Tid og endnu bestemtere i Bronzealderen.

Ligesom det imidlertid for Kystlandskulturens Vedkommende blev udtalt, at en Befolkningstilvæxt kun kunde antages at være foregaaet langsomt og stærkt begrænset, saaledes maa dette ogsaa siges for Indlandskulturen, og det

Fig. 82. Lerkar, fra Bornholm. $\frac{1}{2}$.

med større Sikkerhed. Indflydelser sydfra ses nemlig at have gjort sig gjældende allerede i Dyssernes Tid, men kun ganske svagt. Der er i Danmark truffet ialt 4 Lerkar, et paa Bornholm, et paa Sjælland og to i Jylland af en Form og Art, der sikkert maa henregnes til det allerældste, som kjendes fra den yngre Stenalder i det Indre af Europa. Et af dem, fra Bornholm, er afbildet i Fig. 82; det stemmer i Grundtrækkene ganske med de ældste Lerkar fra den yngre Stenalder i det Indre af Frankrig og Tydskland¹: den runde Bund, uden eller med kun svagt angiven Standflade, den

¹ En Del Afbildninger ere sammenstillede af Prof. Carl Schuchhardt i Sitzungsber. d. Akademie d. Wissenschaften. Berlin 1913, S. 736 og 739.

eiendommelig afsatte Hals og Snoreindtrykkene under Mundingsranden. Og ikke blot er et saadant Kar fundet i en Enkeltgrav høit oppe i Jylland, men ogsaa i to Tilfælde optaget i Moser sammen med de foran omtalte ældste Lerkar fra Dyssetiden. Fremdeles er der i en Enkeltgrav fundet en tyndnakket Øxe af udpræget Art som de, der høre hjemme i de ældre Dysser. Saa tidlig kan altsaa Enkeltgravskulturen spores i Landet ved Siden af Fællesgravenes Kultur. I Dysserne paavistes der foran en Form af Stridsøxer, der er udgaaet fra Mellemeuropa, se Fig. 20. Det er ikke en Indvandring, der er foregaaet, men en langsom Indsivning af Kultur og dermed mulig ogsaa af Folk. Selv i Øxegravenes Tid maa dette være saa, idet der sydpaa ikke kan findes en ganske nøie Tilknytning for de hjemlige Stridsøxer til fremmede Former; i hvert Fald de skønneste og bedst forarbejdede som Fig. 74—75 ere om end af Oprindelse fremmede, saa dog i deres videre Udvikling fuldt nationale. Er der sydfra indkommet Folk, maa dette være foregaaet ved en langsom Indsivning.

Men skulde der nu spørges, om alle disse Paavisninger, der jo gaae nøie ind paa Sagen, og som dreie sig om store og betydningsfulde Forhold, som man næppe skulde vente at faa oplyste gennem Mindesmærker og Fund, virkelig ere beviselige, da skal dertil svares, at der naturligvis ikke er sagt mere end, hvad der synes at være saa vel begrundet, at det kan og bør fremsættes. Men overalt er der talt med et vist Forbehold, fordi det jo ikke er udelukket, at nye Fund kunne pege i anden Retning, og fordi de alt foreliggende maaske kunne tydes paa anden Maade. Hvad der her er fremsat, maa da ogsaa helst modtages med et vist Forbehold, indtil andre, der virkelig ere fortrolige med denne vidtfor-grenede Sag, have godkjendt det. Hvad derimod fjærnere staaende ville udtale, har liden Betydning.

Mest usikkert er det, som ofte fremhævet, om der har været Folk i Følge med Kulturoverførelsen dels fra Vest,

dels fra Syd. Vanskelig vil der paa dette Punkt, i Stenalderen, eller overhovedet paa noget Punkt, kunne i det archæologisk foreliggende erkjendes en bestemt Forskjel paa Minder om en Kulturmeddelelse og om en langsom Indsivning af et nyt Folkeelement. Men meget er der dog her, som taler for det sidste: i den tidlige Stenalder laa disse Lande endnu for en stor Del aabne og ubeboede; forud var der kun en spredt og faatallig Befolkning; i dette Tidsrum foregik jo i det hele den videre Udbredelse af Befolkningerne over Europa. Vilde man udenom alle de archæologiske Kjendsgjæringer, fra hvilke der her er sluttet, udtænke, hvorledes den yngre Stenalders Befolkning i de gammeldanske Lande er fremkommen, saa maatte det vistnok blive ganske som det archæologisk er set: ved at der lidt efter lidt er indkommet Folk ad de to Hovedadgange fra Vest og fra Syd, medbringende den særlige Kultur fra de to Sider, hvorefter der under Optagelse af den ældre Befolkning i Landet er foregaaet en Sammensmeltning til den Eenhed, som vi have for os ved Stenalderens Slutning, i Dolktiden. Denne Enhed, hvis ældste Bestanddele skulde være Efterkommere af Europas Urbeboere og de senere bestaa af delvis ikke-ariske Folk fra Europas vestlige Kystlande, i sidste Instans fra Middelhavet, og af ariske fra det Indre af Europa, skulde da være den første ensartede og eiendommelige Befolkning i de gammeldanske Lande. Tillige vore Forfædre, Grundlaget for den Befolkning, der i den første historiske Tid kaldes Danske, saafremt der senere ikke er foregaaet Ud- eller Indvandring, hvilket bliver Punkt for Punkt at undersøge ned gennem Tiderne.

Noget udførligere ere Befolkningsforholdene her blevne behandlede, fordi det tidligere herom foreliggende dels er uheldigt, dels utilstrækkeligt. Samme Anledning er der ikke til for Sønderjyllands Vedkommende at gjentage Undersøgelserne om alle de øvrige Sider og Dele af den yngre Stenalder, tilmed da der ikke fra denne Landsdel kan fremhentes noget, der særlig kunde opfordre hertil. Dette Tidsafsnit som

Helhed i Sønderjylland maa siges at være tilstrækkelig behandlet i Forbindelse med Landet nord for Kongeaaen, saaledes at der kan henvises til de talrige Arbeider, der ere fremkomne herom.

I en Oversigt som den, der her forelægges, maa dog selv de mindre Enkeltheder omtales, der kunne være noget særligt for dette Landomraade. Men der findes knap noget at anføre. Navnlig under Hensyn til det foran udviklede kan der dog mindes om, at baade mindre og meget store Arbeidsøer med Skaftleie¹ ere særdeles almindelige i Sønderjylland, men tillige over hele Halvøen og sydpaa, navnlig i Bøhmen og Schlesien², medens kun nogle enkelte ere trufne paa de danske Øer; her er derimod en tilsvarende grov Arbeidsøxe med Skafthul³ ganske almindelig, ligesom den ogsaa forekommer i Sønderjylland. Atter her have vi et Træk, der synes at passe ind under Forholdet mellem de to indbyrdes forskellige Kulturer i Landet. Nævnes kan det ogsaa, at et nyt Redskab af beslægtet Art er fremkommet i Sønderjylland, nemlig den meget store og svære Hammer eller Kølle med Skaftrende Fig. 83, hvis særlige Anvendelse iøvrigt ikke kan angives. Denne Form, der har en vid Udbredelse over Europa, kjendtes hidtil ikke i Norden; men nylig er der fremkommet to andre af samme Størrelse og iøvrigt ganske tilsvarende, fra Nørre-Jylland. Alle tre Stykker have en rundt tildannet Slagende, der ikke er kjendelig forandret ved Brug, en dyb Rende til Fastbinding og nedadtil en jævn Flade, der har sluttet til et bredt Anlæg ved Skaftets Hoved. Endelig maa nogle af Bopladsfundene omtales, men nærmest paa Grund af den stedlige Interesse, de have; som oftest indeholde nemlig disse Fund kun de almindelig forekommende Stensager, mest itubrudte og ledsagede af Affald fra Flintens Bearbejdning, opsamlede i Markfladen og ikke i

¹ Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen, 71.

² Sidst omtalte i Pravěk, Kojetín na Hané, 1908, S. 121.

³ Ordning o. s. v. 88.

et bestemtere sondret Lag. Undertiden have dog Forholdene været anderledes, saaledes at noget nærmere kan siges om disse Pladser.

Meget lavt liggende har en Boplads været nordlig paa Als, i Hagenbjerg Sogn, hvorfra Museet i Kiel har et større Fund fra den yngre Stenalder. Stedet er en ganske lav Holm

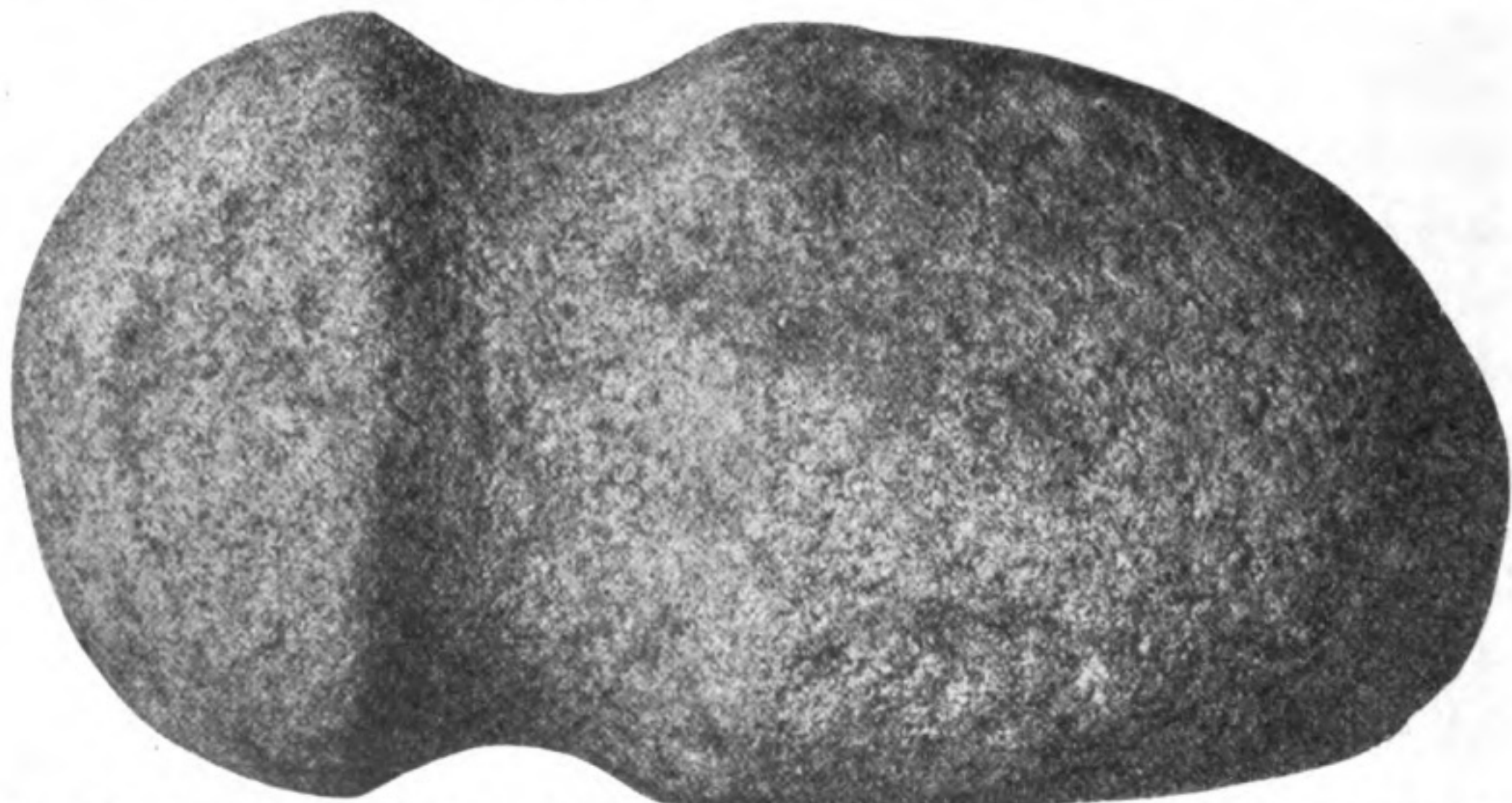

Fig. 83. Stenkølle fra Tørning, Hammelev Sogn. Haderslev Museum. $\frac{1}{2}$.

i den nu udtørrede Bundsø, der i Stenalderen mod Vest stod i Forbindelse med Havet. Der foreligger herfra en Mængde beskadigede Redskaber af Flint og Knogler, Affald fra Tilhugningen og ornamenterede Lerkarskaar. Fra samme Tid er et dog mindre Fund, der er opsamlet paa to flade Banker i Fuglsø, tæt indenfor Havkysten i Halk Sogn, Haderslev Øster Amt; den nu tilgroede Sø var i Stenalderen en Vig fra Havet. Om det endnu lavere liggende Affaldslag ved Sønderballe paa Nordsiden af Gjennerbugt er foran talt, S. 173. Mere svarende til det sædvanlige Forhold ved den yngre Stenalders Bopladser er Stedet ved Rother Thor strax udenfor Flensborg, hvor der paa en Høide er opgravet en Del Sager, der findes i Byens Museum; Fundet er fra Jættestuernes Tid. Atter meget lavt have de Bosteder ligget, som tørlagdes, da Mølledammen ovenfor Husum afvandedes i Aarene efter 1867. Der fremkom i den gamle Søbund to

lave Høininger, paa og om hvilke der fandtes talrige Levninger efter en Bebyggelse, der fra Stenalderen har strakt sig ned til den ældre Middelalder, da Mølledæmningen blev anlagt og Søen dannet; hovedsagelig er dog Fundet fra den yngre Stenalder¹ (Museet i Kiel). Alle disse og andre Fund ere dog lidet tiltrækkende eller lærerige, hvad der ogsaa gjælder om de tilsvarende Fund nordenfor Kongeaaen.

Afset fra det foran hist og her anførte vides overhovedet intet vedrørende Sønderjyllands yngre Stenalder, der ikke ogsaa gjælder om og allerede er fremsat for de øvrige gammel-danske Lande. Mindesmærkerne, deres Art, Form og Beliggenhed, Gravskikkene med deres Enkeltheder, Fundene i deres Sammensætning, de enkelte Oldsagformer, deres Forarbeidning, Størrelse og Mængde — Alt er som nordenfor den nuværende Grænse. Fællesskab i Eet og Alt strakte sig i Stenalderen hen over denne Linie, og fælles er, hvad der kan fremføres som den sidste Forstaaelse af dette Tidsrum.

Naar den yngre danske Stenalder havde en Fylde og naaede en Høide, som ikke har sit tilsvarende andetsteds i det nordligere Europa, da har dette fra første Færd af beroet paa, at den var en Gren af den tidlig fremkomne Kultur over det vestlige Middelhavs og i Vesteuropas Kystlande; men ned gennem Tiden og mod Slutningen beroede det paa, at Stenalderen i Norden fortsattes længere og derfor udvikledes videre end mod Syd. Naar Befolkningen naaede en Talrighed og Trivsel som i intet andet Land, saa skyldtes dette den rigelige Forekomst af Tidens vigtigste Nyttestof, den gode Flint, fremdeles Jordbunden, der var vel egnet til Dyrkning og Kvæghold, det milde Øklima, de udstrakte Kyster², som skabte søfarende Folk, Landets Udstykning ved Fjorde og i Øer, der begunstigede Dannelsen af Oldtidens Smaasamfund, de

¹ Mittheil. d. anthropolog. Vereins, Kiel 1902.

² Se herom Johannes Steenstrup i Historisk Tidsskrift, 8. Række, 3, S. 2.

fortsatte Indflydelser og Modtagelser udefra, der medførte Fremskridt¹. Saaledes dannedes den eiendommelige, nationalt prægede dansk-nordiske Stenalderes Kultur, den Sum af Evner og Færdigheder, der arvedes og høinedes gennem Slægterne.

¹ Den tyske Videnskab forklarer Sagen paa anden Maade, nemlig ved at antage en særlig fremragende Naturbegavelse hos Nordboerne, der har været saa kraftig, at den har kunnet nedarves fra Stenalderen indtil Nutiden, idet den dog fra Nordboerne er bleven overført paa Tydskerne. Videnskaben drager deraf den Slutning, »at Tydskeren kun da er istand til i Overensstemmelse med sine store Evner overalt at naa det højeste, naar han holder sig til sin egen Kraft og sine gudbenaadede Evner« (Prof. G. Kossina, de foran anførte Skrifter og navnlig »Deutscher Volkswart, 1913, S. 1 flg.).

MAR 6 - 1915

